

भातं जलं योगदर्शनं

अर्थात्

योगपत्रावलि

भाग ३ ले

(विभूति आने द्वैतसंपाद)

अथं तु परमो धर्मः यद् योगेनात्मदर्शनम्

(याज्ञवल्क्य)

सागमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगसुखमम् ॥

(व्यासदेव)

ગીતાબંધુ ગ્રંથાવલિ

શ્રી નરસિંહ મ. ભટ્ટ દ્વારા નીચેના પુસ્તકો આગેજ વસાવેા. આ પુસ્તકો નિ. આપની પુસ્તકાળા અધૂરી છે.

(૧) પાંતજલ યોગદર્શન અર્થાત્ યોગપત્રાવલિ ભાગ ૧ લો સમાધિ ક્રિમત રા. ૨-૪-૦ યોગરિદાના અભ્યાસીઓ માટે આ પુસ્તક અભ્યે છે. ઉત્તરજલ ચિત્રન અને ચેતનથી ભરેલો અને રસમય પ્રવાહી શૈલીમાં લખાયેલો આ ગ્રંથ એક વખત વાંચશો તો તમને હાથમાથી મૂકવા નહીં ગમે. અત્યાર સુધીના આ વિષય ગ્રંથોમાં આ ગ્રંથની માત્ર અનુરી જ છે.

(૨) પાંતજલ યોગદર્શન અર્થાત્ યોગપત્રાવલિ ભાગ ૨ જો માધ્યમ ક્રિમત રા. ૨-૮-૦ આ ભાગ પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે

(૩) પાંતજલ યોગદર્શન અર્થાત્ યોગપત્રાવલિ ભાગ ૩ જો : ક્રિ રા. ૨-૪-૦ આ ભાગ સાથે પાંતજલ યોગદર્શનની છજાનટ પૂરી થશે આ ગ્રંથ સદર્શની તીરાલો. યોગજિજ્ઞાસુઓ માટે આ ગ્રંથો અનિવાર્ય છે.

(૪) ઉપનિષદ્ ચતુષ્ટય (અર્થાત્ માંડુક્ય, ઐતરેય, તૈત્તિરીય અને શ્વેતાશ્વ. ઉપનિષદનો ભાષ્ય સહિત ગુરુકો) : ક્રિમત રા. ૨-૮-૦ આ ગ્રંથ ગુજરાત આધ્યાત્મિક સાહિત્યમાં અતિમ છે આ વિદ્યાનું આયોદ્ધ્ય સાગરને આપું કરી મૂ એવું છે. વેદાન્ત વિદ્યાના અભ્યાસી માટે આ ગ્રંથ કેવળ અનિવાર્ય છે. એની માધુર્ય અને અર્થસાવિત્ર્ય અદિતીય છે

(૫) ગીતા મનન ભાગ ૧ લો અધ્યાય ૧ થી ૯ ક્રિમત : રા. ૨-૪-૦ ગીતા ઉપર આ અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. એની સગ્ગતા અને મગ્સના ભેનમન છે. શુદ્ધિમન પ્રજ્ઞોતરી રૂપે હજેલો આ ગ્રંથ ગીતાના રહસ્યને જાણવા કેવળ જરૂરી છે એની સદ્ધિ અને મનોમ મેલીથી મુલ્ય થાય. ગીતા સાહિત્યમાં એનું સ્થાન અન્ય છે

(૬) ગીતા મનન ભાગ ૨ જો અધ્યાય ૧૦ થી ૧૮. ક્રિમત રા. ૨-૦-૦ આ ગ્રંથ પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે

प्रकाशक,

श्री नखिन भ भट्ट
जेस. टी. डोवेज होस्टेल,
उम नं. २०, जम्नेस्वमेश्वर,
घोषीतलाव, मुंबई-१

एको देवो देवकीपुत्र एव एकं शास्त्रं देवकी पुत्रगीतम्
एकौमन्त्रस्तस्य नामानियानि कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेव

संवत् २०१०]

—०—

[सते

किंमत रु. २-४-०

पोस्टेज मुक्त

मुद्रक:

बालमुसार्थ भ. पदसार
नटवर प्रिन्टिंग प्रेस
२० २० २०

અર્પણ

જેમના યોગમય હૃવને મને

યોગમાર્ગ

દર્શાવ્યો

તે

પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી

ને

— ચરણે —

નલિન મ. લાટ

ૐ

વિશેષ વકતવ્ય

આ સાથે યોગપત્રાવલિનો ભાગ ત્રીજો ગૂજરાતની યોગ સંસ્કૃતિ જનતા સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. આ ત્રીજા ભાગ સાથે યોગદર્શન સમાપ્ત થાય છે. ત્રણ ભાગમાં ગૂજરાત સમક્ષ આ આયોજનને રજૂ કરી શકાયો એમાં પરમાત્માની જ અસીમકરુણા જોવી રહે છે. ગુરુદેવના અમેઃ આશીર્વાદો જ એ હતા છે. એમ સદૃશ્યતાથી માનવું રહે છે. કેમકે આવ પવિત્ર ગ્રંથોમાં હલ્લ સમાધાન કરવા માટે પણ ઇશ્વરશત્રુમંદ જ જોઈએ છે

યોગ સિવાય ઇશ્વરનો યોગ નથી યોગ સિવાય યોગનો ત્યાગ નથી. યોગ સિવાય અવરોગ ટળતો નથી. બ્યક્તિ કે સમષ્ટિ જીવનની ધન્યતાનાં દર્શન યોગ સિવાય કદી કાઢીને સાંપળાં જાણ્યાં નથી. કોઈ પણ યોગ સિવાય મોટો ધ્યેય મુશ્કેલો નથી. જીવનની તમામ મહત્તા જાણુપૂર્વક કે અજાણુશુનાં ધણેથી કે થાપી જતી યોગ સાધનાની જ બહિષ્કારી છે.

પ્રમુદ્ધપામે જો આ યોગપત્રાવલિની બીજી આવૃત્તિનો મુક્ત અવસર સાંપડશે તો તે વેળા યોગના ઉપર વિમુક્ત વિવેચના કરવાનો ઉમંગ છે. અત્યારે તો સ્થળ સંકોચે અહીં જ અટકવું રહે છે.

ગૂજરાતી જનતા યોગવિદ્યાનો પૂરો લાભ ઉઠાવે અને તે દ્વારા ભારતવર્ષને અને આર્યવર્ષને જનનને નવી વિશ્વરચનાની ચાવી બનાવે એવો કોડ મેલી અત્યારે તો વિરમીએ છીએ.

પ્રમુદ્ધપા સૌને યોગ મળે એટલી પ્રાર્થના.

મુંબઈ
પ્રમોદિની એકાદશી
૨૦૧૦
તા. ૧૭-૧૧-૫૩

ॐ

યોગપત્રાવલિ

(વિભૂતિપાદ)

(૮૩)

પ્રિય ભાઈ!

પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી યોગશાસ્ત્રનો સાધનપાદ પૂરો થયો. હવે એનો ત્રીજો પાદ-વિભૂતિપાદનો આરંભ કરીએ તે પહેલાં સાધનપાદનું વિહંગમાવડોકન ઊચિત છે. પહેલા પાદમાં યોગનું લક્ષણ આપ્યું. બીજા પાદની શરૂઆતમાં યોગના બે અંગરૂપ, કલેશોને ક્ષીણ કરવામાં પરમ ઉપયોગી એવા ક્રિયાયોગનું નિરૂપણ કર્યું. કલેશોનાં નામ, સ્વરૂપ, કારણ, ક્ષેત્ર અને કળ પણ નિરૂપ્યાં કલેશ-મુલક કર્મોના ભેદ, કારણ, સ્વરૂપ અને કળ મનાવ્યાં. કર્મના કળનું સ્વરૂપ અને કારણ અર્થમાં એ કલેશો, કલેશો દોષિતે જ ત્યાગ્ય છે. જ્ઞાન સિવાય કલેશોનો ત્યાગ અશક્ય. અને જ્ઞાન શાસ્ત્રને અધીન. અને એ શાસ્ત્રને હેમ, હેમહેતુ, જ્ઞાન અને જ્ઞાનહેતુરૂપી આર બૂદ્ધોમાં વહે વ્યું. વિવેકધ્યાતિને જ્ઞાનોપાય તરીકે જોઈ. યોગનાં અંગોનાં અનુજ્ઞાનને અધીન વિવેકધ્યાતિની ઉત્પત્તિ જોઈ. યોગનાં અંગો પૈકી બહિરંગ-યોગને પરંપરાએ ઉપકારક એનાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહારરૂપી પાંચ અંગોનાં ફલસહિત સ્વરૂપનું વ્યાખ્યાન પણ કર્યું. આમ યમનિયમ યોગનું બીજા. આસન-પ્રાણાયામ એનો અંકુર. પ્રત્યાહાર એનું પુષ્પ. પ્રત્યાહાર-ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગજ્ઞાનનાં અમૃતફળો. આ અમરવેલનાં અમરફળો આપણને અને સૌને પરમાત્માની કૃપાથી મળે. અને તે પણ આજ જીવનમાં

આમ બીજા પાદમાં યોગનાં બહિરંગ સાધનોનું નિરૂપણ થયું. પણ કેવળ બહિરંગ સાધને યોગ સફળ ન થાય. અંતરંગ સાધનો-સાક્ષાત્ત યોગનાં સાધનો તો હવે પછી આવે છે. બહિરંગ સાધનોનું આચરણ અંતરંગ સાધનો માટે યોગ્યતા અર્થે છે. આથી બહિરંગ સાધનો જે ન આચરે તે કદી અંતરંગ માટે લાભક ન બને. અને અંતરંગ સાધનો સિવાય યોગની સાચી મહત્તા ન સમજાય-ન અનુભવાય. અને યોગ જો ન મળે તો પછી પ્રાપ્તિમાત્ર પરિણામે અપ્રાપ્તિ જ છે. આથી હવે પછીના મંથમાં યોગના અંતરંગ સાધનની ચર્ચા ઊચિત છે

રાખતાં તત્ત્વો હવે સ્વરૂપે ઝિંગબર અગર તો સ્વેનાંબર થઈ રહે છે. હવે તેમને આરપાર વીધી જોવાની દૃષ્ટિ યોગીને પ્રાપ્ત થઈ છે. આથી હવે તેણે વસ્તુભાવનાં સ્વરૂપ જ્ઞાન માટે ફક્ત તે વસ્તુમાં ચિત્તને પરોવવાનું જ બાકી રહે છે, જ્યાં ચિત્ત ચોંટાડ્યું ત્યાં પાટલાધોની માફક દડપણે તે ચોંટી જાય છે. હવે ફક્ત વિવેક કચ્ચો રહે ચિત્તને ચોંટાડવાના આશ્રયનો. - વિવેચનો અને આ વિવેકનું જ પ્રકરણ હોઇને એવો યોગી હવે ઉચ્ચતમ અને શુભ આશ્રયોમાં ચિત્તને અટકાવે છે. હવે એને તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ હોઇને તત્ત્વના પણ તત્ત્વરૂપ જ્ઞાતમાં અને પરમાત્માના તત્ત્વજ્ઞાન માટે તાલાવેલી લાગે છે. આથી એવો યોગી હવે હૃદયમાં-કે નાભિચક્રમાં-અઘરંધ્રમાં કે બ્રમ્હમાં ચિત્તને ચોંટાડે છે, ચિત્ત ત્યાં નિરાકુલપણે દીર્ઘકાલ સુધી ચીટકા જૈએ છે. અને તે તે સ્થાનમાં નિવાસી અધિષ્ઠાના તત્ત્વને વિશે નિઃસંકે જ્ઞાન મેળવી લે છે. કવચિત્ સૂર્ય ચન્દ્ર વગેરે આધિદેવિક સ્થાનોમાં ચિત્તને નિરાકુલપણે વૃત્તિમાનથી બાંધી દે છે. વૈરાગિક લોકો આવા હોય છે. આદર્શ પ્રાપ્તિ માટે ઝઝમતા નરવીરો આદર્શમાં દીર્ઘકાળ ધારણા કરે છે. વિચાર વીરો વિચારમાં દીર્ઘકાલીન ધારણા સાધે છે. તત્ત્વજ્ઞાનુ વીરો તત્ત્વમાં ધારણા સાધે છે. અને એવા અશ્વય છવો માનનીય છે. તેમાં પણ અધ્યાત્મ દેશ વિશેષમાં ધારણા આધનારાઓ વધુ પૂન્ય છે. કેમકે તેમને તત્ત્વપ્રીતિ છે. અનાત્મ ધારણાથી તેમને હિમ આવી છે. બસ. આમ શાસ્ત્રીય અને મનને ઈષ્ટ એવા આધ્યાત્મિક તત્ત્વમાં મનને પરોવી તેમાં દીર્ઘકાલ સુધી સ્વેચ્છાએ મનને રમતું મુકી દેવાની જે ભવ્ય કળા છે તે ધારણા છે. ચોકખાં મનને તો એજ વિનોદ પસંદ પડે છે. કુલીન મનનો ખવાસ ખૂબ ઊંચો હોય છે. આથી પ્રત્યાહારની ભૂમિકા સુધી ચડી ચૂકેલો યોગી હવે સ્વેચ્છાએ મનને ઉત્કૃષ્ટ વિવેકદૃષ્ટિએ ઉચ્ચતમ ભૂમિકાએ ઠેરવે છે. અને તન્મય થઈ જાય છે. દરોડો લોકોના ઉપર પ્રેમનું શાસન ચલાવનારા તમામ સંતપુરુષો ધારણુસિદ્ધ હોય છે. ધારણા અને એની પછીની યોગભૂમિકાએ માનવનો મહિમા અનાવન થવા માટે છે. એની મૌલિક મહત્તાનું ઉદ્ઘાટન થવા માટે છે. શાસ્ત્રોમાં આ ધારણાના આશ્રય તરીકે પરમાત્માનાં મુન્દર મૂર્તિ સ્વરૂપો જ્ઞાતાન્યાં છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તો ઠેર ઠેર ભક્તોને દર્શન આપના પરમાત્માને ધારણા માટે જેવો આશ્રય જોઈએ તેવા દર્શાવ્યા છે અને તે દ્રવ્ય સત્ય છે. વળી ધારણાનો વિષય અને પ્રયોજન જો જસેબર સમગ્રય તો સર્વધર્મસમન્વય સાધી શકાય! સૂત્રિપૂર્વનાં મહત્ત્વ અને સૌંદર્ય કળાય, મૂર્તિપૂર્વ ભવતત્ત્વ ઋષિઓની મહાન શોધ છે. એટલું જ નહીં

બૂતભાવમાં રહેલી પરમાત્માની પ્રેમજ્ઞ પ્રતિમાને સમજવાની ઓનાથી યોગ્યતા આવે. મૂર્તિપૂજનો પડકાર કરવા પાછળની તુલ્યતાનો સચોટ ખ્યાલ આવે. સાકાર પછીજ નિરાકારમાં કેમ જવું ઘટે કેમ ભૂમિકાક્રમેજ જવું ઘટે એ સમજાય ! અને કપિઓની માનવહિતૈષિતા તથા દિવ્યદષ્ટિની ગૂંચણી સંમગ્નતાં અહોભાવ ઉપજે. હાં. પાપાણુની મૂર્તિનાં ધ્યાન ધરી ધરીને માનવ જે પાપાણુજ થઈ જતો હોય તો તે તે સમજની વિકૃતિ છે. એમાં સિદ્ધાંતનો વાંક નથી. અને સમજની વિકૃતિને તો કદી નભાવી ન લેવાય. પણ એ બદાને જે મૂળ સત્યજ વર્ધરાઈ જવું હોય તો તે 'ન થવું' ઘટે. એટલું ધારણાનો મૂળ સિદ્ધાંત સમજાવે છે. યુગે યુગે અને વર્ગે વર્ગે જગતના ભોંયવિધાતાઓ જે આદર્શનું પુનરુચ્ચારણ કરે છે અને કરાવે છે તે પણ ધારણાનોજ એક આકાર વિશેષ છે. દ્રુંકી સ્મૃતિવાળી માનવજનને રોજ રોજ આદર્શનું સ્મરણ કરાવવું પડે છે તે પણ ધારણાનોજ વ્યાપક પ્રયોગ છે. “સત્ય જોતો, અહિંસા પાળો, ચોરી ન કરો”-વગેરે સનાતન ઉપદેશો સનાતન કાળ-કાળના અંત સુધી સંભળાવ્યાજ કરવાની જરૂર રહે છે તે પણ ધારણાનોજ વ્યાપક વિનિયોગ છે. આમ વ્યક્તિ અને માનવજનનિતે માટે જીવનવિદ્યાસમાં ધારણા કેવળ અનિવાર્ય છે. પણ તે યોગાંગ ધારણાજ હતો. નહીંતર એજ ધારણાનો ઉપયોગલીન અને કનિષ્ઠ હેતુઓને સાધવાને માટે પણ થાય છે જ ! એકજ પ્રકારની અને માત્રાની મહેનત, વિષયફેરે ક્યાં તો બ્રહ્મ કરે છે કે ક્યાં તો ઉચ્ચ જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. અને આથી જ ધારણાનો આશ્રય-વિષય કેવળ શુદ્ધ હોવો ઘટે. વિવૃત્તિયોગ ગીનાતો ૧૦ મો અધ્યાય, ધારણા માટે બે પ્રકારક છે. મહર્ષિ વ્યાસદેવ “ચત્વરિ-ઉત્તર્ગત” મુત્રમાં પણ એજ કહેવા માંગે છે ! આમ વિશાળ જીવનમાં ધારણાનો આત્મસાધક કેવી રીતે ઉદ્ભવે તે સ્પષ્ટ થશે. દીક તો. આજે તો અદોજ વિગ્રમ. ૧૧ વાગ્યા છે, અને આ ઉપરાંત પણ દહુ ફેટકાંક કામો સતાં પહેલાં પતાવવા રહે છે. પ્રભુકૃપાએ આજળા રહે પડી—

ચિંત્ત ભાઈના હેતુવંદન.

(૮૪)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

પરમાત્માની કરુણાથી ભાગવતી કથા ચાલે છે. વિધિનિષેધ સિવાયની કથા છે એટલે એમાં સમયમર્યાદા ખામ્ય નથી. હજી તો માહાત્મ્ય ચાલે છે. આપણા વડવાઓ થાસે આદર્શને વ્યવહારુ બનાવવાની એક ભારે આવડત હતી. ઊંચામાં ઊંચી તત્ત્વસમજને સામાન્યમાં સામાન્ય જનતાની પહોંચમાં લાવવાની એક અનોખી કળા હતી ! ગીતા ભાગવત વગેરે મહાનગ્રંથો પ્રત્યે જનરુચિ પેદા થાય, એ પેદા થયેલી રુચિને કર્તવ્યમાં વાળવા માટે એ લોકોએ કેવો સરસ અને ચિત્તગ્રાહી ઉપાય યોજ્યો છે ! એ ઉપાય તે માહાત્મ્ય. માહાત્મ્ય એટલે આજની પરિભાષામાં કહીએ તો ગ્રંથાવલોકન-સમાલોચના. પણ આજની સમાલોચના ગ્રંથકર્તાની શક્તિ-અશક્તિ, કલા-અકલા ગુણદોષ વગેરે પ્રત્યે કેવળ અહોભાવ કે ધિક્કારાવ પેદા કરીને અટકી નય છે. જીવનગ્રંથો પ્રત્યે ભક્તિભાવ પેદા કરવાની અને તેમને રોજના જીવનમાં વ્યાપક કરવાની એમાં કળા નથી ! લોકમાનસને કસ્યાણી જોડી રાખવાની આવડત વડવાઓ કને પુષ્ટત્રય પ્રમાણમાં હતી. અને આજના પ્રજાજીવનનો જીવનપ્રવાહ કસ્યાણુકારી મર્યાદાઓના તટમાં વહેવરાવી રાખવાની એ અનોખી કળાએ ભારતીય સંસ્કૃતિને કાળગ્રસ્ત થતાં અટકાવવામાં મદદ કરી છે. જીવન સમસ્તને સ્પર્શતા મહાગ્રંથોની આગળ પાછળ માહાત્મ્યોનાં પ્રકરણો જોડી સમગ્ર જીવનના મહા સિદ્ધાંતો સાથે લોકજીવનનો નિરંતર સંપર્ક વડવાઓએ જાડી રાખ્યો છે ! ભાગવતનું માહાત્મ્ય જે ઋષિએ કૃષ્ણનું દર્શન તેની પ્રતિબાને ધન્ય છે ! તેનાં દર્શનને છે. તેની સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિને ધન્ય છે. તેની લોકદિલેખણને ધન્ય છે. તેની લોકમાનસને પકડવાની કળાને ધન્ય છે. ભાગવતની માકક જ એનું માહાત્મ્ય પણ સનાતન સમાધિ બોલી જ છે. શી એની ગૂંચણી ! શા એના પવિત્ર અને ઉદાત્ત ભાવો ! શી એની હૃદય સ્પર્શવાની તાકાત ! શી એની સંકલ્પતા ! કેવા સનાતન સિદ્ધાંતો ! ભાઈ ! કોણ જાણે ક્યારે એની કસ્યાણી પ્રતિભા આ દેશમાં પાછી પાંચરશે ? ક્યારે આ દેશ અમાધિભાષામાં વ્યવહરનાં શીખરો ! ઋષિમુંનિઓનો ફેરલો કસ્યાણી વારસો છે ! એ માહાત્મ્યના યથાર્થ સમજાવવાના અવલુ કે કમનથી વિરોધ જીવન પ્રત્યે રુચિ નાગે છે. હૃદય બીભોરી કાચ જેવું નિર્મળ અને કુલીન બને છે. માણસના હૃદયના અગાધ ઉર્ણામાં અટૂલી અટવાતી મંગલમયતા જાદાર ડોહડીયાં

કરે છે. અને આપણી મૌલિક મહામહિમા પ્રત્યે આપણને આદરભાવ ઉપજાવે છે. તેના તરફ આપણી શ્રદ્ધાને દૃઢ કરે છે. અસ્તુ. માહાત્મ્યમાં ધારણા જાતને મહાન બનાવે.

ગર્હ કાલે ધારણાનું લક્ષણ અને સ્વરૂપ 'આપણે જોયું'. એના પછી ધ્યાન નામનું ચેત્ત્વ આવે. આ ધ્યાન ધારણા દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે. આથી હવે ધ્યાનનું લક્ષણ આપતાં લગવાન સૂત્રકાર કહે છે.

તત્ત્વ પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ ૨ ॥

તત્ત્વ=તેમાં એટલે કે ધારણાના વિષયમાં-આલંબનમાં જે પ્રત્યયૈકતાનતા= તે આલંબન-ધ્યેયના આકારરૂપ થઈ ચૂકેલા ચિત્તનો વિગ્નતીયવૃત્તિથી અસ્પૃષ્ટ એવો જે સમ્પત્તીયવૃત્તિનો એકસરખો પ્રવાહ તે ધ્યાનમ્=ધ્યાન કહેવાય છે.

અર્થાત્ ધ્યાન એ ધારણાનો જ પ્રકાર છે. ધારણામાં શાસ્ત્રીય વિષયો પૈકી ઇષ્ટ વિષયમાં ચિત્તનો વૃત્તિસ્વરૂપે સંબંધ હોય છે. ધ્યાનમાં તે વિષયને લગતી વૃત્તિનો એકસરખો પ્રવાહ વહેતો હોય છે. એ પ્રવાહ હોય ત્યારે તેમાં વિગ્નતીય વૃત્તિનો ઉદય હોતો નથી. પણ એક જ પ્રકારનો અને એક જ વિષયને લગતી વૃત્તિનો ઉદય અને અસ્ત, ઉદય અને અસ્તરૂપી પ્રવાહ અખંડ ધારાએ વહેતો હોય છે.

અર્થાત્ ધારણાદ્વારા ચિત્ત ઇષ્ટ વિષયમાં બંધાઈ જાય છે. પાટલાધોની જેમ ચોંટી જાય છે. અને અહીં સાત્વિક ચિત્તની જ વાત છે. ચિત્તની સાત્વિકતાને લઈને પ્રસન્નતા, સ્ફુર્તિચુક્રતા, પ્રવાહિતા, સુખમયતા, પ્રકાશમયતા, લઘુતા, પ્રસરણશીલતા વગેરે સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. આયુ' ચિત્ત. ધ્યેયમાં સ્થિર તો હોય છે જ. અને ચિત્ત છે તો કાણપરિણામી. આથી ધ્યેયમાં સ્થિર હતાં તે પ્રતિપક્ષ પરિણામ તો પામતું જ રહે છે. પણ અહીં સાત્વિક ચિત્તનું જ પરિણામમાં પુનરાવર્તન થતું રહે છે. અને તે પણ ધ્યેયાકાર સાત્વિક ચિત્તનું કે એ ત્રિતાના સદચર ભાવોનું જ વારંવાર, અલ્પઅટક, પવિત્ર, સંસ્કરણ થતું રહે છે. જેમ જેમ તે ત્રિતઓનું પુનરાવર્તન થાય છે તેમ તેમ તેના સંસ્કારો દૃઢ બનતા જાય છે. તેના સદચારી ભાવોનું સ્કુરણ પણ કામગી થતું જાય છે. અને ધ્યાનના અભ્યાસજો તે ત્રિત અને તેની સાથેના ભાવો સદજ થઈ જાય છે! આ ત્રિત અને તેની સાથેના ભાવો સદજ પ્રવાહી થતાં તેની

Potentiality—પ્રસૂત તાકતો છતી જાય છે. તેવા માણસમાં સુખકલ્પ આવતું જાય છે. લોકસુખક જેમ લોખંડના વ્હેરને તેમ તેવો માનવ સમાન ધ્યેયવાળા પવિત્ર જીવોને, તેમની વૃત્તિઓને અને લાવોને દરદરથી પણ ત્યાલાવિક બજે આકર્ષતો રહે છે! મહત્તા માત્ર ધ્યાનનીજ અંશકલા છે. અભ્યાસબળે એ ધ્યાન પરમાત્માને પણ આકર્ષે છે. એમાં ઉંમરને કે ખીણ કોઈ વાતને નિસ્ખત નથી. ધ્યાનયોગી બાળક ક્રુવે જ વરસની ઉંમરે સામાન્ય રીતે અણુતમ પરમાત્માને પાંચ મહિનામાંજ નમાવ્યા હતા. આકૃષ્ટા હતા. છતાં ચવાની દરજા પાડી. અને એ કંપના નથી. કેવળ સત્ય છે. ઉપનિષદ સાહિત્યમાં તો ધ્યાનનાં ખૂબ ગુણગાન ગાયાં છે. અને તે સત્ય છે. ત્યાં તો વસ્તુભાવને ધ્યાનસ્થજ ઋપિએ જોઈ છે! ઋપિ કહે છે.—ચાચતીન પ્રથિવી, ધ્યાચતી ચાન્તરિક્ષં, ધ્યાચતીવ દ્યૌઃ ધ્યાચન્તીવાપઃ, ધ્યાચન્તીવ ર્વતાઃ ધ્યાચન્તીવ દેવમનુષ્યાઃ—આદ્યધ્યાનનું સર્વત્ર દર્શન, સર્વત્ર આત્મ-ધ્યાનની છાયા, એજ ધ્યાનની આકર્ષક શક્તિ છે ને! એનુંજ નામ દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ. મોઝાંગ ધ્યાનની વિશેષતા અને મહત્તા એ છે કે એમાં કેવળ સત્યની આરાધના છે. તત્ત્વનીજ એમાં સ્ફુર્તિ છે. અસ્થ્યનો કે આરોપણનો કે અતત્ત્વનો એમાં ગંધ પણ નથી. અને આ ધ્યાન વસ્તુના દર્શન માટેનું અંતરંગ સાધન છે. જેણે વસ્તુતત્ત્વનું દર્શન, અવધારણુ, નિરૂપણ કે આચરણુ કરવું હોય તેણે ધ્યાનયોગી થવું જ જોઈએ. ધ્યાનયોગ સિવાય દર્શન નથી. અને ધ્યાનયોગનું મહત્ત્વ અપાર છે.

માનવજાતિ જો ધારણમાં ધ્યાન રાખતાં શીખે તો? દરજોના અનિકૃત ખ્યાલોમાં આપણું ધ્યાન હોય તો? આદર્શોમાં અને તેના અમલમાં આપણે સમ્મતીય વૃત્તિને, મગાદ અલગપણે રાખતા હોઈએ તો? માનવ-જાતિએ ભગવાન પતંજલિ પાસે હજી ધણું શીખવાનું છે એમ નથી લાગતું? દુનિયાના કેળવણી વિધાયકોએ ભગવાન યોગસૂત્રકારને ચરણે બેસી સાચી કેળવણીના અથકદ શીખવા જેવું નથી? સમાજ વિધાતાઓએ એની પાસે વિનમ્રપણે બેસીને ઉપદેશ લેવા જેવો નથી? મુત્તદીઓની દૃષ્ટિકેર માટે પતંજલિ ભગવાન આગધવા જેવા નથી? અને વિવેકગરણુ જીવે ધ્યાનનો વિગય પરમાત્માનેજ બનાવવા જેવો નથી? આદી સ્થિતિ જો માનવનો આદર્શ હોય તો ધ્યાન તેને માટે એકમાત્ર ઉપાય છે! પરમાત્માની કુદુણથી આપણને સૌને ધ્યાનયોગની સદજ અવસ્થા મળે અને મુક્તદર્શનની મદામજા માણુવાની યોગ્યતા હો. વધુ અને આગળ પ્રવક્તાએ રહે પડી.

જિન ભાઈના હેતુવંદન.

પરમ પ્રિય ભાઈ!

તા ૩-૮-૫૦ ને દિવસે ભગવાન પતંજલિનો બેગે થએલો ૫૪ી આમ્રસા નવ દિવસો પહોંચી ગયા. આમ એજે જતા સમય માટે ખેદ તો જરૂર થાય. હૃદયી પણ મોટે ભાગે એજે જ જાય છે! શુ થાય? આપણો ક્યાંયે પૂરો કાબૂ જ નથી. જતાય નફરત જીવ અભિમાન નથી તજી શકેતો! ગમે તેવું વર્ધા-કેવડે માણસ અપરા અને અપ્રગતિ જ છે! નિરાટને બાથ લીંબા મથતો માનવ લગ્ય જરૂર છે પણ તે છેવડે માનવ જ છે! માનવ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ યત્ર સર્વથો જ નથી! એ અપરા અને અપ્રગતિ જ રહો કક્કા એના અપરાનનો રિચક જાણના જેવું જે હોય તેજ હો માત્ર હુ કે આત્મુ હોય તો ૫૪ી માણસના જ્ઞાનની અને શક્તિની છતિથી તેજ છે! નવ દિવસ પતંજલિના વિયોગમા જ ગયા-અપત્તનો જ મૂલો અનિનાથ સ્વીકાર છે અમ્મુ

ગયા પત્રમા, શાસ્ત્રીય ધારણાના નિપયમા, રિજતીય વૃત્તિ ત્રિનાયનો, સમતીય સાત્વિક વૃત્તિનો પ્રનાહ-તેનની ધાગ જેવો અભય પ્રનાહ-એટલે ધ્યાન એ આપણે જોયું ધ્યાનમા ધ્યેયને લગતી આપણી સાત્વિક અને આથી જ સત્ય સમજનો ધોધમાર હિંદુ અને અસ્ત યાત્રા કરે છે એકધારી ધ્યેયને વરેલી સમજનો અનિરુદ્ધ ધોધ માણસના હિંદુમા રહેલી પ્રચલ જ્ઞાન અને દિવાશક્તિને પ્રકટ કરે છે એ ધ્યાનનો જ પ્રવર્ણ-કેવડની હદ તે સમાધિ છે સમાધિ ક્યાં છે ધ્યાન તેનું, નારણુ છે એ સમાધિનું લક્ષણ આપતા સૂત્રકાર કહે છે

તદેવ અર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યં દેવ સમાધિઃ ॥ ૩ ॥

તદેવ=તે પૂર્વે કહેતું ધ્યાન જ અર્થમાત્રનિર્માસં=કેવલ ધ્યેય અરૂપે અવભાસતુ હોઇને ત્યારે સ્વરૂપશૂન્ય દેવ=ધ્યેયના સ્વજ્ઞાનના આવેશને લઇને, પોતાના દત્તાત્મક રૂપથી જાણે શૂન્ય થાય ત્યારે તે સમાધિ=સમાધિ કહેવાય છે

અર્થાત્ ધ્યાનનો પ્રકાર તેજ સમાધિ છે સમાધિ ધ્યાનની કેવડની હદ છે ધ્યાનમા ત્રણ મનુઓ હોય છે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એમલે ધ્યાનમા જે એકાગ્રતા હોય છે તેમા ત્રણ વસ્તુનું જ્ઞાન-હોય છે ધ્યાન કરનારને

પોતાની અંતિતુ લાન હોય છે ધ્યાનનો જે આકાર એવો કે ધ્યેયને લગતી અમળ-જે વસ્તિ તેનું લાન હોય છે અને જેનું ધ્યાન કરતો હોય તે વસ્તુ-ધ્યેયનું પણ લાન હોય છે આમ ધ્યાનમાં ત્રિવિધલાન હોય છે અને તેટલા પૂરતું ધ્યાન પૂર્ણ થાય નથી સમાધિમાં એક કદમ આગળ વધનાનું છે અભાવિ અનુચિતમાં જે એકાગ્રતા હોય છે તેમાં ફક્ત ધ્યેય પદાર્થનું જ એકમાત્ર લાન હોય છે અર્થાત્ ધ્યેય પદાર્થનોજ ચિત્તમાં પરિપૂર્ણ આવેશ હોય છે એટલે કે ધ્યેયનો જે અભાવ-અવસ્થા-ગુણ-ધર્મ તેનો અને તેનોજ ફક્ત ચિત્તમાં આવેશ હોય છે અર્થાત્ સમાધિલાગતી એકાગ્રતામાં ધ્યાતા પોતાની અંતિત પણ નિસરી જાય છે ધ્યાનનો આકાર પણ જાણે નિસરી જાય છે જાણે નિસરી જાય છે નો અર્થ એવોજ કે તે વેળા ધ્યાન-સાન્નિદ્યવસ્તિનો અગ ગોણુ જની જાય છે નહીંતર થઈ જાય છે ધ્યાનની વસ્તિ નથી રહેતી એમ નથી ગટે છે પણ ધ્યેયનો અભાવ જ ચિત્તનો પૂરો કરતો લઈ લે છે પોતાના અવશે તેને પૂરો ગી કે છે અને આથી જાણે ધ્યાતા અને ધ્યાન એ કાળે વિભાજી જાય છે ફક્તની માનો સ્ફટિકમાં લાવાશ ધૂસી જાય છે સ્ફટિકની ધનનતાને બંને જે આ ફક્તના આવેશને બંધને લાનમાં દેખાય તેજ ફક્તનો સ્ફટિકમાં આવેશ છે સ્ફટિકની ધનનતાનું તિરોધાન અને લાનિમાનું ધારણ એજ સ્ફટિકનો અવસ્થાગ છે તેજ રીતે ધ્યેય પદાર્થના અવસ્થા-ગુણ-ધર્મ-સ્વભાવનો ચિત્તમાં પ્રતિરૂપ જે આવેશ તે આવેશ જ્યારે પરિપૂર્ણ થાય ત્યારે જાણે ચિત્ત પોતાનું પ્રતિરૂપ ખોઈ ખેમે છે અને કેવળ પદાર્થકારે ભામે છે એમ આ પદાર્થકારે ચિત્તનું ભાનનું એવું જ નામ અભાવિ છે

સમાધિનો મિદાત જગ સમગ્ર લક્ષ્યો ધ્યાન અનુચિત એ સાન્નિદ્યવસ્તિની એકમાત્ર એકધ્યેયને વળગતી અનુચિત છે ચિત્ત સાન્નિદ્ય-દોષને પ્રકાશપૂર્ણ તો હોયજ નહીં આથી સાન્નિદ્ય-ધ્યેયને લગતો પ્રકાશ હોય ત્યાં તે ધ્યેયના ઉપર પ્રીતિ પણ થાયજ અને જ્યાં પ્રીતિ હોય ત્યાં દૃઢ-ચિત્ત-મન વળુનોનપુ પણ જાયજ પ્રકાશમાં પ્રીતિ અને પ્રીતિમાંથી નીતરુ સુખ જન્મે છે એ નીતરુ પ્રકાશ પ્રીતિમય સુખના ઉપભોગ માટે ચિત્ત સારવાર જ ખે છે અને એ વાર સારતી જ ખના દેવરૂપ ધારણ કરે છે એ દેવને તોળતા તેના સરકાર દરમત અને વીનતમ થતા જાય છે હવે ચિત્તમાં રત્નેશુ અને તમેશુનો તો બેજાય નથી અને સાન્નિકતાનોજ તેમાં અનિરુદ્ધ ઉખેડે કે આથી એવું ચિત્ત પદાર્થભાનમાં રહેતી અનિચ્છાન-ની જે જનક તેને આપતું થાય છે અને તેને વજનો તેનો પ્રકાશસ્વભાવ, પ્રીતિ અને સુખ

વધતા જાય છે અને નિરમ છે કે જ્યાં મુખ હોય ત્યાં ચિત્ત જનન પડી તો ધ્યેયમા તેને એવો આનન્દ આવે કે ધ્યાન-રૂપિણ અને પોતાનું ધ્યાતા તરીકેનું જ્ઞાન પણ તે અન્યાના પ્રકાશ-પ્રીતિ-સુખની આદિ આડખીની જેવા લાગે છે આવી ધ્યેયના મુખાસ્વાદ અને સહારણાની તીનતાને લઈને ધ્યાતા પોતાને અને ધ્યાનાગાર દૃષ્ટિને પણ ધીરે ધીરે વીસરી જતર છે આમ સ્વની અને ધ્યાનાગારની ધ્યેયમા મજા આવતી હોતે જે પ્રિચ્છતિ, તે પ્રિચ્છતિ ગાઢ મનતી જાય છે અભ્યાસમળે એ લગભગ શન્ય જેની જની જાણ છે બસ ધ્યેયના સતત રચારાદયી ચિત્તની ધ્યેયાગમના એટલેજ સમાધિ છે આ અન્યામા કેવળ જ્ઞાતિ હોય છે મનર્થતા હોય છે પ્રસન્નતા હોય છે રચના આગરમા નખશિખ સ્નાન હોય છે અનિરુદ્ધ પ્રકાશ-પ્રીતિ અને મુખ હોય છે દીર્ઘકાળ, નિરંતરપણે અને સંકારપૂર્વક એવો અભ્યાસ થતા યોગીને સમાધિને લગતા કે સમાધિને ન લગતા પદાર્થમાનો આભાગાર કરવાની અમાપ યોજતા આવે છે એને જ મ પ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે આ મમાધિમા સત્યમુખ હોય છે આથી તે શાશ્વત છે નિરંતર છે આધીન છે અન્યન છે આથી મમાધિ એ સાત્ત્વિક ચિત્તની કેવળ મહત્ત્વ અવસ્થા છે મમાધિને લગતા જનતામા લગતાજ ખ્યાલો પ્રમદેના છે એ ખ્યાલો હજુ થતા યોગ્ય છે આખી સીચીને મેંથી જાણી સમાધિ થઈ જતી નથી સમાધિ તો પ્રમત્ત-સત્ય જ્ઞાનની-નિર્ગુણ પ્રેમની-આત્માની મૌનિક નૃદ્ધિની, અવ્યયન સુખની પ્રકૃત્તાની સ્વાભાવિક અવસ્થા છે યોગવેદીનું એ અમૃતકળ ૫ એવો રસ આખ્યા પડી સૌ નુશ્વરરૂપ થાય છે નથા પ્રવાહ અને છે કાંઈ ગોપી નથી મનનું એમ નથી આ મમાધિ અવસ્થા હનનબર મેંથીને ચાતુ રહે એજ હૃદમાનો જન્મમિદ્ધ દક્ષ છે આ દક્ષનું પ્રત્યાપન કરામા અને પ્રાપ્ત કરી ભાગવતમા હૃદની નૌર્વકથા છે એ દક્ષને મેંથી ચુકના હોને માનવમનિએ ન્યોતિર્ધર ન્તા છે કૃતિમાં તેઓને હૃદ્મની પેરે જાગરી રાખ્યા છે કાંજે પનુ તેમની નમસ્ક પોતાની દાર કથૂરી છે મોત પણ તેમને મારી નશુ નથી આવ પગમાતમા તેઓને આત્મયોજનાની પગિર્નિમા નિમિત્ત મનાવે છે તેઓએવાલ પગમાતમા મુગ્ધાર્ત જન્મારે છે મુગ્ધા કરવે છે મુગ્ધાન અલુવે છે મુગ્ધચિતિ નાયવે છે ગાળુ કે તેઓએ જનની યોજના મગમા મયમા અને વતમા મય, નિર અને મુગ્ધ છે એમ નજે છે મોગ શુવોને મારે જ લાગવનની અમાધિમોની કહે છે . મત ક-પત્રોદ્ધાર - એમા પ-માતમા નય નવપના મનર્થતા કર

છે. માનવમતિએ ક્યાં સમાધિ રાખવી નોઈએ અને ક્યાં એ રાખી રહી છે તે આદર્શાં ઉપરથી સ્પષ્ટ થવું નોઈએ. પરમાત્મા સૌને સ્વરૂપમાં સમાધિ આપે એવી પ્રાર્થના કરીએ. ॥ ૩ ॥

આમ બીજા પાદમાં શરુ કરેલી અષ્ટાંગ યોગની ચર્ચા ત્રીજા પાદના ત્રીજા સુત્રે પૂરી થઈ. માનવજાતિ માટે વ્યક્તિગત કે સમષ્ટિગત હલનતી સમગ્ર રૂપરેખા એટલામાથી તારવી શકાય. અને એ અર્થમાં યોગશાસ્ત્રનું આ હાર્દ ગણાય. હૃદય ગણાય. એ હૃદયને છત્સુ એટલે આપણે માટે બસ. હવે પછીના મંથમાં પ્રાસંગિક્ષ્ણ નૃણં સ્પૃશ્નતિ ન્યાયે, યોગમાર્ગે કૃત્ય કરનારનાં ભયસ્થાનો; જે વિભૂતિ કે સિદ્ધિના મનોહર સ્વરૂપે આવીને, પ્રભુપ્રાપ્તિમાં-સ્વેરૂપ સાક્ષાત્કારમાં વિસ્થળ કરાવે છે, તે બતાવવા રહે છે. તે ઉપરાંત આ લોક કે પરલોકમાં જેને 'અંશ્વર્ય' પસંદ છે એવા હવેને પણ યોગ-માર્ગ અતિ ઉપયોગી છે એ બતાવવું રહ્યું. અને તે કૃણ નિરૂપણેજ શક્ય થાય. વળી લૌનિક જગતનાં આશ્ચર્યો જેમણે જાણી જગતને જાણાવી અક્ષર્યે કૃતિ મેળવવી હોય તેને માટે પણ યોગમાર્ગ કામના છે એ દર્શાવવું રહ્યું. આ બધું યોગી કરી શકે છે. અને વૈજ્ઞાનિક રીતે એ બધુંય શક્ય છે. એ બતાવવું એ હવે પછીના મંથનો સામાન્યપણે વિષય છે. 'અંશ્વર્ય' કે વિભૂતિમાત્ર ધારણા-ધ્યાન અને સમાધિને અધીન છે. આથી હવે આગળના મંથમાં એ ત્રણનો વારંવાર ઉલ્લેખ આવશે. વારંવાર એ ત્રણનો ઉલ્લેખ મંથનું ગૌરવ કોકટનું વધારે. સુત્રસાદિત્યને એ ન પાકવે. ઉપરાંત એ સાદિત્યને માટે એ ઉચિત પણ નથી. આથી હવે પછીના મંથમાં ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ-એ ત્રણ વાતને સૂચવવા-એ ત્રણના પ્રયોગનું લાઘવ કરવા, યોગશાસ્ત્રને જાણીની એવી એ ત્રણેની પરિભાષા સૂચવનાં કહે છે:-

ત્રયમેકજ સંયમઃ ॥૪॥

‘ત્રય’=એક વિષયને સગતાં ત્રય=ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ સંયમઃ=સંયમ કહેવાય છે.

અર્થાત્ હવે પછી ત્યાં ત્યાં ધારણા-ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણેને મેટી જગ્યાએ કહેવાના દશે, ત્યાં ત્યાં તે તે નામે ન કહેતાં તે બધાને માટે એકજ સંજ્ઞા મૂકાર વાપરશે. તે સંજ્ઞા તે સંયમ. અર્થાત્ સંયમ ૧૫૬ પાદિભાષિક છે. અને યોગશાસ્ત્ર પરનો એનો, એકજ વિષયમાં ધારણા યાન અને સમાધિ એવો અર્થ છે. એ ત્રણે બે જૂદા જૂદા વિષયને ત્રણનાં હોય તો ‘સંયમ’ નહીં કહેવાય. એકજ વિષયમાં એટી ત્રણને ધારણા-ધ્યાન અને સમાધિનેજ સંયમ કહેવામાં આવે છે. ॥૪॥

તો એ સંયમનો બધુ કરવાથી ક્યાંયે શો ? એનું કળ શું ? કહે છે:-

તત્ત્વજ્યાત્ પ્રજ્ઞાલોકઃ ॥૬॥

તત્ત્વજ્યાત્=તો સંયમના બધી પ્રજ્ઞાલોક=સમાધિપ્રજ્ઞાનો આલોક
નિર્મળતા થાય છે.

અર્થાત્ એકજ વિષયમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિની સ્થિરતા થતાં યોગીની સમાધિ-પ્રજ્ઞા-સમાધિ અવસ્થામાં મળતી તત્ત્વની પ્રકાશમય સમજ નીતરી થાય છે. અર્થાત્ યોગી જે વિષયમાં સંયમ કરે, અને તે સંયમ સ્વાભાવિકે થઈ જાય, સહજ થઈ જાય ત્યારે તે વિષયને જાગતી તેની સમજ તાત્વિક થઈ જાય છે. નિર્મળ થઈ જાય છે. તેમાં ક્યાંયે શંકા કે સંદેહ રહેતો નથી. અવળી સમજની મંધ રહેતી નથી. અર્થાત્ સંયમથી વસ્તુમાત્ર આપણી સુદૃઢ થઈ જાય છે. અને પોતાનું આંતર રહસ્ય, પોતાનામાં રહેલી શક્તિ, પોતાનું 'તત્-તત્'-પરમાત્મપણું સચ્ચિદાનંદપણું-આપણને અચૂકપણે જ્ઞાનમાં કદી જાય છે. પરિણામે યોગીની તે વસ્તુને જામતી સમજ સત્ય અને નિર્મળ થઈ જાય છે ! કોઈ પણ તત્ત્વ તેવા યોગી સમક્ષ પોતાની જાત છૂપાવી શકતું નથી. છેવટે, અતિમૂલ્ય પરમાત્માને પણ તેવા સમક્ષ પોતાની જાત ખોલી દેતી પડે છે-એ સિદ્ધાંત છે ! એ સિદ્ધાંત હોઈને સંયમગ્રંથ મેળવવા જેવો છે.

બસ-તો. આજે અહીંજ અટકીએ. સૌને સંભારણા—

ત્રિજ્ઞ સાધના હૃતવંદત.

(૮૬)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

કુશળ દર્શો. ગીનાગંધુ, શાળા, કૌટુંબિક, સામાજિક અને અંગન કામ ઉપરાંત આગ્રહાત્ત ધીમદ્ ભાગ્યની ક્યા સ્થાને છે. એથી છવ એકંદરે આનંદમાં રહે છે. ભાગ્યવનનું માદાત્મ્યજ દશ આલે છે. ક્યારેયે દત્ત્ય પુટ થાય છે. મન પ્રકુલ રહે છે. અંતર વિદ્ય ગને છે. સત્ત્વગુણ ઉત્તરાર્ધ આવે છે. જીવને જામતી સમજ સુરપટ થાય છે. મુદ્ધમનમ તત્ત્વોને જનસુવલ કરવામાં, રસમય કરવામાં, કવિતાની પેરે સીધી અસર કરવામાં, કથા સાદિત્ય અનન્ય ઉપાય છે. મેલ ધોવા માટે એનાથી સારો

માણુ નહી હોય ! શ્રી ઋષિ-પ્રતિભાની લોકસ્તમનતા છે ? આજે મહામાન્યને ઉચિત ઐતિહાસિક બનાવો ભારતમા મની રહ્યા છે ૫ ગાંધીજી માત્રકાવ્યના ચરિત્રનાયક થયા યોગ છે પણ ગાંધીજી જેવો મહાન આત્મા પણ જુનાઈ જશે એવી ભીતિ છે કેમકે લોકમૃતિ અતિદુર્બલ છે વ્યાસુધી ગાંધીજીને ડાર્ડ વ્યાસ નામીઠિની પ્રતિભા જીવતા નહીં રાખે ત્યામુધી એ પુણ્યયોગ ચરિત્ર પણ નિરાલે જુનાઈ જવાની નથી છે ભાગવતમા જે ધન્ય અને ભગ્ન ચરિત્ર છે-તે જાગના આક્રમણે પણ ટક્યા છે-કારણ ? ઋષિઓએ એના ધન્ય જીવનોની આબુમાણુ પ્રતિભાના વણાટકામ કર્યા છે ! અમન આદર્શોને સ્પષ્ટ અજર અને અમર ગાખવાને અમર ચરિત્રો સરખ્યા છે ! માનવે પોતાની મૌનિક મનનતા જોની હોય તો ભાગવતમા-ડોશીઆ ઢરે ! ભાગવતમા નિરૂપેના ચરિત્રો મગ્નર્ગન માટે જીવનદર્શન માટે સનાતન દર્પણો છે ! કદી મેના ન થાય એના-કદી કાજગો ન ચડે એના-કદી ન ભાગે એના-સદા સુરેખ પ્રતિગિજ બનાવે એના રાગદારણના રમે ચડેની પ્રગળે, કે તેના નાથકોને ભાગવતાદિ મહાન જીવન પ્રયોગ જોના કુરચક ન હોય-તેની કદર કરના અનમર ન હોય-એનો સનાતન લાભ પેનાની દત્તિ ન હોય, એ દારા સમૃદ્ધ થવાની ડુચિ ન હોય એ નરી ડુણુતાજ છે ! આજે એમેઝ આપણી ગદ્યી ધોના માટે વ્યવસ્થિત પાપા ઉપર વ્યવસ્થિત ઉપાયો યોગ્ય છે જાનાઓ-આમનીના ઝાડ ઉપરના પાંગાઓ કરતા પણ વધુ કાયદાઓ-ફાલો ફાલો થાય છે-અમરમા આવે છે અને જતા યો-જીવન મેનુજ રહે છે ! કારણ ? ઉપાયો લોકમાનસને ઝડપે એના નથી ! રેડીઓ સ્ટેશનથી મુયોચ વ્યક્તિઓ દ્વારા, આધુનિક જમાનાને અનુકૂળ ગીતે જીવકાળને વર્તમાનમા વગવી શકાય એની રીતે, ભાગવતની કથા કેમ નહીં થની ને ? પોલીસની ફાગે, વર-રની દુકડીએ કે કારદાપોથીની પુસ્તકશાળાએ માનવજાત વસ નહીં થાય ! કેમકે એના ગેગ માનનિક છે શરીર તો મનનુ વાદનમાન છે આથી જીવનાણી ગણાનાના આલેખને બહોરી બળે પણ કદી લેના છો કે માનવ આથી અમરમા, ચિર શાંતિ અને સગળ જીવનની સમૃદ્ધિ આદતો હોય તો તેને વિનમ્રભાવે ભાગવતાદિ મહાન પ્રધોનો સામુદાયિક હ વરપર્શ મેગરવો ઘટે રેડીઓ ઉપરથી ભાગવતાના પ્રચલનો જે *filial* થયા હોય તો છે તેના કળતા નધુ માડુ ભારત થયા વિના ન રહે ઋષિપ્રતિભાનો એ દિગ્વિજય છે કદાચ આ અગ્ન્યુરુદન પણ હજો માનવ નહીં તો અગ્ન્યના પલુપણી તરુલતાને પણ આ જાનુસા જેવુજ હજો એમલે જોડ નથી-ભાગવત યોગનુ મહાન પ્રાનિય અર્ગન છે !

ગર્હ કાલે મયમ કાને દોવાય-યોગશાસ્ત્રની પરિભાષામાં સયમનો તે અર્થ થાય છે તે આપણે જાણીએ એ સયમની ગિચરતાથી એટલે કે તેના ઉપર ન્યાભાવિક જ્ય મળવાથી જ્ઞાનનો પ્રદાન વિનિયત થાય છે એ પણ જોયું તો એવા કૃપાળા સયમનો ઉપયોગ ક્યા ? ક્યા અને શા સારુ એનો વિનિયોગ ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય આપતા ભગવાન મૂત્રકાર કહે છે -

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥६॥

તસ્ય=ઉપર બનાવ્યા તેના કૃપાળા સયમનો ભૂમિષુ=યોગની ભૂમિડા એમાં વિનિયોગ=વિનિયોગ કરવો ઘટે છે

અર્થાત્ સયમનો ઉપયોગ છે અને મદત્વનો ઉપયોગ છે ધ્યાન અને અભ્યાસ સંયમનો ઉપયોગ ભૂમિડાઓ એટલે યોગની ઉત્તરોત્તર ભૂમિડાના જ્ય માટે પિંદિત છે સયમ જાણ આશ્વનાર પદાર્થ માનતા તત્ત્વજ્ઞાન માટે ઉપયોગી છે માનો ને મંયમ તો એક Powerful Battery છે, માટે પારસ્પરિક-Battery છે જે વસ્તુ એ બેટરીના ગેજમાં આરી તે વસ્તુને જગતુ મ પૂર્ણ અન્યજ્ઞાન ધરમા એક એક યોગીને ચર્ચ જાય છે આથી આ અત્યંત યોગપ્રદાશકથી સંયમને સદા તૈયાર જ રાખવો ગટે છે. કાણે કાણે એનો ઉપયોગ ધર્મ નકે છે ! પ્રથમ પાઠમાં આપણે અધિતર્ક વગેરે યોગભૂમિઓ જોઈ આવ્યા હીએ આ મંયમ તે તે યોગભૂમિઓના ઉપર ચલાવુ કરવા માટે ઉપયોગી છે ચીથી પહેલા ન્યૂન વિષયને જગતી સવિતર્ક સમધિમાં એનો વિનિયોગ તે ભૂમિકા સ્વતંત્ર થતા પડી તેનાથી ઉપરની નિર્વિતર્ક અભ્યાસમાં તેના ઉપર પનુ કાશ્રુ આત્મા સદમ વિષયને જગતી સ્વિચ્છા અભ્યાસમાં તેના ઉપર પનુ અધિતર્ક મળતા તેનાથી પણ મદમ એની નિર્વિચ્છા અભ્યાસમાં તેનો વિનિયોગ કરવો ઘટે છે નિર્વિચ્છા અભ્યાસ સદા ચર્ચ જતા એવા યોગીનો પ્રગાપ્રદાન અનિરુદ્ધ થાય છે આમ ભૂમિકાઓ આગળ વધવું, પણ એવું અને કે કાઈ જગતી ઉપર પ્રમત્ત યોગ પન્નાના તેને ચીથી કોથી ભૂમિકાએ પોતાની કૃપાએ-ચલાવે અગર તો કોઈ મદાનુભાવની પ્રમત્ત આગિઓથી ઉચ્ચતમ ભૂમિકાનો લાભ થાય તો તેજાને માટે આ ભૂમિકાનો કમ નથી મિલ્દાન એ છે કે જે પાળીએ મગ ચલા તે પાળીએ એવરા મળતા ચલા માટે આપણને નિયમન છે પાળી સાથે જોડી છે આથી આવો અનુપ્રદ જેના ઉપર નથી તેજાનો માટે ભૂમિકાના કને મગલુ કરવામાં સયમનો વિનિયોગ છે માનુક પડી અમુક ભૂમિકા આવે છે-એ જાણતાં યોગ ને યોગનો નુદ

છે એટલે પ્રયત્નશીલને સ્વયમેવ પોતે જ્યાં છે અને હવે ત્યાં જવાનું છે તે અતરમા મુઝે છે અનુભવીઓ ગાર્હ ગયા છે કે -

“યોગેન યોગો જ્ઞાનઞ્ય. યોગો યોગાત્ પ્રવર્તતે ॥

યોઽગ્રમત્તસ્તુ યોગેન સ યોગો રમતે ચિરમ્ ॥૧॥

“યોગદ્વાગ યોગ જાણના જેવો છે યોગથી યોગ પ્રવર્તે છે જે યોગની આથે પ્રભાદ પ્રનો નથી તે યોગમા ચિરંજીવી સુધી રહે છે ” આ ઉપરાંત પણ સયમ-યોગની પદ્ધતિના સયમ મંત્રના ક્ષી છવોએ મેગરના જેવો છે આપના જગનને દોગના જેને ઉનામ હોય તેને આ સયમ કેમરવો નોખ્યે આ સયમકારા એના છવો જ્ઞાતકાને વર્તમાન સાથે સાચી તેમથી લાગિના મુખપટ ચિત્રો દોરી શકે છે જનતાને તે ચિત્રાનુમાર ચનારી શકે છે અને પ્રાપ્તિની અક્ષય કમાણી કરી શકે છે નિર્ભજ પ્રજા પ્રમશનો પ્રભાર અમલ થઈ પડે છે દુનિયાને જેણે જેણે આજ્ઞાધીમા દોરી છે જેણે જેણે ગયા બનાવ્યા છે, જેણે જેણે દર્શનો આપ્યા છે જેણે જેણે ચિરમગ પ્રમાણિત રીતે તે નિધાયમા આ સયમની નીચેનું વસ્ત્ર હતું અને છે-લાગિમા પણ હોજી યુગમગ પેના કનનારા પુરુષોનામા આ સયમ અને તેનો વિનિયોગ સદાજ હોય છે એ પૈમી પપુ જેઓ ખૂબ ઉચ્ચી ભૂમિ આ ઉપર નિગત હોના હોય તેઓ સદેજ આપવા યોગ્ય હોય છે પામજીની પરી માટે તેઓ લાયક અને છે પણ એ જ્ઞાન ધ્યાનમા ગટો બહાગની દુનિયા માટે યોગીને સયમ જેનો ઉપયોગી છે તેના જ્ઞાતા કઈ અનેકમનો ઉપયોગી તે આતર-દુનિયા-હૃદયની દુનિયા માટે છે માટે એનો ઉપયોગ હૃદયની મથિના બેદન માટે દત્તે બસ તો આજે અહીંજ

નિં ભાર્ગના હેતુનંત.

(૮૭)

પ્રિય ભાઈશ્રી.

૧૩-૮-૫૦ પડી પાડી આજેજ કમ જનાય છે રૂચે ગીતાનધુ અમેનુ થોડું તાત્કાલિક મમ હતું, તે આગેપુ ઉપરાંત મીઠા અનેક કામો એમી સાથે ઉપાડના રહે છે એટલે અનિશ્ચયે પણ આ તૂટના આવી ગયા છે વળી કોઈ દિનમ Good પણ નથી હોતો જે કે એનું

કવિત્વ જ થતું હશે. કેમકે યોગવિદ્યા તો પ્રતિપક્ષ Mood આપનારા વિદ્યા છે. એ તો ઈલ્લમ છે. આથી Mood નો તો વાંક નજ કદાચ ! ધારેલી ક્ષણે મન ધ્યેયલીન થઈ જાય, વશ કરેલા બૂતની માફક ઈષ્ટ દામ આપે, જરાપણ કૂળે નહી, ચિમનીમાં રાખેલા દીવાની પેરે સ્થિરપણે સ્વપર પ્રકાશક થાય, સ્વસ્થ અને સમર્થ શાન્તિમાં નમ્રશિષ્ય રૂપી જાય, અને આત્મસોકમાં-Hanging Garden માં સમ્યક્તી પેરે, મુક્ત વિહાર અનુભવે, કવિતાની પેરે રસથી નવરાત્રી મૂકે-આ તો યોગનું ધ્યેય હોવું ઘટે-છે. સ્વાધીન મનની સુસીલ અને સુધડ જિહ્વે-એસ, લલિત ગતિ અને રમણીય કીલચાલ માટે તો યોગ છે-અસ્તુ.

મયા પત્રમાં ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન માટે, બાહ્ય કે આંતર વિપથ-માત્રમાં, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમનો વિનિયોગ અર્થ શકે છે એમ જોયું. અહીં એક પ્રશ્ન સંભવે છે. બીજા પાદમાં યોગના આઠ અંગો બતાવ્યાં છે. આથી એ આઠે આઠ અંગો યોગનાં એકસરખાં ઉપકારક હોવાં ઘટે. અને જો એમ હોય તો પછી ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ-એ ત્રણનો જ યોગમુખિમાં શાને વિનિયોગ ? બીજાં પાંચને કેમ નહીં ? યોગાંગપણું તો આઠે આઠમાં સમાન છે. તો પછી આ ત્રણની જ અહીં પસંદગી શાં ? જ્યાંય વાળતાં જગવાન પતંજલિ કહે છે:—

યથાંતરંગં પૂર્વેભ્યઃ ॥ ૭ ॥

કેમકે પૂર્વેભ્યઃ=બીજા પાદને અંતે જેમનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યા છે તે યમ વગેરે પાંચ પહેલાં યોગગિયી ત્રય=ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ-રૂપી ત્રણ યોગાંગો અંતરંગ=અંતરંગ છે એટલે કે યોગનાં સાક્ષાત્ સાધનો છે. આથી એ ત્રણનો જ વિનિયોગ હોઈ શકે છે.

અર્થાત્ શકા યોગ્ય છે. આઠે આઠ યોગનાંજ અંગો છે. પામુ એ આઠમાં પણ કેટલાંક “આરાત્” ઉપકારક છે. કેટલાંક સાક્ષાત્ ઉપકારક છે. “આરાત્” એટલે પેરંપરાએ ઉપકારક. સાક્ષાત્ એટલે સીધાં-લાગણાંજ ઉપકારક છે. જે સાધનો કે અંગો પરંપરાએ ઉપકારક હોય તે બહિરંગ સાધન કહેવાય. જે સાક્ષાત્ ઉપકારક તે અંતરંગ સાધન કહેવાય. વધુ સ્પષ્ટતાથી કહીએ તો જેનો સાધ્યવિષય એક સરખો તે અંતરંગ. જેનો સાધ્યવિષય એકસરખો ન હોય પણ ભિન્ન હોય તે બહિરંગ. અર્થાત્ યમનિયમ વગેરે પાંચ અંગો ચિત્તના મેલો ધોવામાં ઉપયોગી છે. તે દ્વારા ચિત્તના મેલો ધોવાનાં ચિત્ત સ્થિર થવાની યોગ્યતા મેળવે છે. અને તે દ્વારા

એ પાત્ર અંગે યોગના ઉપકારક છે પણ એ પાત્ર અંગેનો વિષય સમાન નથી ત્યારે ધ્યાનનો, ધ્યાનનો અને સમાધિનો તો વિષય એક જ છે યમાદિ પાત્રનો વિષય ચિત્તશુદ્ધિ છે ધ્યાનના વિષય ત્રણનો વિષય શુદ્ધ ધ્યેના ચિત્તદાંગ યમનું લગતુ તત્ત્વજ્ઞાન છે આથી ધ્યાનના વિષય ત્રણ જ યોગનાં સાદાત્ સાધન હોઈને અતરંગ સાધન છે અને તેથી જ તેમનો વિનિયોગ સિદ્ધિ છે યમાદિ પાત્રનો નહીં

અર્થાત્ અહીં યદ્યપિ આ છે યમાદિ પાત્ર અંગે ચિત્તશુદ્ધિ અને ચિત્તરચ્ચ પૂરતા જરૂરી છે ત્યારપછી તત્ત્વજ્ઞાન માટેની યોગ્યતા તે સમય આપે છે આપણુ ધ્યેય નિર્માણ તત્ત્વજ્ઞાન છે અપ્રજ્ઞાત યોગ એ એનો ઉપાય છે ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ, અપ્રજ્ઞાત યોગને અદ્ય કરી મૂકે છે આથી બહિર્ગમ સાધનોની સિદ્ધિએ પૂર્ણતા નથી અપ્રજ્ઞાત યોગ એ આ વિષય પૂરતી પૂર્ણતા છે અને એના સાદાત્ સાધન છે ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિ ॥૭॥

આમ સમય અપ્રજ્ઞાત યોગપરતુ તો અતરંગ સાધન નહીં થયું પા. યોગમા પણ મુખ્ય યોગબુદ્ધિ તો અસપ્રજ્ઞાત યોગની છે અને અસપ્રજ્ઞાત યોગમા માર્ગ વિષય હોતો નથી એ શુભાસીન અને શુભાસી અભ્યુદયી અસપ્રજ્ઞા છે એટલે કે કેવળ અવગત્યનિર્મિત અસપ્રજ્ઞા છે અને આમ હોઈને-એટલે કે નિર્વિષય હોઈને તેને સમાનવિષયતા જ નથી અને સમાનવિષયતા જ નથી તો પછી એ યોગના ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિ એ અતરંગ સાધન જ નહીં ! તો એનો શો નિઃકાન ? ભગવાન સ્વકાર કહે છે-

તદપિ ચદિરંગં નિર્વિજ્ઞસ્ય ॥૮॥

તદન્ને ધ્યાન-ધ્યાન અને સમાધિયે સમય બધેપણ-અપ્રજ્ઞાત યોગનુ અતરંગ સાધન છે હતા પણ વિર્વિજ્ઞસ્ય=અસપ્રજ્ઞાત યોગ-નિર્વિજ્ઞ સમાધિનુ તો એ ચદિરંગ=ચદિરંગ છે

અર્થાત્ યોગમા પણ સર્વોચ્ચ ભૂમિતિ તો નિર્વિજ્ઞ એટલે કે અસપ્રજ્ઞાત યોગની જ છે અને એ યોગ માટે તો ધ્યાન-ધ્યાન અને સમાધિ પણ બહિર્ગમ જ છે એટલે કે સાદાત્ સાધન નથી એકે અપ્રજ્ઞાત યોગમા તો બેવાકાત સ્થિતિકૃતિ હોય છે અને અસપ્રજ્ઞાતમા તો તે પાત્ર રાંતી નથી અસપ્રજ્ઞાત યોગ શુભાસ્યમંદિત અસપ્રજ્ઞા છે જનિમાનને તેમા નિરોધ હોય છે આથી વિષયબદને વાને ધ્યાન-ધ્યાન-સમાધિ ને

અસપ્રજાત યોગનું આકાત્ સાધન નથી જ એ પરપરાએ જ ઉપકારક છે જેમ યમાદિ પાંચ સયમના ઉપર પરપરાએ અનુગ્રહ કરે છે તેમ, સયમ અસપ્રજાત સમાધિ ઉપર પરપરાએ અનુગ્રહ કરે છે અસપ્રજાત યોગનું અતરંગ એટલે કે આકાત્ સાધન તો પરપરાએ એટલે કે જ્ઞાનની પરમ પ્રસન્ન અવસ્થા છે એ જ્ઞાનની પરમ પ્રસન્ન અવસ્થા, સપ્રજાત યોગની પત્રી લાગતી જ આનની અવસ્થા છે અને આથી સયમ પરપરાએ નિષ્પીંજ યોગમાં ઉપદારક થાય છે અને સયમ જે અસપ્રજાતનું મહિરંગ સાધન જ થતું હોય તો તે યોગ્ય જ છે અસપ્રજાતનું તેથી ડગ્ગુ બગડતું નથી ઉનદુ એમાંજ એનું દિત છે ॥૮॥

આમ વિભૂતિ-યોગની સિદ્ધિઓમાં કારણરૂપ સયમનું નિરૂપણ અહીં થયું સાથે સાથે યોગીએ પૈકી કયા અતરંગ અને કયા મહિરંગ સાધનો છે એનો પણ નિર્ણય આપ્યો બહિરંગ સાધનોને પડેલા સિદ્ધ કરી પછી અતરંગ સાધનોમાં લીન રહેવાનો વિવેક આપના ઉપનયી સમજાવેો હશે બ્યક્તિ અને સમષ્ટિને માટે કયો જીવનસદ્ ક'નાણી છે તે આના ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું ઘટે બસ તો હવે પછીના સૂત્રોમાં વિભૂતિને અંગે કેટલાક વધુ પૂર્વ વિચાર થશે અને એ પ્રગ્ગણ નોખુ જ ચર્ચાએ એ ઈષ્ટ છે આથી આજે અહીંજ રિરમીએ

નિં. સાધના હેતુવદન.

(૮૮)

ત્રિય સાધત્રી,

કુશળ દશે ચાતુમાન્યના દિન્યે છે, તેમાં પણ આરણ્ય માસ વર્તે છે એટલે એ દિનસિં તો તપના જ હોના ઘટે ને? પ્રભુકૃપાએ આજ્ઞકાય સદાયે ભાગવતનું માગ્નિક પાસાયણ આપે છે સાન્નોમાં એ માસિં ભાગવત પ્રયોગને “ભક્તિપ્ર” પ્રયોગ જો છે! એ દરેક હૃદયગુહિના ગરબુએ દરના જેવો છે ભાગવતમાં જન્મી, દિન્દુ ચર્ચા જે ભાગવતની કથાથી અણુમેટ્યો ગયો તે શુ શુભાવે છે તેની તેને ખબર નથી પવિત્ર ભાવોની મમદિ જે માનવની મોગમાં મોની પૂજા હોય તો એ પૂજની અનાવાસ પ્રાપ્તિ ભાગવત રાવે શુદ્ધિનું સૌદર્ય ખૂન મરસ છે પણ હૃદયનું તો

અનુભવીને એ પરમાત્માને પામવા કે આપવા એકલી શુદ્ધિ બસ નથી હવે વેદોએ છે હૃદયદ્વારાજ પરમાત્મા પકડવો છે અને પરમાત્માને પકડવા માટે બાનસમૃદ્ધ હૃદય જ જરૂરી છે શુદ્ધિનો દુકાળ તો ગમે તેમ સહેવાય પણ હૃદયનો ન સહેવાય ! ભાગ્યવતઃકારની તે પ્રતિજ્ઞા છે—“ દેશ્વર, સચોટદશમ્યતેડપ્રવૃત્તિમિ શુદ્ધપુમિસ્તનમ્પાત્—પુખ્તશાળી અને મેવાપરાયણ શ્રોતાઓ કે પામી ભાગ્યવતઃકારા તરતજ-વિનાવિલબે ઈશ્વરને હૃદયમાં પકડી-જરૂરી રાખે છે ! આથી જ આજના, રોગીના ચટણમાં ગમને વિચરી ગયેન યુગને, ભાગ્યવતની રીઝ રીઝ જરૂર છે When one needs bread give him not a stone બે સાચુ છે તો Man shall not live by bread alone પણ તેનું જ અને તેનાથી પણ વધુ સાચુ છે ! વ્યક્તિ કે સમષ્ટિના અમર આત્માને અમર ભાથુ પણ તેટલું જરૂરી છે જેટલું રોહડુ “દીર્ઘં પશ્યત મા કૂટર પર પશ્યત માડપરમ્” નો મહાભારત બોન સર્ગ વાદ ચખના જેવો છે આપણ દર્શન દ્રશ્ય બનતુ જાય છે, ‘અપર’ બનતુ જાય છે-આ પડીવત છે ! એ હુબકતે-માનવના ખર્ચિત ગૌરવે-માનવે લાગતુ ન લેઈએ ? ‘દીર્ઘ’ અને ‘પર’ દર્શનથી સંસ્કૃતિની જ્યોત અખડ રહેશે અને સંસ્કૃતિની જ્યોતે માણસ જ્યોતિષ્માન છે આ સંસ્કૃતિ જાગેને ભાગ્યવત લાવો-એનું હવેનું ગમે કે માનો કે ન માનો-ગમે તે માર્ગ કાઢો-પણ આજે આપણે સૌ શુદ્ધિ-હૃદય અને પ્રતિભાની દૃષ્ટિએ રામભૂષા ધર્મ ગયા છીએ ! આપણા પુનરુત્થાન અને પુનરચનાના આ સમ્મન્તિ કાળે મોગાઈ દર્શનમ્ થો અને ભાગ્યવતઃકાર મદ્યમ્ થોનો દેશજાગની દૃષ્ટિએ તત્તરપર્ણી અખ્યાસ થાય તો ધૂમાયેની દૃષ્ટિને ધોના, ખોવાયેની દૃષ્ટિને પાડી મેળવના, અને વ્યવસ્થા માટે અડબાઈ રહેના જીવનને સુવ્યવસ્થા આપના એ ખૂન ઉપયોગી થઈ પડશે આ મહામ્ થોની રીઝ રીઝ સેરા પડી આદતુ મૂલ્યવાની દિમત થાય છે

ગયા પત્રમાં આપણે સપ્તમ સ્તોત્રેનું ૨૩૩૫ શ્લોક દ્વે તે સપ્તમી ઉપનતી ત્રિભૂતિઓ-સિદ્ધિઓ નામરૂની ગી પણ તે પહેલા પરિણામત્રયસયમાદ (ચો ૩-૧૦) એ આગમ, આનનારા સૂત્રમાં ઉપયોગી નીવડનાન ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થાધી જે ત્રણ પર્વિણામો તેનું પ્રતિપાદન આપસ્યક છે આથી હવેઆનમાં નિરોધ સમાધિના નિમિત્તે-અમ પ્રજાત સમાધિકાળે ચિત્તનું જે નિરોધ નામનું પર્વિણામ-ધર્મપર્વિણામ છે તેનો ઉપેક્ષ કરતા ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે -

વ્યુત્થાનનિરોધસસ્મારયો અમિભવપ્રાદુર્ભાવો નિરોધક્ષણ-
ચિત્તાન્વયો નિરોધપરિણામ ॥ ૧ ॥

વ્યુત્થાન—વ્યુત્થાન એને અહીં સૂત્રના ક્રમકે અમ પ્રજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સપ્રજ્ઞાત પણ વ્યુત્થાન જ ગણાય નિરોધ એને પગૈરાઅવી જ વિવેચ્યાતિ પણ નિરુદ્ધ થાય છે તો એ વ્યુત્થાન અને નિરોધના સંપ્રારોતો અન્યથે અમિભવપ્રાદુર્ભાવ—નિરોધાન અને પ્રાપ્ત એને કે વ્યુત્થાન સંપ્રારોતો પ્રતિક્ષણ ક્ષય અને નિરોધમરારનો પ્રતિક્ષણ ઉદય અને એ મને અન્યથામા નિરોધલગાચ્છતાન્વય એ લાગે નિરોધ વર્તમાન માં દોષ તે લાગુ તે નિરોધ લાગુ તે લાગુમા વર્તનું જે ચિત્ત તે નિરોધક્ષણિક એ નિરોધક્ષણીન ચિત્તગી ધર્મનો અન્વય એને ૧ આશ્રય તરીકે જે અલધી તે નિરોધપારણામ એ નિરોધ વખતનું દોષને નિરોધ નામનું ધર્મપરિણામ દેવાય છે

અર્થાત્ આ સૂત્રના ઉત્થાનમા હેનો પ્રશ્ન પડેના બરોડર સમ લેના જેવો છે પ્રશ્ન આ છે ચિત્તની વ્યુત્થિત અવસ્થા અને સપ્રજ્ઞાત મમાધિ અન્યથામા તો ચિત્તના વ્યુત્થાનધર્મનો નિરોધાર અને ચિત્તના એકાગ્રતાગી ધર્મનો પ્રવૃત્તાનનો અનુભવ થાય છે પણ અસપ્રજ્ઞાત અન્યથામા તેવો ધર્મપરિણામ અનુભવતો નથી ૧ પણ અનુભવમા ન આવે એને એ નથી એમ નથી કમકે ચિત્ત તો ત્રિગુણમય છે અને અમ પ્રજ્ઞાત અન્યથા એ ઈ મોતની અન્યથા નથી ૧ એને કવનો માણુસ અમ પ્રજ્ઞાતની અન્યથામા હોય તો પણ તેનું ચિત્ત તે રહેલ છે અને ગેરુ ચિત્ત ત્રિગુણમય પણ દોષ જ ૧ અને તલે શુદ્ધો લાગુ પરિણામી જ છે અને લાગે લાગે પરિપુરના દોષને લાગુ પણ એ પરિણામ્યા મિત્રાન ન જે અને નિરોધ અન્યથામા તો વ્રતિનો પશ્ચિપૂર્વ અભાર છે તો એ અવસ્થામા રહેના ચિત્તનો—ચિત્ત દો ને જ ધર્મ પરિણામ કેવો દોષ છે ૧ દો દો ઠે ૨ આ છે પ્રશ્ન એ પ્રશ્નના ઉત્તરને ઠે આ સૂત્ર

અસપ્રજ્ઞાત મમાધિની અપેક્ષાએ સપ્રજ્ઞાત મમાધિ પણ વ્યુત્થાન જ ૨ કેમ તેમા પણ વિવેચ્યાતિમા પુરુષનું આશ્રય જ દોષ છે ૧ આથી અગી વ્યુત્થાન એને સપ્રજ્ઞાત મમાધિ નિરોધ એને જ્ઞાનપ્રમા—સમ ત્વી અનિપ્રમા અન્યથા એને ૩ પગૈરાઅ ગત તો નિમગ્ધ ૧ થાય છે નુ ૨ તો જેમ જેમ નિરોધના અન્યાય અને કલ્પ ૨ તેમ તેમ વ્યુત્થાન મરમ ૧ ચિત્તમાની લીલા થતા ત્વર ૨ અને નિરોધના અન્યાય પ્રજ્ઞાત ત્વર ૩

વળી એઃ ધર્મનો અસ્ત થાય અને બીજનો ઉદય થાય તેથી ધર્મોનું
 સ્વરૂપ દર્શી જતું નથી ચિત્તમાથી વ્યુત્થાન સંસ્કાર ઉડી જાય અને
 નિરોધસંકાર પ્રગટ થાય તેથી-એ બેના અગ્નિ કે ઉદયથી ચિત્ત
 દર્શી જતું નથી ચિત્ત તો ગદ્દે છે જે ક્ષણે જે ધર્મ પ્રગટ હોય
 તે સ્વરૂપે ચિત્ત રહેતું દેખાય છે અહીં નિરોધરૂપી ધર્મનો ઉદય થાય છે
 આથી નિરોધની દાણે ચિત્તમા નિરોધરૂપી ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ જણાય છે ।
 અર્થાત્ પ્રત્યેક નિરોધ દાણે એક સ્થિત ચિત્તમા ધર્મ તરીકે રખાતો
 ચિત્તના ધર્મરૂપ વ્યુત્થાન સંસ્કારોનો ભાવ અને નિરોધ સંસ્કારોનો પ્રતિક્ષણ
 પ્રાદુર્ભાવ એમને નિરોધ નામનો ધર્મ પરિણામ સમજવો નિરોધની પ્રત્યેક
 દાણે નિરોધ સંસ્કારરૂપી ધર્મની વર્તમાનતા એમને નિરોધ પરિણામ

અહીં એક બીજો પ્રશ્ન પણ ઉદ્ભવે અસ્મિના વગેરે કેનેગો અરિધા
 મૂલક છે અને આથી અરિધાની નિવૃત્તિ થતા તે બધાય સ્વયમેવ નિવૃત્ત
 થાય છે અને તેમની નિવૃત્તિને માટે ખ્યાન બીજો પ્રયત્ન કરવો પડે
 નથી તેમ વ્યુત્થાનના સંસ્કારો વ્યુત્થાન વૃત્તિમાથી જન્મેના છે અને આથી
 વ્યુત્થાનની નિવૃત્તિ સાથે તેઓ પણ નિવૃત્ત થઈ જવા જોઈએ તેમની
 નિવૃત્તિ માટે નિરોધ સંસ્કારની જરૂર ન પડેલી થાય । આ પ્રશ્ન યોગ્ય કે
 પણ એમા વિચારદોષ રહેતો છે જાના । કારણ માનની નિવૃત્તિ એ કાર્યની
 નિવૃત્તિમા જાણી નથી એમ જો હોત તો કુલાવ જતા થકો પણ જાય ।
 પણ એનું થતું નથી-તો પછી કે-જે કાર્ય જે કાગણાત્મક હોય તે કારણની
 જો નિવૃત્તિ થાય તો તે કાર્ય પણ જાય । અસ્મિના વગેરે કેનેગો તો
 અરિધારૂપી કાગણાનાળા દ્વારા અને તેથી અરિધા જતા તેઓ મરા । પણ
 અહીં તેનું નથી અહીં સંસ્કારો પ્રત્યક્ સ્વરૂપી નથી-વૃત્તિ સ્વરૂપી નથી ।
 કેમકે સંસ્કારની આધાર-ચિત્ત ઉપર સંસ્કારને કારનારી-વૃત્તિ તો મરનાર
 કારીને, અસ્ત પામી જાય છે અને સંસ્કારનું તો આજે પણ અસ્ત્યારે
 પણ અસ્ત્યારે થાય છે । આથી ભવે વૃત્તિઓના ભાવ થાય । પણ એ
 વૃત્તિઓના પુનઃપ્રચારના ક્રમે કાગણરૂપ થતા સંસ્કારોની નિવૃત્તિ માટે નિરોધ
 સંસ્કારનો મગ્ધ કેવળ જરૂરી છે ।

અહીં ધર્મ વગેરે પણ પરિણામો વિષેની સાત્રીય માહિતિ પણ જોઈ
 લેવી યોગ્ય છે ધર્મોમાત્રનું યોગસાત્ત્વ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનું પરિણામ થાય
 છે કેમકે મિત્રાત્મક ચેતનરામિત સ્વરૂપ આ મા-પર્યામા । કાણુ-પરિણામ
 કે એવો યોગીઓનો મન છે તેઓનો એક તે ધર્મ પરિણામ એક ધર્મોમા

ગેના પૂર્વધર્મનો અન્ત થાય અને ધર્માન્તગતો પ્રાદુર્ભાવ થાય તેને ધર્મ-
પરિણામ ને છે જેમકે ચિત્ત નામનો પદાર્થ એમા ચાતુ દાણે જે
ચચરનાડી ધર્મ હોય અને તે ચચરના ડી ધર્મ દ્વાર્ધ જઈને જે
તેનામા એનાગ્રનાડી ધર્મ પ્રગટે તો તે ચિત્તનો ધર્મપરિણામ થયો કહેવાય

દવે ઉપના જ દાખના ઉપચી લક્ષણ નામનુ પરિણામ અમગ્નગે
ચિત્તના મે ધર્મો પોયો ચચગતા, ખીન્ને એકાગ્રતા એ જેમા ખીન્ને જે
એ પ્રનાડી ધર્મ તે તો દન્ન આનતી કણે ભરિખમા આનતારો છે તો
તે ભરિખતી કણમા દોનારો ધર્મ એ ભરિખનાગને ત્યાગીને વર્તમાનકાગનો
નીમગ દે છે તે લખણુ પગિણામ કહેવાય છે અર્થાત્ ભરિખ વગેરે જે
ન ! ૧૧ એને અર્ધો લક્ષણુ તે કાગે ધર્મોનો જે પગિણામ તે
લખણુ પગિણામ.

અને વર્તમાનકાગિનિ ધર્મોમા જે પ્રતિભાવ અરથા તાગ્નમ્ય તે
અરથા પગિણામ કહેવાય છે અરથાદ્વારા એમા વશણોનુ પરિણામ
થનુ તેા નિ એને અરથા પગિણામ કહે છે

તો આ મુનમા ધર્મ પગિણામનો સાક્ષાત્ ઉચેખ મો છે ખીન્ને જે
વ ૧૧ પગિણામ તે આમમગ્નપ્રાદુર્ભાવો એ વચ્ચેનુ વચ્ચેનુ થતાઓ છે કેમકે
એમા વિશેષ મગ્નર અનાગતમારિ કાગને હોડીને વર્તમાનકાગ ઉપર
આગ્દ થાય જે અને વ્યુથાન મગ્નકાર વર્તમાન તણુનો તાગ કડીને
અતીત-મૂત ૧૧ ઉપર આગ્દ થાય છે રીન્ને જે અરથા પગિણામ તે
તો આગા મુનમગ્નર આપગે

૧૧ તે આ મુન જગ શુદ્ધિની કમન ૧૩૦ ગરગે પણ
વેગનાઅમ આગે નુધી આગા પડી એ જ ન વાગતુ થયે તે
મગ્ન ન નમગ્નવ - કલિય વાગે તો ૧૩૦ પૂરગો નમ્મિ ૧૧ે ત્યા નુધી
૧૪૮ કા રિનમ થત થો ૧૦-૧૫ થગ કે એકેને મગ્ન ને ?

નિ બાદ્યુ તેનરંન.

યોગપત્રાવલિ નં. (૮૯)

પરમપ્રિય ભાઈશ્રી,

પત્રાવલિનું કામ અનિચ્છાએ પણ ખોરંબે પડી જાય છે. અભ્યાસની માફક પત્રાવલિ-લેખન પણ વિચ્છિન્ન થઈ જાય-તૂટક થઈ જાય એ નથી જ ગમતું. પણ આપણું ગમતું જ ક્યાં થાય છે? મોટે ભાગે આપણું ગમતું નથી જ થતું. અને એ હીક પણ લાગે છે. આપણી સજ્જાદ પરમાત્મા નથી લેતો એ જ હિતમ છે. નહીંતર લોકશાસનની પેરે પરમાત્માનું શાસન પણ એક ખૂબ મોટો વિકટ પ્રશ્ન થઈ જતો! બાકી જગત તો જેમ રાજના તેમ લોકના શાસનથી પણ ત્રાસી જ હોયું છે. જગનના ઉપર શાસન કરવા એકલા સંતો જ અધિકારી છે. આથી લોકશાસનને અંતે પાણું સંત-શાસન આવશે. અને પરમાત્મા સંતોનો પણ સંત છે અને આથી એ આપણી અનુભૂતિ કે સંભૂતિ કે અસંભૂતિ, મુખ્યત્વે કે દુર્ભૂતિ માટે રાહ નથી જોતો એ એના શાણપણની અવધિ છે. અસ્તુ.

ગયા પત્રમાં ચિત્તના નિરોધ પરિણામ વિશે ચર્ચા જોઈ. ગુભાશુભ સંસ્કારો વચ્ચે રજસુવિકૃપંણુ-*rag of war*-એજ તો હવનસંગ્રામ છે! સંપ્રજ્ઞાન સમાધિના સંસ્કારો અને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિના સંસ્કારો વચ્ચે પણ ગજગ્રાહ ચાલે છે. એટલે અહીં પણ વ્યુત્થાન અને સમાધિ વચ્ચે જગાજગની પરીક્ષા ચાલે છે, નિરોધ સંસ્કારની પટ્ટતા જો ન કેળવાય, નિરાંતર અભ્યાસ દ્વારા જો નિરોધ સંસ્કારની અચળ દૃઢતા ન સંપાદિત થાય તો વળી સંપ્રજ્ઞાત-વ્યુત્થાનના સંસ્કારો જોર પકડે. અને તે જો જોરાવર થઈ જાય તો નિરોધના સંસ્કારોને કીચા કરી મૂકે. આથી યોગમાં તો હેતુદત્તી ભૂમિકા ઉપર સ્થિર થયા સિવાય પ્રયત્નને વિરામ દોર્ય શકે જ નહીં. તો યોગીએ નિરોધ સંસ્કારની પટ્ટતા મેળવતી રહી. તો જો યોગી નિરોધ સંસ્કારનું પાટવ મેળવે અને તે દ્વારા વ્યુત્થાનના સંસ્કારોનો પૂર્ણપણે અભિભવ કરે તો તેવાના ચિત્તનું વડન કેવું હોય? પરિપૂર્ણ નિરોધ કાળે ચિત્ત કેવું હોય? જન્માબ વાળનાં ભગવાન મુનકાર કહે છે:-

તસ્ય પ્રશાન્તવાહિતા સંસ્કારાત્ ॥ ૧૦ ॥

સંસ્કારાત્=વારંવાર અભ્યાસથી પદુ થયેલા નિરોધના સંસ્કારથી તત્સ્ય=નિરુદ્ધ ચિત્તસત્ત્વની પ્રશાન્તવાદિતા=નિર્મળ નિરોધ સંસ્કારની પરંપરા રૂપ ધારા સ્વરૂપે વહન થાય છે.

અર્થાત્ સપ્રજ્ઞાત અને અસપ્રજ્ઞાત યોગના સંસ્કારો વચ્ચે બ્યારે મળ્યાદ શરુ થાય ત્યારે બંને પોતપોતાનો પ્રભાવ અનુભાવે છે. આ સમયે યોગીએ વિવેકના ઉચ્ચત્તમ શિખરે વર્તવું પડે છે. અને પરિપૂર્ણ સત્યના પક્ષે જ રહેવું પડે છે. સપ્રજ્ઞાત સમાધિ પણ અસપ્રજ્ઞાતની અપેક્ષાએ વ્યુત્થાન જ છે, અને આથી જ હેય છે. આથી તેવા યોગીએ ઉચ્ચતમ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ માટે નિરોધ સંસ્કારને દૃઢતમ કરવા લગાતાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વારંવાર લગાતાર અભ્યાસના બળે નિરોધ સંસ્કાર પદુ થાય-કુશળ થાય-દૃઢ થાય અને એ દૃઢ થતાં, ચિત્તમાં પોતાનો પૂરો પગફેડો જમાવતાં, વ્યુત્થાન સંસ્કારો પરિપૂર્ણપણે હારી જાય છે. બસ એ વ્યુત્થાન સંસ્કારો જ ખૂબ યગજ્ઞતો મેલ હતા. એ મેલનું માજન થતાં તેવું ચિત્ત નિરોધ સંસ્કારની પરંપરા રૂપે જ વહેતું રહે છે. એવાં ચિત્તનું વહન 'પ્રશાન્ત' એટલે કે અતિશય શાંત એટલે કે ડાહ્યાદય વગરનું-એટલે કે જ્ઞાતિમાત્રના-વિવેકપ્રમાણિ રૂપી જ્ઞાતિના પણ-દિવ્યકોસાદય વગરનું થાય છે. આ જાતનું ચિત્ત વહન જ આત્માની નિતાન્ત નિર્મલ અભિવ્યક્તિનું દાર બને છે. આત્મા આ ઢેકાણે તેના મૌલિક મદિમામાં વિરાજતો પ્રતિદેશુ દેખા દે છે. ત્યાં એનાં સ્વરૂપનું પૂરું ઉદ્ઘાટન થાય છે. એનું પૂરું વિવરણ થાય છે! આને જ ચિત્તની સંસ્કારરોપ અવસ્થા અગર તો નિર્બીજ અવસ્થા કહે છે. આ અવસ્થાની પ્રજ્ઞાંત સ્થિતિ થતાં જન્મમરણનાં બીજ ડંબાઈ જાય છે! આત્મા મુક્ત થાય છે. એટલે કે નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત આત્માનો જનન અનુભવ થાય છે.

વળી આ અવસ્થામાં વર્તમાનકાલિક નિરોધ સંસ્કારોનો પણપણ સંયમ થતો હોય-અવસ્થા રૂપી પરિણામ પણ સૂત્રકારે અદ્વી મુચ્ચિન કરી દીધું છે. પુરુષ પ્રવળની આ છતિ છે ॥ ૧૦ ॥

આમ ચિત્તની સંસ્કાર રોપ રૂપે પ્રવાહી અવસ્થા દર્શાવી. હવે સપ્રજ્ઞાત અવસ્થામાં ચિત્તનું કેવું પરિણામ હોય છે તે દર્શાવતાં આશ્વાય કહે છે.

સર્વાયંતા-વકાગ્રતયોઃ દ્યવોદયૌ ચિત્તસ્ય સમાધિપરિણામઃ ॥૬૧॥

“સમાધિકાનિક ચિત્તનો અન્વય” એટલું આગના મૂળભાષી અહીં ખેંચી લેવું. સર્વાર્થતા-સર્વાર્થતા એટલે અનેક પદાર્થ-ગોચરતા નિરૂપ એકાગ્રતા એટલે એકાગ્ર-ગોચરતા-એકાગ્રપણ, તે બન્નેનો અનુક્રમે છયોદયો સર્વાર્થતાનો પ્રતિપણ ક્ષય-તિરોભાર અને એકાગ્રતાનો પ્રતિપણ ઉચ્ચ આધિભાવ, અને એ બન્નેમા સમાધિકાનિક ચિત્તનો અન્વય, એ ચિત્તસ્વ-સમાધિમા જઈ રહેલ ચિત્તનું સમાધિપરિણામ-સમાધિકાળે પરિણામ છે

અર્થાત્ સમાધિકાળે સર્વાર્થતાનો ક્ષય અને એકાગ્રતાનો ઉચ્ચ થાય છે સર્વાર્થતા એટલે ચચગતા-નિરૂપ ચિત્તનું કાલે કાલે નિયમ પરિવર્તન ઉડુ ઉડુ થતા ચિત્તનું અચિર ઉડુપન આ ચચનના રૂપી ધર્મનો સમાધિકાળે પ્રતિક્ષણ થાય છે અર્થાત્ ચચગતા નટતી જાય છે અને આવે સાથે જ એકાગ્રતા વધતી જાય છે-એકાગ્રતા એટલે અચચગતા-અનિરૂપ ચિત્તનું કાલે કાલે નિયમનું અપરિવર્તન સ્વસ્થ ચિત્તનું ચિર સમતીય વહન આ બન્ને ધર્મોના તિરોભાર અને આધિભાવમા ધર્મી તરીકે ચિત્ત તો રહે જ છે આના પરિણામને સમાધિ પરિણામ કહે છે અર્થાત્ અહીં સમાધિ આપણને સિદ્ધ થઈ છે કે નહીં તેની કમોગી આપી છે ચિત્ત અત્યપ્રધાન રોપ તેમાથી ચચગતા ચાલી જાય અને ઈદ્ર નિયમમા ને તે ચિરપણે આપણે ઈચ્છીએ ત્યાં મુખી વગર તોફાને ઝાઝુ ઝમડુ યાને તે નિયમનું પારસ્પરિક દર્શન કરાવતું વર્તે તો જાણીએ કે સમાધિ પરિણામ ચાલે છે સમગ્રતા સમાધિના નિયમમા માટે આ નિધાન જાણીએ ૧૧

આમ રોજબરોજના અભ્યાસે સર્વાર્થતાનો ત્યારે પરિપૂર્ણ ક્ષય થાય ત્યારે તેના સમગ્રતા સમાધિનાળા ચિત્તનું કેનું પરિણામ હોય? સ્પષ્ટાર કહે છે-

શાન્તોદિતૌ તુલ્યપ્રત્યયૌ ચિત્તસ્વ વક્રાગ્રતાપરિણામઃ ॥ ૧૨ ॥

‘એકાગ્રતાની કાલુના ચિત્તનો અન્વય’ એટલું અહીં પણ મૂળાન્તર માવી ખેંચી લેવું ચિત્તસ્વ-સર્વાર્થતાનો પૂરો કાલ થતા સમાધિ સેરના સમાધિમય ચિત્તનો જે શાન્તોદિતૌ-શાન્ત એટલે અતીન,-હિદિત એટલે નતંગાન, એટલે કે અસ્ત પામેને અને ઉગેને જે તુલ્યપ્રત્યય-નિયમની સમાનતાને લીધે જે દિત્તની સમાનતા તે જ-એકાગ્રતાકાલીન પરિણામ હોવને એકાગ્રતા નામનું પરિણામ

અર્થાત્ અભ્યાસના મને ત્યારે ચચનતા પૂરેપૂરી વિદ્યા લે ત્યાં
ચિત્તનુ જે પરિણામ થાય તે એકાગ્રતા નામનું પરિણામ હોય છે
એકાગ્રતા પરિણામ વખતે અન્ત પામેલી અને ઉદ્ધવ પામતી વૃત્તિનો નિમ્ય
એ જ હોય છે ચિત્ત તો ક્ષણપરિણામી છે આથી પરિણામ ચાનુ જ
રહે છે પણ એ પરિણામમા એ સરખી એક જ વિચ્ચને લગતી વૃત્તિનો
પ્રગટ ચાનુ રહે છે મર્મ ક્ષણે ચિત્તની જે પ્રિયને લગતી જે અને જેની
વૃત્તિ હોય તેની અને તે જ વૃત્તિ તે જ પ્રિયને લગતી ચાનુ ક્ષણે પણ હોય
ત્યારે ચિત્તને એકાગ્રતા રૂપી પરિણામનાળુ કહેવાય છે ત્યાં મુધી સમાધિનો
ભગ ન થાય ત્યાં મુધી આમ નદી પ્રગટની તરંગ પર પરાની માદ્ય
ચિત્તનદીની એક વિચ્ચને લગતી સન્નતીય વૃત્તિ તરંગની પર પરાનો ઉદ્ધવાસ્ત
ચાત્યા જ કરે છે બસ એવી અવસ્થાને એકાગ્રતા કહે છે સમાધિની એ
ગાદી અવસ્થા છે આ મુધીય સાત્ત્વ અવસ્થા જ છે એ કદી ન જૂનાઓ
એકલે કે એ જ્ઞાન પ્રમાણથી, પ્રસન્ન સ્ફુર્તિમન તત્ત્વપદ્ધતિની અવસ્થાઓ
કે અહીં પણ નહો પ્રકારના ધર્મ-વક્ષણ અને અવસ્થા રૂપી નહો પ્રમાણ
પરિણામોનું અનુસંધાન કરી લેવું ઘટે છે

૧૨ ના દોકાર પડી ચૂક્યા છે એમ્મે અહીં જ અમ્મ્મે છૂટકો છે
હીક તે આગળ હવે પ્રબુકૃપાથી હવે પડી શક હનો

નિ ભાઈના હેતવદન.

(૯૦)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

કુલગ દરો અનેક પ્રયત્નો છતાં ૧૦-૩૦ થી વહેના રખવા નથી જ
મેમી રામનુ દિનમજરનો કાર્થ કાર્થક્રમ જ એવો ગોહસત ગયો છે !
ચાનુર્માન્વ નિમિત્તે એનુમતા તરુ વ્યુ તો ભાગ્યની કથા નથી !
ભાગ્યની મ્યાના નિત્ય પ્રત્યક્ષો આવે જ જ્ઞાનિ પ્રાપ્ત થાય છે એ
પરમા માતા કુ પ્રાનુસારે નિર્મલતા મને હા ભાગ્યક્ત સમન્તા માટે આવે જ
યોગસાત્ત્વ અનિવાર્ય છે ! જના ! આશ્વર્ય જ્ઞાને ન રામે ? ૧૮૦૦૦ મોમ
વખના કાર્થ રમત છે ? જાને ૧૪ નીમિનુ એને વખતા રખનારને
રાગમ મોટે રીનુ આવી નવ હા મનામનેને પણ જા થોડા ૧૪
નીમિનુ કાન્વ પણ રખી તર છે અને રખાયેના મન્વો પડી મન્વિનુ જ

કાવ્ય કહેવાય એવી કાલ્પિતું હોય છે ! તેમાં પણ વિગત મોટે ભાગે “હું” જ હોય છે ! પોતાની પરિપૂર્ણ બાદબાકી કરીને લખવાની કળા તો પ્રાચીનો પાસે સાચે જ રીખવા જેવી છે ! ભાગવત, પુરાણોમાં જ નહીં, બીજી ઘણી બાબતોમાં રાખ છે ! એમાં શ્લોકે શ્લોકે આત્મદર્શનનો અદ્ભુત ઉત્કાસ છે ! ગંગાજમુના જેમ યુગયુગથી તે તે પ્રદેશને હરિયાળાં રાખે છે તેમ ભાગવત જેવા મહાન પ્રતિભા ગ્રંથો યુગયુગના પ્રગ્નજીવનને હરિયાળાં રાખે છે. તેમને કદી નીરસ થવા ન દે. એટલું જ નહીં, પ્રગ્નજીવનને ઉંચા આચારવિચારમાં સજ્જડપણે પકડી રાખી શકે છે. “રાજ્યોથી કે જુલમ વર્તી કે દંડથી ના બને જે, તે આ ‘કાવ્યો’ સદૃશ વહતાં કાવ્ય સાધી શકે છે” — આમ ‘પરતાવા’ને બદલે ભાગવત વિશે નીરાંતે કહી શકાય ! “વેદમંત્ર સંકીર્ણ” જે ભાગવતને જનતા સમક્ષ મૂકવામાં આવે તો રાજકર્તાઓની અને નેતાઓની ઘણી મહેનત ઓછી થઈ જાય. તેમનાં જીવન લંબાય. અને પ્રગ્નને સાચો ક્ષાપદો થાય ! આજળ પણ લખ્યું છે — ફરી લખવા છો કે રેડીઓ પરથી ભાગવતનાં પ્રવચનો નિત્ય વહેતાં મૂક્યાં જેવાં છે ! પ્રગ્નને ઊંચા જીવન પ્રત્યે એ દ્વારા રસ જમૃત કરવા જેવો છે. આપણો લણેલો વર્ગ પણ આ બાબતમાં ઉદામીન છે ! લણેલો વર્ગ જ મોટે ભાગે અલણ છે ! પણ આ યુગમાં તેનું વર્ચસ્વ ભારે છે. અને અલણ તેમની શેઠમાં તણાઈને બીચારો વહે છે ! બાકી લગભગ સર્વજનને પણ ભાગવતમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે એમ છે. જીવવા માટે અખૂટ પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય એમ છે ! રાજકારણે અને તેના અતિ રંગે આપણી પ્રગ્નના સ્થિર સાધન પ્રવાહને અસ્તવ્યસ્ત કરી મૂક્યો છે. રાજકરણ પણ હકીકત છે અને આથી જરૂરી છે. પણ તેમાં અતિશય રસ એ રોગચાળો છે. વળી પ્રસૂતિથી માંડીને તે પરમપ્રયાણ સુધીની બધી જ વાતમાં પ્રગ્ન સરકાર તરફ મીઠ મડિ એ ખૂબ અમંગળ ચિહ્ન છે. એ અધોગતિની નિશાની છે ! State-control ને સાચાં સ્વાતંત્ર્યમાં ખૂબ મર્યાદિત અવકાશ હોય. વસ્તુભાવમાં State-control એ પ્રગ્નકાય જીવનની નિરાધારતાનું સર્જન સ્વરૂપ છે ! State-control તો નક્કો કરેલા અને વ્યક્તિથી ન સંચાલતા વિધોમાં જ હોવો જોઈએ. નહીંતર વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય નિર્વીર્ય બની જાય ! અને પરિણામે સામુદાયિક સ્વાતંત્ર્ય પણ હાંસી જ રહે ! સાચા અર્થમાં સંસ્કારી પ્રગ્નને — સુધરેલી અને કેળવાયેલી પ્રગ્નને governmentની જ બહુ ઓછી જરૂર હોવી ઘટે ! કેમકે તેવી પ્રગ્ન માટે તો government હોય તો પરમાત્માની જ હોય — અને પરમાત્માની governmentનો સ્વીકાર

અને તામેદારીનો રાદ જનાવનાર છે ભાગવતાદિ મદ્દાશાઓ. યોગાદિ દર્શન શાસ્ત્રો. આવી વાતોને આપણે utopian લેખીએ છીએ એટલું આપણું સત્ત્વ અને ખમીર ઘટ્યું છે—એમ ચોક્કસ માન્યો. ‘વેન’ રાજ્યને પદ્મટ કરનારી પ્રજા પામે પરમાત્માનું શાસન હતું. અને આથી રાજ્ય હોવા છતાં પ્રજા સાચું લોકશાસન અનુભવતી હતી. આજે રાજ્ય ન હોવા છતાં અને લોકશાસન ચાલતું હોવા છતાં, પરમાત્માની government તરફ દુર્લ્લેહ હોઇને પ્રજા લોકશાસન નથી જ અનુભવતી! આ બધાનો અર્થ એજ કે પરમાત્મા તરફ જતો વળતું જોઈએ! બધાએ મદ્દાયુદ્ધની મદામારી અનુભવ્યા પછી પણ જો આપણી પાસે શાણપણ ન આવે તો પછી સંસ્કૃતિના વિનાશ માટે મગરના આંધુ દોળવાનો દંભ કરવાનો કશો અર્થ નથી. પ્રાસ્તાવિક લખાણ વધી જાય છે છતાં મનમાં વહેતા વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામાં જે સર્જનાનન્દ છે તે જતો કરવાનું મન થતું નથી. અને વળી આ પ્રાસ્તાવિકની જરૂર પણ લાગે છે. યોગાદિશાસ્ત્રો જીવનથી યોગનાં નથી. જીવનની ખૂબ નિકટ છે. અને આથી એના સ્પર્શની જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં કરવો યોગ્ય માન્યો છે. અસ્તુ.

આગળ પત્રમાં એકાગ્રતા પરિણામનો પરિચય આપ્યો. આમ ચિત્ત સત્ત્વરથી ધર્મીનાં ત્રણ ધર્મ વગેરે પરિણામોનું વ્યાખ્યાન કર્યું. એ ધર્મોદિ ત્રણ પરિણામોની પાછળ જે સિદ્ધાન્ત છે તે સર્વત્ર સમાન છે અને આથી એ સિદ્ધાન્તનો હવે સર્વવ્યાપી અતિદેશ કરતાં કહે છે:—

एतेन भूतेन्द्रियेषु घर्मलक्षणावस्थापरिणामाः व्याख्याताः ॥૨૩॥

एतेन=પૂર્વે કહેલાં ચિત્ત સત્ત્વના ત્રણ પ્રકારનાં પરિણામનાં વ્યાખ્યાન દ્વારા ભૂતેન્દ્રિયેષુ=ત્રિગુણાત્મક પૃથિવી વગેરે ભૂતો અને ચક્ષુ વગેરે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોમાં યતા ધર્મલ=ધર્મપરિણામ, લક્ષણ પરિણામ અને અવસ્થા પરિણામ વ્યાખ્યાતા=ખોલીને કહેલા જાણવાં.

અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મક ચિત્તસત્ત્વમાં જેમ ધર્મ લક્ષણ અને અવસ્થા રૂપી ત્રણ પરિણામો કેવી રીતે યાય છે એની પાછળનો નિયામક સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો તે ઉપરથી પ્રકૃતિના ક્ષેત્રમાં આવતા પદાર્થોમાંનાં એજ પરિણામિત્વનો સિદ્ધાન્ત લાગુ પડે છે એમ જાણવું.

અર્થાત્ ચિત્ત, પ્રથિતી વગેરે ભૂતો, આંખ વગેરે ઈન્દ્રિયો વગેરે ત્રિગુણાભિકા પ્રતિતિનો પરિવાર છે. કાર્ય છે. અને આથી-કાર્યમાત્રમાં કારણ જ વ્યાપેલું રહેતું હોવાથી તથા પરમાર્થ દૃષ્ટિએ કાર્ય અને કારણમાં પણ છેવટે કારણ જ કાર્યરૂપે વ્યવસ્થિત થતું હોવાને લઈને વસ્તુમાત્ર ત્રિગુણાત્મક જ છે। વળી ગુણ કાણુ-પરિણામી છે. આથી ગુણાત્મક કાર્યમાત્ર પણ કાણુ કાણુ પરિણામમાંથી પસાર થાય જ છે. કેમકે કારણમાં રહેલાં ધર્મો કાર્યમાં આવે જ. વળી આ ત્રણ ગુણોનાં પરિણામોનાં પણ એ બેદ છે. સરૂપ પરિણામ અને વિરૂપ પરિણામ. સમાનાકાર પરિણામ તે સરૂપ પરિણામ. વિરૂદ્ધાકાર પરિણામ તે વિરૂપ પરિણામ. આ પૈકી ગુણોનો પ્રત્યક્ષકાળે જે પરિણામ તે સરૂપ પરિણામ છે. સર્વિકાળે વિરૂપ પરિણામ હોય છે। એ વિરૂપ પરિણામના વળી ત્રણ બેદ છે. ધર્મપરિણામ. લક્ષણ પરિણામ અને અવસ્થા પરિણામ. યોગસાક્ષીની પરિભ્રમણમાં કારણને ધર્મી અને કાર્યને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. વળી સિદ્ધાન્તદૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે ત્રણ ગુણો જ ધર્મી છે. એટલે કે પ્રાણિ જ ધર્મી છે. અને બાકીના બધાંય વિકારો તેના કાર્યરૂપ એટલે કે ધર્મ પરિણામ છે.

તો ધર્મ પરિણામ એટલે શું? ધર્મી જ્યારે એક ધર્મને છોડી ધર્માન્તર ધારણ કરે ત્યારે તેને ધર્મ પરિણામ કહે છે. જેમકે ચિત્ત ચોનાનો વિશેષ રૂપી ધર્મનો ત્યાગ કરી એકાગ્રતા રૂપી ધર્મ જે ધારણ કરે તો તે ચિત્તરૂપી ધર્મનો ધર્મ પરિણામ થયો કહેવાય. તેજ મુગ્ધ એકાગ્રતારૂપી ધર્મનો ત્યાગ કરી નિરોધરૂપી ધર્મને ધારણ કરે ત્યારે તે પણ ધર્મ પરિણામ. તે જ મુગ્ધ માટી પિંડકારતાને છોડી ઘટાકારતા ધારણ કરે, તેને છોડી હીકરો રૂપ બને, તે છોડી હીકરીરૂપ ધારણ કરે તો તે ધર્મ પરિણામ. અર્થાત્ એક જ અવસ્થિત ધર્મી પૂર્વધર્મનો ત્યાગ કરી ઉત્તર ધર્મને ધારણ કરે તો તે તેનો ધર્મપરિણામ. અહીં ધર્મ વગેરે શબ્દો પારિભાષિક છે.

લક્ષણ પરિણામ એટલે કાળ પરિણામ. અહીં લક્ષણ શબ્દ કાળનો વાચક પારિભાષિક શબ્દ છે. એને ધર્મ સાથે લેવાદિય છે. એક વસ્તુમાં ચાતુ કાળે એક ધર્મ હોય તો કાલ્યાન્તરે તેમાં બીજો ધર્મ હોવાનો. કેમકે શુભમાત્ર કાણુપરિણામી છે. તો તે બીજો ધર્મ તે ચાતુ ધર્મની દૃષ્ટિએ અનાગત-હજી ન આવેલો-એટલે કે ભવિષ્યકાળમાં આવનારો છે. ખસ એ ધર્મ એ અનાગત-ભવિષ્યકાળને તજી વર્તમાનમાં આવે, વર્તમાનને તજી કાણુ પછી અતીતને લઈ એટલે કે જૂનકાલીન થાય તો તેને લક્ષણ પરિણામ કહે છે. ધર્મ માત્ર ભાવિમાં છે. તે ચાતુ

થઈ, ભૂતકાળમા સરઠી જાતે કે કાણે કાણે લાગિય વર્તમાન બની ભૂત થઈ જાય છે બસ આ ભાનિદાણાસુદ પદાર્થોનું વર્તમાન કાણાસુદ બની અતીત કાણુમા લીન થઈ જતું તેને જ લક્ષણ પરિણામ કહે છે વળી નવી અવસ્થાને તજ ધીરે ધીરે અત્યન્ત પુરાણી અવસ્થામા આવતું તેને અવસ્થા પરિણામ કહે છે માત્રાસ્થા નહીં છે ધીરે ધીરે તે યુવાનીમા પગિણુમે છે યુવાની ધીરે ધીરે વૃદ્ધતામા ફેરનાઈ જાય છે બસ આને અવસ્થાફેર કહે છે અને વસ્તુમાન-પ્રકૃતિના ક્ષેત્રમાની વસ્તુમાત્ર આ ત્રણ પરિણામ પરપરામા મહાવે છે એમાથી કાંઈનો અપવાદ નથી પાત્ર મહાભૂતાદિ ભૂતો ઇન્દ્રિયો વગેરે તમામને આ ત્રણ પરિણામોમાથી પસાર થતું જ પડે છે માગી માગી મગીને પિંડ ચાય, પિંડ ટળીને ઘડો બને, ઘડો કુગીને રીડગી થાય ! લલિષ્યમાથી વર્તમાનમા આવી ભૂતકાળમા મરણી જાય નહીં હતી તે જૂની બની જાય ! અને આ ઘણાજ કાણે કાણે આવું જ રહે છે તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોમા પણ બને છે આખ સામે ઘડો જ્યાસુધી ન આવે ત્યાસુધી ઘડાનું આખ આયોચન ન કરે મસ આ અનાયોચન રૂપી, પ્રથમ ધર્મ ઇન્દ્રિયોનો હોય તે ધર્મનો લોપ થઈ આખ વગેરે આયોચન કરે છે એટલે કે પદાર્થો સામે સનિકર્ષ યતા ‘આ કાંઈ છે’ એ આકારના આયોચનરૂપી ધર્મને રદણુ કરે ! અનાયોચન વર્તમાન કાણુમા હતું આયોચન ભારિકાણુમા હતું બસ ભારિકાણુમા ગટ્ટેનું આયોચન, વર્તમાન કાણાસુદ થઈ પાછું અતીતમા વણુ જાય છે—આ એમનું લક્ષણ પરિણામ વળી વર્તમાન કાણાસુદ આયોચનમા સ્પષ્ટપણુ કે અસ્પષ્ટપણુ વગેરે હોય, તે તેનું અવસ્થા પરિણામ આમ ભૂત અને ઇન્દ્રિયોમા પણ આ ત્રણ પરિણામો બામ છે

ઉપના વિવેચનો અર્થ એ છે કે પ્રકૃતિની વસ્તુમાન પરિણામ અસ્ત હોઈને, અને પરિણામ પરપરા ખાગી ન રાકાય એવી હોઈને, માનન માટે, વિવેચી માનન માટે, વળગણુ રાખના જેવી નથી દેહાદિ સમસ્ત સામારિક પદાર્થોની, એક સરખી જ કથા છે આથી પરિણામ પરપરાના રદમ્યનો બાલકાર અપરિણામી તત્ત્વની પાછળ પ્રેમ કરને અર્થાત્ પરિણામ પરપરાનું તત્ત્વજ્ઞાન વિવેક પૈરામણુ વધક અને પોષક હોતું રહ્યું ॥૧૩॥

હવે અહીં પ્રથમ આ ઉદ્ભવે છે તણુ પ્રકારના પરિણામો તે અર્થા પણુ જે ધર્મોને આ તણુ પ્રકારના પરિણામોનો બોગ થતું ધટે છે તે ધર્મોનું ત્રણુ નું લગવાન પ્રકાર કહે છે—

શાન્તોદિતાઽપદેદ્યધર્માનુપાતી ધર્મો ॥૧૪॥

પરિણામ-આ એ કવચિત્ થાય છે. પ્રતિક્ષણ એ થાય જ એવો નિયમ નથી. જ્યારે અવસ્થા પરિણામ તો અવશ્ય પ્રતિપળ થાય છે. વસ્તુનું ચીથરું ન પણ થાય, તે લવિષ્યમાંથી વર્તમાનમાં તો આવે પણ ભૂતકાળમાં તરત ન પણ ચાલ્યું જાય પણ પહેલું નવું છે-તો પશ્ચાન્તર થતાં તેમાં પણ પૂરતી તો પુરાણતા-છૂલ્લતા આવે જ છે! અને એ પહેલું પહેલું થતું અવસ્થાન્તર પ્રત્યક્ષ લાંબે ગાળે થાય છે, અનેક પળોની અવસ્થાન્તરતા આપણને લાંબે ગાળે જ નજરમાં આવે છે. જેમકે ઘડપણ જન્મની ક્ષણથી જ બાળક ઘરડું થતું જાય છે-પણ તે લાંબે ગાળે-પચાસ સાઠ વર્ષે જ આપણી પકડમાં આવે છે. આથી અવસ્થા પરિણામ જ પ્રતિક્ષણ થાય છે. વળી માટી, ચૂર્ણ વગેરેનો જે અહીં ધર્મધર્મિ લાવ વણ્યો છે તે પણ કાષ્ઠનિક જ છે. પારમાર્થિક નથી કારણ કે માટી વગેરે પણ પંચતત્ત્વના ધર્મો છે, પંચતત્ત્વના અદ્ધકારના ધર્મો છે. અદ્ધકાર મહત્ત્વનો ધર્મ છે, અને મહત્ત્વ પ્રકૃતિનો ધર્મ છે. આમ પારમાર્થિક રીતે જોતાં તો પ્રકૃતિમાં જ ધર્મોપણની વિશ્રાન્તિ છે અને તે જ મૂળમાં ધર્મો કારણ છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે ઉપલાં ત્રણ પરિણામો વગેરેનો પ્રપંચ જોને માટે છે-એનો વિવેક જે કામ માટે કર્યો છે તેના ઉપર આવતાં-તેનો નિર્દેશ કરતાં-સૂત્રકાર કહે છે.—

परिणामत्रयसंयमात् अतीतानगतज्ञानम् ॥ ૧૬ ॥

પરિણામત્રય=પૂર્વે કહેલાં લક્ષણત્રય ત્રણ પરિણામોના સંયમ કરવાથી તેનો સાક્ષાત્કાર થતાં યોગીને અતીતાનગતજ્ઞાન=ભૂતલવિષ્ય સર્વ ગરબુને સાધારણ એવા ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થાથી પરિણામને લગતું સાક્ષાત્કારાત્મક જ્ઞાન થાય છે.

અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારનાં પરિણામોમાં સંયમ કરવાથી યોગીને તે તે વસ્તુને લગતા લક્ષિ કે ભૂત પરિણામોને લગતું જ્ઞાન થાય છે. હવે આ સૂત્રથી આગળ તમામ સૂત્રોમાં-આ પાઠના તમામ સૂત્રોમાં યોગજન્ય વિભૂતિનું શાસ્ત્રકર નિરૂપણ કરશે. વિભૂતિઓ આમ તો અધ્યાત્મ ગરબુને માટે ત્યાજ્ય જ છે. કેમકે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ માટે યોગ નથી. યોગ તો આત્મપ્રાપ્તિ માટે છે, આથી કેવળ આત્માર્થીને માટે તો સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટેનો યોગ એ આત્મપ્રાપ્તિમાં કેવળ નિરર્થક વિલંબ માત્ર જ છે. અને

આથી તેમાં વિવેકનું દેવાળું અને હૂલવણી જ છે. છતાં યોગની સત્યતામાં વિશ્વાસ પેદા કરવામાં એ જગત્સત્તા સાધન છે. વિશ્વાસ આત્મો કે પુરુષનો પ્રપત્ન તીવ્ર થયા વિના ન રહે અને આથી આત્મવિશ્વાસ જન્માવવા અને દૃઢ કરવા સિદ્ધિઓ પૈકી કાઈ એકાદ પણ શરુઆતમાં પ્રાપ્ત કરી પછી તેને ત્યજવી ચોગ્ય છે. વળી માનવ મનમાં કેટલી અચિન્ત્ય શક્તિઓ શુભ છે, કેટલી અનન્ત સમ્પત્તિઓ પડીપાથરી રહે છે તે પણ એનાથી જાણ્ય છે અને એ રીતે માનવનો દંસનો વધી જાય છે અને તે જરૂરી છે. ઉત્સાહ તો યોગમાર્ગે જન્મારતું અખૂટ ભાથું છે. નિરુત્સાહી જીવ અંધકારનો દોષને તેનું તેમાં કશું વળતું નથી. આથી એ દૃષ્ટિએ પણ સિદ્ધિ મેળવવા ચોગ્ય છે. આ ઉપરાંત પણ સિદ્ધિ સંપાદન કરવા ચોગ્ય છે, એનાં હેતુ છે. જેને આત્મા માટે નહીં પણ જન્મ માટે—જન્મનમાં ઐશ્વર્યપૂર્વક રહેવું હોય તેને માટે સિદ્ધિઓ જરૂરી હોય. એટલે કે દુન્યવી મોટી શોધખોળમાં પણ—એટલે કે એને આધિભૌતિક ઉપયોગ માટે પણ ઉપયોગી થઈ શકે. આ યુગના વૈજ્ઞાનિકો આવા યોગી છે. પરંતુ વિવેક માટે તો વિમુક્તિ માટે યોગ દુરુપયોગની અવધિ છે. સિદ્ધિઓનો લોભ જ ન રહેવો એ મહાન સિદ્ધિ છે, એ સિદ્ધિ સમક્ષ સિદ્ધિમાત્ર તુચ્છ અને વામણી છે. મોટલી તટસ્થ ચર્ચા પછી યોગદ્વારા જન્મતી સિદ્ધિઓ જોવી ધટે.

સંયમ એટલે શું તે તો આપણે આગળ જોઈ જ ગયા છીએ. એ સંયમદ્વારા યોગી આશ્ચર્યજનક સિદ્ધિઓ મેળવી શકે છે. તેમાંની પહેલી તે વસ્તુમાત્રના અતીત અને અનાગત પરિણામો! અને તે ત્રણ પ્રકારનાં પરિણામોનાં સંયમ કરવાથી એટલે કે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ કરવાથી આખી ૫ ત્રિશુણ્ણાત્મક પ્રકૃતિના અતીત અને અનાગત પરિણામો યોગી ધારે તો જાણી શકે. જૂનાકાળમાં જન્મ કેવું હતું, વર્તમાનમાં કેવું છે, ભાવિમાં કેવું હશે—એ યોગી સંયમદ્વારા સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ જાણી શકે છે. સર્વત્ર સિદ્ધાન્ત આ છે. ચિત્ત સ્વરૂપે જ શુદ્ધ અને પ્રકાશમય છે, અને આથી તેનામાં વસ્તુમાત્રને યથાર્થ સમજ્યાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે. એ સ્વાભાવિક શક્તિ અવિદ્યા વગેરે વિદ્યેષોથી દંકાઈ જાય છે. જો એ વિદ્યેષોને વિદ્યા વગેરે ઉપાયોથી દૂર કરવામાં આવે તો ચિત્તની સર્વાર્થશીલતા પ્રકટ થાય છે. અને ચોક્કમાં દર્ષણમાં જેમ વસ્તુમાત્રનાં યથાર્થ અને શુદ્ધ પ્રતિબિંબો સ્પષ્ટ જણાય તેમ ચિત્તમાં સર્વ વસ્તુને પ્રદક્ષ કરવાની સમર્થતા—એકામતાના બળે—હતી તે જ પ્રકટ થાય છે એજ સિદ્ધાન્ત અતુસાર ત્રણ પરિણામોમાં

સંયમ કરવાથી તે વસ્તુને લગતાં જૂત, ભાવિ પરિણામોનું સાક્ષાત્કારાત્મક જ્ઞાન થાય છે. અગ્રુક ધર્મીમાં, આ ધર્મ; આ લક્ષણ, અને આ અવસ્થા અનાગત કાળમાંથી આવી વર્તમાન કાળમાં પોતપોતાનો વ્યાપાર કરી, ભૂતકાળમાં પ્રવેશે છે—એમ જ્યારે વિશ્લેષ રહિત ચિત્તે સંયમ કરે છે ત્યારે તે ધર્મીને લગતું ભૂત ભાવિ વર્તમાન પરિણામ માનવું તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પરિણામનું સાક્ષાત્કારાત્મક જ્ઞાન ઇતિહાસવેત્તાને, ઐશ્વર્યકર્તાને જરૂરી થઈ પડે. પુરાતત્ત્વવિદોને ખપતું થઈ પડે. યોગીને માટે તો એનો ભારે આધ્યાત્મિક ઉપયોગ થઈ શકે અને તે વિવેકને જન્મથી, પોથી ઉછેરી દૃઢ કરવામાં. પોતાના જ ચિત્તરૂપી ધર્મીના ધર્મ-લક્ષણ-અવસ્થા પરિણામોનો જો એ સંયમ દ્વારા સાક્ષાત્કાર કરી શકે તો પોતાનું જૂનું જીવન કેવું હતું, વર્તમાન કેવું છે, ભાવિ કેવું હશે એ નક્કી કરી શકે. પરિણામે વિવેકની વધારે તીવ્ર સાધનામાં એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી શકે વિરાગ માટે એ વધુ સમર્થ થાય ! ॥૧૬॥

હવે સંયમથી સિદ્ધ થતી બીજી વિભૂતિનો ઉલ્લેખ કરતાં ભગવાન સત્તરકાર કહે છે.—

શબ્દાર્થપ્રત્યયાનાં હતરેતરાધ્યાસાત્ સંકરઃ તત્ત્રવિભાગસંયમાત્ સર્વભૂતસ્તજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ=શબ્દ, અર્થ, અને જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં હતરેતરાધ્યાસાત્=પરસ્પર અધ્યાસને લાગેને સંકર=અનિલકત પ્રતિતિ થાય છે ! તત્ત્રવિભાગસંયમાત્=તેના-શબ્દ અર્થ અને જ્ઞાનના વિભાગમાં સંયમ કરવાથી સર્વભૂતસ્તજ્ઞાન=પ્રાણીમાત્રના શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે.

અર્થાત્ જો માણસ ધારે તો પ્રાણીમાત્રની બોલીને સમજી શકે છે. જેમ આપણી તેમ પ્રાણીમાત્રની બોલી હોય છે. પ્રાણીમાત્ર પોતપોતાની બોલીમાં પોતપોતાનો વ્યવહાર આપણી માથક જ વ્યવસ્થિત રીતે કરે છે. ચકલી ચી ચી કરે ને આપણને એ ચી ચી કરે છે એટલું જ સમજાય છે. પણ એ કેવળ ચી ચી જ નથી એ તો એના અભિપ્રાયનું સ્પષ્ટીકરણ છે. આપણને એણે ચી ચી દ્વારા બીજી ચકલીને શું કહ્યું તે સમજતું નથી—એટલે આપણા અભિમાનમાં એમ માની લઈએ છીએ કે માણસ જ પદ્ધતિસરનું બોલી શકે એવું પ્રાણી છે. આ આપણો વહેન જ છે આત્મા અનન્ત પ્રકારે આત્મસ્પષ્ટીકરણ કરે છે. આત્માની ત્હેર વૃદ્ધ છે. સ્વરસને આજે છે. God fulfills himself in many ways—એ કવિ ઉક્તિ

ભારે શાશ્વપણની સૂચક છે. પ્રાણીમાત્રને પોતાની ભાષા છે. અને તે દ્વારા તે માંદોમાંદો પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. સંયમ દ્વારા માણસ ધારે તો પ્રાણીમાત્રની બોલીનો અર્થ જાણી શકે છે. એમાં સિદ્ધાંત આ છે. શબ્દ, એ શબ્દથી કહેવાતો પદાર્થ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન એ ત્રણે પરમાર્થ દૃષ્ટિએ ભિન્ન છે. છતાં વ્યવહારમાં શબ્દ અર્થ અને જ્ઞાન આપણને ભિન્ન લાગતાં નથી શબ્દ એ કાનથી પકડાય છે. અહર ક્રમવાળા વર્ણોની બનાવટ છે. નક્કી કરેલા એક પદાર્થને લગતી સમગ્ર આપવા પૂરતો મર્યાદિત છે. એ શબ્દ વાચકમાત્ર છે. એનો વાચ્ય પદાર્થ ક્યાં તો જ્ઞાતિ, ક્યાં તો ગુણ ક્યાં તો ક્રિયા કે નામ હોય છે. તે તે પદાર્થનાં આકારની જે બુદ્ધિ ઋતિ તે પ્રત્યય છે. હવે શબ્દ ભાષામાં કે શબ્દકોષમાં વસે છે. પદાર્થ પોતાનામાં વસે છે. જ્ઞાન આપણમાં વસે છે. આથી એ ત્રણે પરસ્પર જૂદા છે. છતાં જૂદા છે એ સામાન્ય માનવને સમજાતું નથી. 'ગાય લાવ' માં 'ગાય' એટલે શું? એ શબ્દ એટલે શું?—એ જ્ઞાન એટલે શું એમ જે પૂછવામાં આવે તો એક સરખો જ ઉત્તર સામેથી મળે છે. જો એ ત્રણે જૂદા છે છતાં જો તેની એક રૂપે પ્રતીતિ ન થતી હોય તો એકરૂપે ઉત્તર આપે કેવી રીતે? બસ. આ ત્રણે ભિન્ન છે છતાં તેમની વચ્ચેનો બેદ ન જાણવો એટલે જ નામ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો ઈતરેતરાધ્યાસ છે—એથી જ અવિભક્ત પ્રતીતિ થાય છે—તેને સંકર કહે છે. તો જો તેના પ્રવિભાગમાં—એટલે કે શબ્દ, અર્થ અને વૃત્તિજ્ઞાનના બેદમાં ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ રૂપી સંયમ કરવામાં આવે તો પ્રાણીમાત્રની બોલીનું જ્ઞાન થાય છે. એટલે કે અમુક પ્રાણીએ અમુક જ્ઞાનનો અવાજ અમુક અર્થ કહેવાને માટે કર્યો છે એવી સમજણ પડે છે.

કદાચ પ્રશ્ન થશે કે આ વિઘ્નનિનો ઉપયોગ શો? જવાબ તો પૂર્વે આવી મળે છે. ઉપયોગ છે—અને નથી. ખ્યેનિકને માટે તો સિદ્ધિ ખ્યેય પ્રાપ્તિમાં કેવળ વિલંબરૂપ છે છતાં માનવ આત્મા કેટલો અપાર—અગાધ—વિશાળ—અનન્ત છે એની પ્રતીતિ આ બધાં દ્વારા કરવામાં એને જ્ઞાનનો આનન્દ થાય! માનવ જે પ્રાણીમાત્રની બોલી સમજી શકતો હોય, તો આ દુનિયાની કેટલી યાતનાઓ ઓછી થઈ જાય! પણ કમજબતી એ છે કે માનવ માનવની સામાન્ય બોલી પણ સમજતો નથી. અગર તો સમજવાની દરદાર રાખતો નથી. પછી દેવાની બોલીની વાત તો આથે રહી. વળી અવકાશના સમયમાં વિનોદ માટે પણ આ ગિદ્ધિ ખપ આવે. વળી—પરમાત્મા કેટલી અનન્ત રીતે અને ગંદે જાતને ક્ષી રચો છે—કેટલા

અનન્ત અભિપ્રાયોપૂર્વક વતી રહ્યો છે-એ જાણી માણસ ધારે તો સાનન્દાશ્ચર્ય, અનુભવી, નિરભિમાની થઈ શકે ! “સવકી વોલી” નો જાણકાર સર્વાન્વયી અવ્યય શક્તિ થઈ શકે. દુનિયાના વેરવિરોધને ટાળવામાં ઉપયોગી થઈ શકે ! વળી જે સૌનો અભિપ્રાય જાણે તે જાતના અભિપ્રાયને યોગ્ય વર્ગાંક આપી શકે. જળદની બેઢી માણસ જાણે તો તેને ત્રાસ નહીં આપે. ધોણની જાણે તો તેને ગાડીએ નહીં બેડે. ચકલીની જાણે તો તેને ગોફે નહીં વીધે ! પરિણામે એ નિરભિપ્રાયી પણ થાય ! અને નિરભિપ્રાયી માનવ દુનિયાને ભારે આશીર્વાદરૂપ નીવડે. સ્વાદ્વાદીનો એ સગો ભાઈ થાય ! વળી આંતર પ્રાણીય બેઢીનો અભ્યાસ માનવ અને ઇતર પ્રાણીઓના સંબંધને સુધારવામાં પણ ખૂબ ઉપયોગી થાય ! વળી શૃદ્ધાન્તરવનમાં તેવા જીવને ભારે રસ પડે ! આ “સવકી વોલી” નું જ્ઞાન ખૂબ જરૂરી થઈ શકે ! ઉપર બનાવેલી તમામ વિચારસરણિ સૂત્રાર્થમાંથી જ ફળે છે-જે સ્વસ્થ ચિત્તે સૂત્રાર્થમાં સંયમ કરીને જોઈએ તો. ॥૧૭॥

હીક તો. આ પત્ર તો બેચાર બેઢીક પૂરો કર્યો છે. અને તે પણ બેચાર દિવસની બેચાર બેઢીક. કાંઈક સંયોગો જ એવા છે ! હવે પોદડું જોઈએ ! કેમકે મોડા ઉઠવાનું આવતી કાલે સનિવાર હોયને પાક્કે એમ નથી ! અસ્તુ. કુશળપત્ર લખવા તરફી લેશો.

લિ. ભાઈના હેતવદન.

(૯૧)

બહાલા ભાઈ,

મડપભેર જીવન વલ્લે જાય છે. નદીનો તરંગ અટકે તો કાળનું વહન અટકે. કરવાનું થયું સૂઝે છે છતાં થોડું પણ ભાગ્યે જ થાય છે. કેમકે માણસને મર્યાદા છે. અને આથી જ તેણે કર્તવ્ય તેટલું જ કરવું ઘટે ! છતાં કર્તવ્ય તેટલું જ બાકી રહી જાય છે અને અકર્તવ્ય તેટલું જ થઈ જાય છે ! વળી કર્તવ્યનો નિર્ણય પણ કપરો ! કર્તવ્ય શું અને તેમાં મુખ્ય શું-અને બોલુ શું એનો વિવેકી નિર્ણય પણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ જુદો હોય ને ! અને છતાં કેટલાંક સાર્વજનિક કર્તવ્યો જ હોય છે. તેને જ પ્રાચીનો સાર્વર્ણિક-સૌ વલ્લેનિ લાગુ પડતો ધર્મ કહેતા ! જેમકે-સત્ય, બ્રાહ્મણ ! થયું કરવાનો લોભ પણ અવિવેક જ છે ને ! ધરમાદમાં કદાચ

જીવ પામે જન્મો જ ન હશે ! કેમકે તેણે જ તેને મર્યાદા દોરી આપી છે !
જતા સમગ્રનું નથી કે કેમ પણ ધાતુ મધુ કરી નાખનાનો લોભ કે મોહ
નથા જ જતો ! પરિણામે માણસ મોટે ભાગે ન કરનાનું જ ધણુ કરી
નાખે છે અને કરનાનું જ ઘણે ભાગે નિસારે છે ! યોગપત્રાનનિ અભગ
પણે આપે એ ઇષ્ટ પણ કોને મદદ કરશે કે વગર કારણે પણ અભગના
નથી જ જળનાતી ! આનો ફરિયાદ જ્યેં સુ વળે ! જે કાંઈ થાય તેટલું
કરવું સદી-ધર્મર ઇચ્છે ત્યાં સુધી એટલે તે અનુકૂળ હોય ત્યાં સુધી

ગયા પદમા યોગી સરસીગેળ' નો જાણુનાં થાય છે એ વ્તેયુ
હવે બીજી વિનૂતિનો નિર્દેશ કરતા કહે છે —

સસ્કારસાક્ષાત્કરણાત્ પૂર્વજાતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૮ ॥

સસ્રાર૦=અરકારોનો સવમદ્ભાગ સાક્ષાત્કાર કરનાથી પૂર્વજાતિજ્ઞાનમ્=
પૂર્વજન્મની પરપગનું જ્ઞાન યોગીને થાય છે

અર્થાત્ પૂર્વજન્મ એ ગ્રંથુ નથી હકીકત છે અને તેનું માણસ
ધારે તો જ્ઞાન મેળવી શકે છે એનો બીજો અને વધારે ઉપયોગી અર્થ
એ થયો કે આત્મા અમર છે દેહની ઉપજો એ ઉપજતો નથી-એના નારો
એ નહ થતો નથી પણ અનેક દેહોમા એક જ આત્મા જન્મ-જન્મમા હોય
છે જેમ આનું દેહું અમરથા બેદે આત્મબેદ થતો નથી તેમ અનન્તકાળમા
અનેક દેહને આત્મને યેના નથી આમ પ્રાણીમાત્ર અમર છે પ્રાણીમાનના
દેહની ફેરવદરી થયા કરે છે અને જીવાત્મા દેહબેદે, દેશબેદે, ક્ષત્રબેદે,
ભોગબેદે, અનુભવબેદે, અનુભવ્યા કરે છે આ સિદ્ધિનો વિવેચ
ઉપયોગ યોગજ જન્માવસા મોટે પૂરતો છે ભોગની પ્રવગના અને
યોગની કુર્ગલતાને લઈને જીવાત્મા કેવો લાચાર થઈ રહે છે તેનો
તિતિદામ-સંગન જૂનો દતિદામ આ મિદ્ધિ બતાવી શકે છે જીવાત્માના
સ્વરૂપ મહિમાની વિમ્બનિનું પણ એમા સૂચન વ્તેનું રહે છે ! આ અને
આની વિચારના આ સૂચના જ્ઞાનમર ચિન્તનથી નુકસાની થો તો એ થાય
દેવી રીતે ? એની પાછાનો સિધ્ધાન કયો ?

તો અસ્મરો બે જાનના કે એ પહેલાં જાણી લેવું ઘટે કે વાસ્તના
૩૫ નરકોને અને પુનરુપાવરથી અમકાગ વામનાટ્ટી સરકારે રચ્ચિ અને
કર્તેગાનું મન્નુ છે પાપપુન-ધર્મધર્મના અમ્મના જન્મ, આયુષ્ય અને
ભોગના કાળગુરૂપ છે વિનૂતિનિમા અમ અસ્મરો અચિત્ત રૂપે-જમા થયા

કર છે. સંસ્કાર માત્ર અનુભવરૂપ જ હોય છે. અને અનુભવ અનુભવ કરનાર સિવાય હોતા નથી. વળી ખીજના અનુભવે આપણને સંસ્કાર પડતા નથી! આંધી આપણે જાતે જ આપણા ચિત્તમાં જ તે તે અનુભવોની છાપ રૂપ સંસ્કારોને જમા કરી રાખીએ છે. સંસ્કારોની ગપ્પી ઉપર થપ્પી ખડકે જાડ્યે છીએ. આથી જન્મજન્માન્તરના પણ તે તે અનુભવો સંસ્કારરૂપે આપણા ચિત્તમાં હોય છે જ પણ તે સંસ્કારોની ઘડી વળી ગયેલ હોય છે. તેના થર ઉપર થર બાકી ગયેલા હોય છે. જ્યાં એ થરોની નીચે-સીધી નીચે તો તેનો અનુભવ કરતા હોય છે જ. આપણે એ અનન્ત સંસ્કારોની ક્રીડા ઘડીએને સંયમદ્વારા ઉકેલી રાકીએ છીએ. અને એ સંસ્કારોનું જેમ જેમ મારણા ધ્યાન સમાધિરૂપી સંયમદ્વારા ઉદ્ધોષન થાય છે તેમ તેમ તે સંસ્કારો જે પરિસ્થિતિમાં પડ્યા હોય તેનું પણ જ્ઞાન થતું જાય છે. તીવ્ર સ્મૃતિ થોગે છેક નાનપણમાં આપણને જે અનુભવ થયો હોય અને વિસ્મૃતિના ઊંઘણમાં જે સરકી પડ્યો હોય તે આપણને કવચિત્તાજ્ઞે ઘઈ આવે છે. એ જ મુગ્ધ તીવ્રતમ સ્મૃતિ થોગે જન્માન્તરના અનુભવો પણ છતાં ચર્મ શેકે છે. જે દેશમાં, જે કાળે, જે નિમિત્તે જે અનુભવ થયો હોય તે દેશ-તે કાળ અને તે નિમિત્તનું પણ સ્મરણાત્મક જ્ઞાન આ રીતે ઘઈ શકે છે. આપણે તેના તે છીએ. આપણું સંસ્કાર સચિત ચિત્ત પણ તેનું તે જ છે. ફક્ત જૂતકાળના સર્વવિગ્મારક ઊંઘણમાં બંધુ'ય પડ્યું છે. આ જૂતકાળના અતલ ઊંઘણમાં સંયમની Powerful Battery ધરતાં તે તે સંસ્કારો ઉપર અજવાળું પડે છે. અને સાથે જ તે તે સંસ્કારોની સર્ગિક પરિસ્થિતિ પણ તે અવસ્થામાં અણુગત્તી રહી શકતી નથી. ભારે આળસુ-ઊંઘમાં કુંભકણુંને પણ ભૂલાવી દે એવા સંસ્કારોને સંયમદ્વારા ફક્ત જાગૃત કરવાને તેટલો પુરુષાર્થ આપણે કરવો રહે છે. આથી જન્મજન્મની જન્મોની જો જોવી હોય તો તેને માટે પરમાત્માએ જોગવાઈ રાખી છે. એટલે કે તે દ્વારા જીવ પોતાની “પરિવાજક ચર્પા”-એક દેહમાંથી ખીજ દેહમાં લટકવાની લપટ રૂતિને ઈંછે તો ફર કરી શકે છે. પુનર્જામાં ‘જનિસ્મર’ યોગીઓની કથા આવે છે તે કેવળ સાચી છે. કેમકે તે અણનમાં આવી શકે છે. પણ આ મુતનું રહસ્ય તો ઉપર કતું તેમ વિવેક ઉદ્ધોષન માટે જ છે! કેવળ માટે તેને પ્રેરના માટે જ પ્રયુએ આવી મળવાનાક-ભારે આશ્વર્ષ્યનું યોજના રાખી છે! પરમાત્માની સૃષ્ટિ રચનાની આતુરીને આ ભારે અંજલિ નથી! વળી યોગી સમક્ષ પરમાત્મા રહસ્યમય-રહસ્યમય પરમાત્મા પણ પોતાનાં રહસ્યો રહસ્ય રાખી શકતા

નથી—માનવ પુરુષાર્થને એ લાગ્ય અવલિ નથી? અમરત્વના નિશ્ચય માટે આ સિદ્ધિ ખૂબ ઉપયોગિની છે. અને અમરત્વના ભાન સાથે જ નિર્ભયતાનો ઉદય થાય! જન્મમરણનો દાઉ નીડળી જાય! આત્મા ઉપર એ ઊંટભાર જ લઘુયેવ છે એની પૂરી ખાતરી થઈ જાય! વેદાન્તના અનુભવ માટે એથી છતાં વધુ યોગ્ય થાય! આથી જાતિસ્મર ચર્ચ પરમવૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવો એ કર્તવ્ય થઈ પડે છે! વળી જેમ માણસ પોતાના તેમ બીજાના જન્મોની પરપરાનો પણ સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે ફક્ત તેણે તેના—પારકાના—સગ્ગરોમાં સયમ કરવો રહે છે સિદ્ધાન્ત એક જ છે અમૃત ॥ ૧૮ ॥

હવે સયમથી સિદ્ધ થતી બીજી વિભૂતિનો ઉલ્લેખ કરતા સૂત્રગર કહે છે—

પ્રત્યયસ્ય પરચિત્તજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રત્યયસ્ય=અહીં પ્રત્યય શબ્દ પરચિત્ત વાચક છે તેના એટલે કે આપણા સિદ્ધાંતના બીજાના ચિત્તનો, પ્રાપ્ત્યેક ચિદ્વત્ત્વ દ્વારા પદ્ધતિયેવ ચિત્તનો સયમદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરનાથી પરચિત્તજ્ઞાનમ્=પારકાના ચિત્તનો—સંપૂર્ણ વિશેષથી યુક્ત પરચિત્તનું જ્ઞાન—સાક્ષાત્કાર થાય છે

અર્થાત્ જેમ આપણા તેમ આપણા સિદ્ધાંતના બીજાના હૃદયમાં અમુક ઢાલો થી વિચારો આવી રહ્યા છે તેનું જ્ઞાન યોગી ધ્રુવે તો સયમદ્વારા મેળવી શકે છે ચિત્તની યત્તિના—યાત્રા લઈ ચિત્તમાં જે વિચાર ફેરફારો હોય તેને લીધે માણસના મોઢા ઉપર કે વર્તનમાં ફેરફાર થવા જ કરે છે યાત્રા લઈ જો પ્રેમની યત્તિ હૃદયમાં ઉતાર હોય તો તેના સૂક્ષ્મ ભાવવિધારો મેળા ઉપર ઝગમગ કરે છે એ સૂક્ષ્મ ભાવોનું ડુગમ માણસ જ અચળે સંગોપન કરી શકે છે પણ યોગી તો વિશેષ ડુગમ દોષ છે આથી સૂક્ષ્મભાવોના પ્રાપ્ત્યેક ચિદ્વત્ત ઉપરથી તે દર્શી દેખે કમો ભાવ ઉદાર છે તે પકડી પાડી તેમાં સયમ કરે છે અને અયમની Battery સમક્ષ તો કાર્ડ છપુ રટી નકરુ નથી આથી આમાના મનોભાવનું પૂરું વાચન તે કરી શકે છે તેનું પૂરું પ્રયક્ષણ કરી શકે છે ડુગમ ટપાલીની પેરે જે ખાનામાં જે ભાવ જતા હોય તેને તે ખાનામાં વગેરે નાખી શકે છે પણ યોગી એનો દુપયોગ ન કરે—કેમકે તે યોગી છે સાચુ ખૂંટો તો મૌએ—ખાસ કરીને સમાગીએ આ સિદ્ધિ મેળવતા જેવી છે કેમકે મોટે ભાગે સામાન્યક દેવદેવ કે કામ એકમેકને વીક વીક ન સમજાવાના પરિણામે ઉદ્ભવે છે પરંપર જેમમનુષ્યને લખે માણસ જન જુગમી જની છે! જો સૌ બીજાના

આવને ઠીક ઠીક સમજતા હોત તો મોટે ભાગના ટંટાઓ જગતભાથી દૂર થઈ જત! આ ઉપરાંત મહત્વાકાંક્ષી ઝવેને પણ આ સિદ્ધિ ઉપયોગીની થાય! આ સિદ્ધિમાંથી માનસશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે પરચિત વાચનમાં કુશળ હોય તે મહાન નેતા થઈ શકે-કેમકે લોકમાનસને ઉકેલવા માટે તેની પામે જામરદસ્ત સ્વાધીન સાધન છે. અને જાણે અજુગપણે પણ મહાન શ્રેષ્ઠ નેતામાં આ સિદ્ધિ હોય છે! પરસ્પરના સંબંધને સ્વચ્છ કરવા અને સુધારવા માટે પણ આનો ઉપયોગ થઈ શકે! અને સૌથી મોટી વાત તો બીજી જ છે. ‘પરચિત’ માં જો ‘પર’ શબ્દનો પરમાત્મા એવો અર્થ લઈએ તો પરમાત્માના હૃદયનું પણ વાચન સંબંધદ્વારા યોગી કરી શકે છે. અને પરમાત્માનું હૃદય જે સમગ્ર શકે તે ઝવે તો દુનિયાને મહાત આશીર્વાદ રૂપ નીવડે. વળી “હૃદયં વિદ્યમસ્ય” “આ વિષય પરમાત્માનું હૃદય છે” એવો શ્રુતિશ્રેષ્ઠ છે. આથી આખાં વિશ્વને સમજવા માટે એવો યોગી સમર્થ થાય છે! દાર્શનિક શાસ્ત્રોને અક્ષરાવતાર આપનારા મહાન ઋષિઓ આ અર્થમાં પરચિતજ્ઞાની હોય છે! કેમકે તેવા પ્રાચીન કે અર્વાચીન, આ દેશના કે કોઈપણ દેશના ઋષિઓ પરમાત્માના હૃદયસાવને સંબંધદ્વારા જાણી શકે છે. દુરુપયોગ બતાવવા તો આ પત્રો લખાતા જ નથી! એટલે એ બાળ્યમાં તો સંયમ જ કેળવવો યોગ્ય છે. ૧૬

અહીં પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે યોગી પારકાના ચિત્તને તો વાંચી શકે છે એટલે કે સામાના વિચારોને તો વાંચી શકે છે-પણ તે વિચારો જે વિષયને લગતા હોય તે વિષયનો પણ તે વેળા સાક્ષાત્કાર કરે છે ખરો? જવાબ વાળનાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

न च तत् सालंबनं, तस्य अविषयाभूतत्वात् ॥ २० ॥

તત્=તે પરચિત-પારકાના વિચારો સાલંબન=સાલંબન એટલે વિષય. તે વિષય સહિત. ॥ ન=સાક્ષાત્ નથી જ થતા કેમકે તસ્ય=આલંબન સહિત તે પરચિત અવિષયીમૂલત્વાત્=સંયમનો વિષય થતું નથી.

અર્થાત્ અમુક ક્ષણે અમુક પ્રકારની વૃત્તિ સામાનામાં ચાલતી હતી એટલું જ પ્રત્યક્ષમાં સંયમ કરવાથી તો યોગી જાણી શકે છે. એટલે કે કેવળ અમુક ક્ષણે અમુકનું મન રાગી છે કે વિરાગી છે-એટલું જ જાણી શકે છે. પણ અમુકમાં રાગ છે-અમુકમાં વિરાગ છે-એમ વિશ્લેષપણે જાણતો નથી. પણ એનો અર્થ એ નથી કે તે આલંબન સહિત તેને ન જાણી શકે. જ્યારે વિચારના આલંબન સહિત તેમાં સંયમ કરે છે ત્યારે તેને-

વિચારને આલંબન સહિત એ જાણી શકે જ ! સંયમના વિષયક્ષેત્રમાં જે કાંઈ આવે તે બધાંયનું આરપાર જ્ઞાન મળી શકે છે એ સિદ્ધાન્ત છે. જે કાંઈ સંયમના વિષયની બહાર હોય તે અણુબણુ રહે એ કુદરતી જ છે ! દીવાની જ્યોતિ જે વસ્તુ સમક્ષ ધરવામાં આવે તેને જ ઉગ્મળે, આથી જે વસ્તુ તેની સમક્ષ નથી તેને નથી ઉગ્મળતી એમ નથી કેવળ તે વસ્તુને તેની સમક્ષ આણવી ઘટે અગર તો તેણે તેની સમક્ષ જવું ઘટે. આ સિદ્ધિ પણ વિવેકી રીતે ઉપયોગમાં આવે તો ધણો ફાયદો થઈ શકે ! વિષય રહિત વિચારોને પકડી શકાય છે અને આથી રાજનીતિમાં કે સમાજમાં શુન્દહિત પ્રવૃત્તિઓના ઉપર આને લીધે જબરદસ્ત કાબૂ રહી શકે છે. તેમજ વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ એનો એ રીતે સુહૃદની ભાવનાએ જે ઉપયોગ લઈએ તો ધણાનું કલ્યાણ કરી શકાય ! ૨૦

આમ વિષય સહિત પરચિનનું વાચન થઈ શકે છે એ ખતાવી દેવે અંતર્ધાન કરવાની કળાનું સરહસ્ય સ્ફોટન કરતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે.

કાયરૂપસંયમાત્ તદ્દગ્રાહ્યશક્તિસ્તમ્મે ચક્ષુઃપ્રકાશા-
સંપ્રયોગેડન્તર્ધાનમ્ ॥ ૨૧ ॥

કાયરૂપસંયમાત્=કાયા એટલે આપણુ પાંચભૌતિક શરીર, તેનું રૂપ એટલે આંખથી પકડાતો ગુણ વિશેષ તેમાં સંયમ કરવાંથી તદ્દગ્રાહ્યશક્તિ-સ્તમ્મે=તે રૂપની ગૃહીત થવાની જે શક્તિ-એટલે આંખથી પકડાઈ જવાની જે શક્તિ અર્થાત્ આંખને લગતી પ્રત્યક્ષ થવાની જે તાકાન તેનું સ્તબ્ધ થનાં-રોકાણ થતાં-ચક્રુ પ્રકાશસંપ્રયોગે=ખીજની આંખના પ્રકાશથી-તેનાથી ઉપજતાં જ્ઞાનની સાથે સંયોગ ન થવાથી એટલે કે તેનો વિષય ન થતો હોવાથી અન્તર્ધાનમ્=પોતાની મરળ મુજબ યોગી અંતર્ધાન કરી શકે છે.

અર્થાત્ યોગી ઇચ્છે તો સૌ સમક્ષ એ અદસ્ય રહી શકે છે. અને એ સમગ્રય એવી ચીજ છે. આપણી આંખ આપણને એકખીજ સમક્ષ પારે છે. આંખમાં રહેલ પદ્ધતીની શક્તિ છે. આંખથી પકડાતા ગુણવિશેષનું જ નામ રૂપ છે એ રૂપમાં સંયમ કરવાથી-સાક્ષાત્કાર પર્વતનો સંયમ કરવાથી તેની પકડાઈ જવાની, એટલે કે મામાની આંખથી પકડાઈ જવાની શક્તિનું સ્તબ્ધ થાય છે. આમ અર્ધ સામાની આંખના પ્રકાશનો એ કાયા વિષય જ ન થાય ! અને સામાની આંખના પ્રકાશનો જે શરીર વિષય જ ન થાય તો તેનું દર્શન અદસ્ય જ થઈ પડે ! સામા તો વેળા આંખનો થઈ

જનો નથી, દેખતો જ રહે છે. પણ તેના દર્શનનો વિષય બને તો તે સામાને જોઈ શકે! યોગી પોતાની કાયાના રૂપમાં સંબંધ કરે છે અને આથી સામાની આંખે તે કાયા જોવાઈ જવાની જે શક્તિ તેને જ શેડા દે છે. આથી ઉધાડી આંખે પણ સમો તેજ યોગીને જોઈ શકતો નથી. પરમાત્મા સ્વયં આ સિદ્ધિનો નિરન્તર ઉપયોગ નથી કરતા? અંતર્ધાન કરવામાં-અંતર્હિત રહેવામાં ક્યો યોગી પરમાત્માને ચડી જાય! પરમાત્મા યોગેશ્વર હોઈને તેનામાં તો સિદ્ધિમાત્ર સ્વસિદ્ધ છે! અને આથી સામાન્ય જીવો-આપણા જેવા જીવો પરમાત્માનું રૂપ જોઈ શકતા નથી. તે જ મુજબ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ રૂપી યુગ્મોમાં પણ જો સાક્ષાત્કાર પર્વન્તનો મંચમ કરવામાં આવે તો બીજાના કાન, આગડી, જીભ, નાકનો વિષય ન થવાથી એમનું પણ અંતર્ધાન ચર્મી શકે છે. અર્થાત્ યોગી ધારે તો બોલતો રહે પણ કોઈને તેનો શબ્દ ન સંભળાય! કોઈને એનો સ્પર્શ ન થાય! કોઈને એનો જીવનરસ ન સમજાય! એની જીવન સોરલ ન ખ્યાલ આવે! અને પરમાત્મા પણ મહાનમાં મહાન યોગી જ છે ને! આથી જ તેનો શબ્દ સૌને નથી સંભળાતો. તેનો સ્પર્શ સૌથી નથી અનુભવાતો. એનો રસ સૌથી નથી ચખાતો. એની સુરભિ સૌથી નથી સુંઘાતી! પરમાત્મા સિદ્ધાવસ્થામાં રહેલ યોગી છે. માનવયોગી ધારે તો તેનું-પુત્ર જેમ પિતાનું તેમ અનુકરણ કરી શકે છે. આ બધું આપણને તો પરીની કથા જેવું લાગે. અજ્ઞયબી ભરેલું લાગે. કદાચ જાદુ પણ લાગે. પણ હું અને તમે જેટલા હકીકત રૂપી છીએ તેટલું જ આ બધું વ હકીકત રૂપ છે. આપણાથી આ બધી સિદ્ધિઓ નથી મેળવાતી એ જૂહી વાત છે. પાણના વાંકે પખાકને ઘમ ન દેવાય! ૨૧

આ ઉપરાંત બીજી વિશૂતિનો ઉદ્દેશ્ય કરનાં કહે છે:—

સોપક્રમં નિરુપક્રમં ચ કર્મ, તત્ સંયમાદ્ અપરાન્તજ્ઞાનં
અરિષ્ટેભ્યો યા ॥ ૨૨ ॥

કર્મ=આપણ રૂપી રૂળ આપનારું કર્મ એ પ્રકારનું છે. એક સોપક્રમ બીજું નિરુપક્રમ. સત્સંયમાત્-તે બંને પ્રકારના કર્મમાં સંયમદ્વારા સાક્ષાત્કાર પર્વન્ત પહોંચવાથી જા=અથવા તો અરિષ્ટેભ્યઃ=આખાક્રમિક, આધિભૌનિક, આધિદેવિક અરિષ્ટો-મરણસૂચક ચિદ્વેદ દ્વારા યોગીને અપરાન્તજ્ઞાનમ્=પોતાના અવસ્થાનું જ્ઞાન થાય છે.

અર્થાત્ યોગી ઇચ્છે તો પોતે યા પારે કેવી રીતે મરણ પામનાનો છે એનું જ્ઞાન એ યોગી શરૂ છે પૂર્ણ યોગી અવસ્થાન મુક્યુ હોય છે તેવો યોગી પોતાનું મુક્યુ જે દેશમાં જે માગમાં જે નિમિત્તે થનાનું હોય તેમાં દેવદાર રી શકે છે પણ કરતો નથી કારણ યોગી ઇશ્વરીય યોજનાનો પરિપૂર્ણ મર્મજ્ઞ હોય છે તે ઉપરાંત પાત્ર લૌતિય દેહના ત્યાગની એ યોગી કિંમત નથી આપતો કે જેથી ઇશ્વર સંતુષ્ટની સામે બળવો કરના એ ઇચ્છે સાચો યોગી નિતિના નિયમને અધીન થઈ પરમાત્મ પ્રેમની પરી પરીક્ષા અર્પે છે યોગીને-સાચા યોગીને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ કે આનંદ મેળવના મટે જાદુગરી જેટલી પોતાની સિદ્ધિને સસ્તી કરવાના કોડ હોતા નથી ! અહીં તો માનવમાં રહેલી અનન્ત શક્તિતાનો નિર્દેશ માત્ર સમજવો રહ્યો છેવટે તો જે યોગી મુક્યુ ફેરવે તો તે પણ ઇશ્વરની કૃતિથી જ હોય છે આ રહસ્યજ્ઞાન સૌ સમજી લે એ ઇચ્છના જેવું છે તો યોગીની આ સિદ્ધિ પાછળ સિદ્ધાન્ત થો છે ? સિદ્ધાન્ત આ છે મર્મના દુગ્ધ તરીકે બને મો છે દેહ વગેરેનો સયોગ-આયુષ્ય અને ભોગ તે પૈકી આનું દેહમાં અમુક ક્ષેત્રો જ ભોગનાના હોય છે અને તેની એટલે કે તે કર્મના દુનના મોગની ઇશ્વરનિર્મિત આયુષ્ય મર્યાદા હોય છે ! તો એ આયુષ્ય નિયામક મર્મના છે એ પ્રાણ એને પ્રે છે મોપક્રમ કર્મ બીજાનું નામ છે નિરુપક્રમ મર્મ ઉપક્રમ એને આપાર એટલે કે હલનનનો વ્યાપાર મોપક્રમ એટલે દુનદાનમાં ત્રીન આપાર મરિત અર્થાત્ મોટે ભાગે જે દુળી ચૂક્યા છે અને થો ! જ બાળી રહ્યા છે એના મર્મનું નામ મોપક્રમ મર્મ છે થો ! જ દુળી ચૂક્યા છે અને પણ દુગ્ધ દુગ્ધાના બાળી હોય તો તેના મર્મને નિરુપક્રમ મર્મ છે સમયની મેટરીદ્વારા યોગી આનું દેહ કેટલા મર્મ બાળી રહ્યા છે-ભોગસ્વાના બાળી રહ્યા છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે અને તે કર્મનો ભોગ કેટલો સમય લેશે તે પણ તે સમયદ્વારા જ જાણી લે છે અને એ રીતે એ પોતાના દેહોત્સર્ગની ચોખ્ખા પણ વિપગ દેશ નિમિત્ત વગેરે જાણી શકે છે જે દેહે જે કર્મ ભોગસ્વાનું હોય તે ભોગમાં ચૂકે કે તરત તે દેહનો ત્યાગ એ સિદ્ધાન્ત છે અથવા તો આધ્યાત્મિક વગેરે અર્થો-મરણ ચિદ્નોદારા પણ એ પોતાના મોતની પણ વગેરે જાણી શકે છે મનમાં આગળી નાખતા જે અદર પ્રાણનો થોડા ન મળવાય અથવા તો આખની ધીનને દા ના જે અદર અગ્નિ રકુવિગ જેવા જોતિ પ્રોત ન દખાડ તો તે આધ્યાત્મિક અરિષ્ટ છે ! વગર ગળે અમ્માન જાણે સામે ભર ન આકૃતિનાના પુરુષોને ન મુનરી

શ્રેણીમાં ઇષ્ટ સંગાનાં બે અકરમાત્ મનોમન દર્શન થાય તો તે આધિભૌતિક અરિષ્ટ છે. અહ તારા વગેરેથી ભરેલું આકાશમણ એકાએક આગળ કરતાં ઊંધુ ચતુ બલે દેખાય અગર તો બધું જ ઊંધું ચતુ જણાવા લાગે તો તે આધિભૌતિક અરિષ્ટ છે. એ અરિષ્ટોદ્ધાર પશુ યોગી પોતાના અંતરકાળ વિશે નિશંકે થઈ શકે છે.

અહીં એક શંકા થવા સંભવ છે જે યોગી નથી તેને પણ આવા અરિષ્ટોદ્ધાર મરણસાન થતું સાંભળવામાં આવે છે. તો યોગીનાં અને અયોગીનાં જ્ઞાનમાં ફેર શું ? જરોબર છે. સસારીને પણ એવું જ્ઞાન થાય છે પણ તે દેશ, કાળ, નિમિત્તપૂર્વક હોતું નથી-આથી તે નિશ્ચયાત્મક નથી. યોગીને તો દેશકાળ નિમિત્ત સંદિત તે જ્ઞાન થાય છે અને આથી તે નિશ્ચયાત્મક છે. આદ્યો ફેર છે, અને એ મોટો ફેર છે !

આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ક્યાં ? પ્રજા ઉચિત છે. અયોગી માટે આ જ્ઞાન ગભરાટ કરાવનારું અને આથી શત્રુ સમાન, વિદ્ય સમાન નીવડે. પણ યોગીને તો આ છેલ્લો દેહ હોય, અને હવે પછી અનન્ત મુક્તિ હોઈને એ જ્ઞાન નવોદાને પતિનિશ્ચયની પણ-ગણના સમુ, આનન્દઘન્યક નીવડે છે. પોતાના પ્રપત્નની એમાં એને ચરિતાર્થતાની ગીમા લાગે છે પ્રજુકૃપાથી અવધ્ય રસયર્ષા દેખાય છે ! દેહ બંધનની મુક્તિની કર્પનાએ તે ગેવ શુભને દીવાળી સમુ કરી મૂકે છે પહેલાં યોગીના પુત્રજન્મનો તેના અંતરમાં મંગલોત્તમ પ્રસરી બાય છે ! બધાં સસારી અનન્ત આધિ, અનન્ત શોક, અનન્ત શોકાળ કરે છે-ત્યાં એ અનન્ત નિશ્ચિન્તતા, અનન્ત આનંદ, અનન્ત દાસ્ય જુવે છે. અને એ રીતે સિદ્ધિ પરમ ઉપયોગિની છે-યોગી માટે ૨૨

વળા ઇતર વિજિતિનો ઉલ્લેખ કરે છે કે—

મૈત્ર્યાદિપુ વલ્લાનિ ॥ ૨૨ ॥

મૈત્ર્યાદિપુ=મૈત્રી, કનુલ્લા, મુદિતાદિથી લાવનામાં સયમ કરવાથી સાક્ષાત્કાર પર્વન્ન તેમાં સંયમ કરવાથી યોગીને વલ્લાનિ=કદી નિર્દય ન નીવડનામાં મૈત્રી વગેરેમાં બલ પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્થાત્ આ સિદ્ધિ તો પરમ ઉપયોગી છે ! યોગી ધાર તો-ધારે તો શું-એ સિવાય સાચા યોગી થવાનું જ નથી-મૈત્રી વગેરેની ભાવનાનું અવન્ય વીર્ય પેદા કરી શકે છે. માણસ માત્રે મૈત્ર્યાદિ ત્રણ મહા ભાવનામાં નિત્ય સંયમી રહેવું ઘટે છે. દુનિયામાંથી વેરને, વિરોધને, નિર્દયતાને અદેખાઈને, જે નિર્મૂળ કરવી હોય તો આ ત્રણે ભાવનામાં મનુષ્ય માત્રે સંયમ કરવો રહે છે મૈત્રીની ભાવનામાં સંયમ કરવાથી પ્રાણીમાત્ર આપણું મિત્ર બની જાય છે ! અને આથી જ એ સાક્ષાત્કાર પર્યન્ત પહોંચેલી ભાવનાથી એવો યોગી પ્રાણીઓના જે પ્રકારના સુખને માટે યત્ન કરે તે તેમને મળ્યા વગર રહેવું નથી. મૈત્રી પ્રેમની બહેન છે. દયા તો પ્રેમનું જ દૃઢતમ છતાં અતિ ક્રોધળ અને રસમય સ્વરૂપ છે ! પ્રાણીમાત્રના દુઃખે દ્રવવાની મજામાં જે સંયમ કરે છે તે શુદ્ધનો ખીજો અવતાર થાય છે ! તે મુક્તિમાં એજ પ્રમાણે સંયમ કરે તે પુણ્યપુનૈકમૂર્તિ બને અને ખીજને બનાવે ! એવા યોગીના મૈત્રી વગેરે કદી નિષ્ફળ જતાં નથી ! હૃદય પક્ષટાના જે ચમત્કારો તે આજ સિદ્ધિનાં ફળ છે ! કોઈ ગાંધી કોઈ ઝીણાને ફેરવવા મથે તે આજ મોહાસાધના છે. માનવજાતિના મનનો કાયાકર્ષ થઈ જાય જે મૈત્ર્યાદિ ભાવનામાં એ સંયમ કરતાં શીખે તો, જગતમાંથી વેર વિરોધ અદૃશ્ય બની જાય, વિશ્વવિમુક્ત એ વાણીમાં જ રહી જાય ! અશાંતિ શબ્દકોષમાં જ બાકી રહે ! આ સિદ્ધિ શસ્ત્ર સંન્યાસ માટે સામુદાયિક પાયા ઉપર અનિવાર્ય છે ! વિશ્વ કે અકિતની શાંતિનું અહીં સરનામું છે ! માનવને એ જોવાની ક્યારે કુરસદ મળશે ? એ માણુવાની ક્યારે દાનત થશે ? એનો આશીર્વાદ મેળવવાની ક્યારે ઝંખના કરશે ? અસ્તુ ૧૨ાની ઉપર થઈ ગયા છે, એટલે મૈત્ર્યાદિની ભાવનામાં સંયમનું અનુધ્યાન કરનાં જ અટકવું રહે છે.

દિ ભાર્ગવ્ય હૃતવંદન.

(૯૨)

આત્મીય ભાઈ.

વ્યક્તિગત વ્યથાઓ કે વેદનાઓની સાથે વિરાટને કશી લેના દેવા નથી આથી અંગત સુખ કે દુઃખ મદા અંગત જ રહે છે એનો ગુણાકાર વણા કરી શકે ભાગાકાર માટે કાષ્ઠ હોતુ નથી અને આથી જ કદાચ સમદુઃસ-મુસ. થના માટે દૃષ્ટાઓ કહેતા હશે આથી કેવળ અંગત અનુભવોની વ્યાખ્યામાં ફરેકે ઇશ્વર સાથે જ સીધા દિસાખ પનાવવાનો ગહે છે. અને આ જગ્યાએ જીવમાત્ર ઇશ્વર સાથે સકળાયેલ છે. રાય કે રક, ગુણી કે અગુણી, સમય કે નિર્મળ, -ક્યાયે આ નિયમનો અપવાદ નથી! છેવટા કેટલાક દિવસોથી અંગત જીવનમાં કેવળ અસ્વસ્થ થઇ જવાય એના બનાવોની પરપરા બનતી રહે છે. તટસ્થ પણ ન રહેવાય અને પ્રનાદપતિન પણ ન થવાય! આવે પ્રસંગે યોગ ખૂબ દામ આવે છે. વિના રાગદ્વેષે વર્તવામા રહેવી અનાસક્ત મજા, બહિષ્ આત્માનો બેરીકર મલાય, અશુદ્ધ ચિત્તની પ્રશાન્તવાદિના નગેરેનો હ્લાવો આવે પ્રસંગે યોગ આપે ખરો આથી પણ યોગશાસ્ત્ર જાણુવા અને જીવવા જેતુ ખરું વ્યક્તિમા વિરાટને રસ ન હોય-હોવો પાસવે પણ નહીં-સિવાય કે ખાસ પ્રસંગ-વશેષ આથી જ વ્યક્તિગત પ્રશ્નોમા હોઠ મીવવામા જ વધુ શૈય છે. અસ્તુ

ગયા પત્રમા છેવટે મૈત્રી વગેરેની બાવનામા સમગ્રી યવાધી મૈત્રી વગેરેના બનતી યોગીને પ્રાપ્તિ થાય છે એ જોયુ. હવે બીજી વિષૂતિનો નિર્દેશ કરતા ખરમર્મિ પત્રવ્યવિ કહે છે—

યલ્લેપુ હસ્તિચલાદીનિ ॥ ૨૪ ॥

યલ્લેપુ=દાથી વગેરેના બળમાં સાક્ષાત્કાર સુધીનો સયમ કરવાથી યોગીને હસ્તિચલાદીનિ=દાથીમળ, સિંહબળ, મરુટબળ, વાયુબળ, વગેરેના બળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્થાત્ બળમાત્રની પ્રાપ્તિનુ સાધન છે સયમ સયમ દ્વારા તે તે બિવિધ સત્વોનુ તત્ત્વપણે ભાવન કરવાથી તે તે બળો ઉત્પન્ન થાય છે પ્રત્યક્ષપૂર્વકના સયમને માટે કશુ અસાધ્ય નથી આ છે રહસ્ય હજી ઊંચ ઉતરીએ તો એનો અર્થ એ થયો કે બળમાત્રનો ભંડાર છે પોતાનો

આત્મા એ આત્માની શક્તિ અમાપ છે । મૂળ સ્વરૂપે એ સર્વશક્તિ છે તે સયમદ્વારા જે ભાવનામા આપણે તન્મય થઈ જઈએ તે ભાવના આપણામા જની થાય છે । તન્મયતાની તીવ્રતા એ આત્મશક્તિના ઉદ્ધારને માટે સાધન છે અને આથી જ માણસ ધારે તો રામ કે ધારે તો રાવણુ ધારે તો પરમાત્મા કે ધારે તો પિશાચ થઈ શકે છે । પણ રાવણુ કે પિશાચ થયામા શોભા જ નથી અને આથી શુભ આશ્રમે જ સયમ થોમ્ય છે આ સૂત્રનો અર્થ એ થયો કે દુર્ગતતા એ માણસનો સ્વભાવ નથી દુર્ગતતા એ એની પોતાની બેભાનીજ છે । માત્ર સમજ તો એ સ્વરૂપે જ છે । અને આથી જીવનના કાર્ષણ્ય ક્ષેત્રમા નિર્મળતા એ જીવન મેલ છે । ॥૨૪॥

બીજી પ્રવૃત્તિનો નિર્દેશ કરતા કહે છે -

પ્રવૃત્ત્યાલોકન્યાસાત્ સૂક્ષ્મવ્યવહિતવિગ્રહણમ્ ॥ ૨૫ ॥

પ્રવૃત્તિ=પ્રવૃત્તિ એટલે પાંચ પાત્રમા કહેની ‘વિશેષજ્ઞત્યોત્તિભત્તી નામતી મનની પ્રકૃષ્ટ=ઉત્તમ જ્ઞતિ તેનો આનોક એટલે સાત્ત્વિક પ્રકાશ તેનો સૂક્ષ્મ અતરિત કે સુદૃઢની વસ્તુમા-પ્રકૃતિ પરમાણુ પર્યાન્તના પદાર્થોમા સયમદ્વારા ન્યાસ કરનાથી સૂક્ષ્મ=સૂક્ષ્મ અતરિત કે સુદૃઢ વસ્તુનું- તેના કાર્યોનું સાક્ષાત્કારાત્મક જ્ઞાન થાય છે

અર્થાત્ યોગી ઈચ્છે તો સયમદ્વારા વિશેષજ્ઞત્યોત્તિભત્તી પ્રવૃત્તિનો નિન્વાસ કરી પ્રકૃતિ જેવી સૂક્ષ્મ વસ્તુનું, વ્યૂત્તરમા રહેતી કે બીજી રીતે અતરિત થયેતી વસ્તુનું કે દર દરની વસ્તુનું જ્ઞાન ધરમા બેગ બેગ મેગની શકે છે સાત્ત્વિક ચિત્ત સ્વાભાવિક પ્રમથનાણુ તો હોય છે જ અને જ્યારે એ પ્રશાન્તપણે વહેતું હોય છે ત્યારે એના પ્રમથનો વિસ્તાર પણ બેહદ થઈ શકે છે એ પ્રકારમા પારદર્શકપણુ હોય છે અને આથી પરમાણુથી માંડીને તે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ પર્યાન્તના પદાર્થોનું સયમદ્વારા જ્ઞાન મેળવી શકે છે તે ઉપરાંત તેના આત્મ પ્રમથને અતરાયો રોડી શકતા નથી પૃથ્વીના પ મા સો ફૂટ નીચે જે મોનાની ખાણ હોય તો આ સિદ્ધિદ્વારા યોગી તે જાણી શકે વળી વાળીમા રહેતો યોગી વિનાયતની વસ્તુ વિષે નિઃશંક જ્ઞાન, ત્યા ગયા સિવાય આ દ્વારા મેગની શકે છે દેશની લૌકિક આનાદી માટે આ સિદ્ધિનું સપાદન ઉપયોગી થાય વિદ્વાનો આ સિદ્ધિદ્વારા દેશની ભારે મેગ કરી શકે બૂઝોગ વિદ્યા, બૂતગ વિદ્યા, ખનિ / વિદ્યા ખગોળ વિદ્યા, ટેલીવીઝન વગેરેની વિદ્યા, વિજ્ઞાન વગેરેને આ સિદ્ધિ ખૂબ ઉપકારક છે

માત્રિક ચિત્તનો પ્રકાશ અનન્ત થઈ શકે છે. અને આથી જ્ઞાનની સીમા નથી. જેય જ મીઠિત થઈ જાય છે. વળી કારણનો સાદાત્કાર થાય એટલે કાર્યનો અર્થાત્ જ થઈ જાય છે. આત્માર્થ યોગીને તો સિદ્ધિ માત્ર આત્મ પ્રાપ્તિમાં નિર્થક કાલક્ષેપ કરનારી જ હોય છે—એ ન ભૂલાઓ. ॥૨૫॥ ધનર વિભૂતિનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે:—

સુવનજ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્ ॥ ૨૬ ॥

સૂર્યે = સૂર્યમંડળમાં સાક્ષાત્કાર પર્વન્ત સંયમાત્ = સંયમ કરવાથી તેવા યોગીને સુવનજ્ઞાનમ્ = સંપૂર્ણ વિશેષ સદિત અખિત્ર સુવનનું જ્ઞાન થાય છે.

અર્થાત્ સૂર્ય આપણા સુવનમંડળનો નિયામક છે. આથી સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી યોગીને અખિત્ર સુવનમંડળનું જ્ઞાન થાય છે. ચૈદ્ર સુવનનું જ્ઞાન માણસ મેળવી શકે છે. આ વિચાર જ લબ્ય છે. લબ્ય હોઈને જ સત્ય છે. એકલી ભૂગોળ વિદ્યા જ નહીં—સુવનગોલવિદ્યા માણસ મેળવી શકે છે. અને લોકકલ્યાણ અર્થે વ્યક્તિ વિશેષે આવી વિદ્યાઓ મેળવી ભાવિયુગને વારસામાં આપી જવી ઘટે છે. પરમાત્મા રહસ્યમય છે અને પોતાનાં તમામ રહસ્યો યોગી સમક્ષ ખોલી દે છે. અગર તો અહીં સૂર્ય એટલે ‘સુપુમ્યા નાદી’ એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે. સુપુમ્યા નાદી સૂર્યસંબંધ નાદી છે. એ સુપુમ્યા નાદીમાં સંયમ કરવાથી સુવનમંડળનું અર્શય વિશેષ સદિત જ્ઞાન થાય છે ! માણસ જાણીનેક્રમે અદ્યક્ષ રહે છે ! બાકી જે એ રજેગુણ તમોગુણરૂપી જ્ઞાનનાં આવરણને દૂર કરવાની કળા—યોગ શીખી લે—એને હસ્તગત કરી લે તો એ પ્રભુનો લગભગ સમાનધર્મી થાય. માનવ જે પોતાના સાચાં માપ કાઢતો હોય તો ? અસ્તુ. ॥ ૨૬ ॥

ધનર વિભૂતિનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે:—

ચન્દ્રે તારા વ્યૂહ-જ્ઞાનમ્ ॥ ૨૭ ॥

ચન્દ્રે = ચન્દ્રમાં સંયમ કરવાથી તારા વ્યૂહ-જ્ઞાનમ્ = તારાઓ નક્ષત્રોની પરીપ વ્યૂહરચનાનું જ્ઞાન થાય છે !

અર્થાત્ જ્યોતિષ વિદ્યા માટે આ સિદ્ધિ ઉપયોગી છે. નક્ષત્રો આપણાં નિયામક છે—જીવનચલણ નિયામક છે ! માણસ આખી સૃષ્ટિ સાથે દૃશ્ય અદૃશ્ય સંબંધોથી સંકળાયેલ છે તારાઓ એ મધિરતું આશ્રય છે ! મધિરની મહામહિમા તરફ આવો સંયમ કરવાથી અને સિદ્ધિ મેળવવાથી માણસ રાજગ થાય છે ! અને પુશ્ચરીય મહામહિમાનું જ્ઞાન માણસને અહોભાવ પેદા કરી તેને ચિત્રતમ જનાવવામાં ખૂબ ઉપયોગી છે !

બીજી વિભૂતિનો નિર્દેશ કરતા કહે છે —

ધ્રુવે તદ્ ગતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૮ ॥

ધ્રુવે—પ્ર. નામના એક નિશ્ચય તારામાં સયમ કરવાથી યોગીને તદ્ગતિજ્ઞાનમૂલે તાગઓની ગતિ વિશેષનું જ્ઞાન થાય છે

અર્થાત્ ધ્રુવતારામાં સયમ કરવાથી કયા તારાની કયા ગતિ થાય છે, કેવી ગતિ થાય છે, તેની યોગીને સાચી સમજ આવે છે આ સમજ પણ માણસને નિગલિમાન બનાવવામાં સહાયક થઈ શકે છે અસખ્ય તારાઓના ચક્રને પગપગ ગતિમાં રાખતા પરમાત્માની અનન્ત, અગ્રાધ, અનનગાદ્ય શક્તિ આગળ માણસે નમ્ર થવું જોઈએ એની અરેખ ધૃષ્ટા સમક્ષ નરમરેસ બનવું જોઈએ અને એ રીતે આત્મવાલ હૃદયનો જોઈએ સદૈવ બદ્ધાન્તરિ થનામાં રહેલો જ્ઞાનમય આનન્દ મેળવવા જેવો છે ॥ ૨૮ ॥

સયમ સાધ્ય ઈતર વિભૂતિ વર્ણવતા કહે છે —

નામિચક્રે કાયગ્રહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૯ ॥

નામિચક્રે—શરીરના મન લાગના—આધાર ચક્ર અને નિગચક્રની ઉપર જે નાલિચક્ર તેમાં સયમ કરવાથી યોગીને કાયગ્રહજ્ઞાનમ્—શરીરમાં રહેલા પદાર્થોનું વિશેષજ્ઞાન થાય છે

અર્થાત્ માનવ ધારે તો સયમદ્વારા શરીરની અદરના વાત, પિત્ત, કફ, તથા આમટી લોહી, માસ, રુનાયુ અસ્થિ મજ્જા અને ગુક—નીર્ધારી સાત ધાતુઓના વિશેષ બૂંડની સમજણ મેળવી શકે છે નાલિ શરીરનું મધ્યમિદુ છે મૂળ છે નાલિનાયે તો આપણે ગર્ભમાં હવ્યા છીએ! આ સિદ્ધિ વૈદ્યશાસ્ત્ર ડોક્ટરો વગેરેને ભારે ઉપયોગી થાય! ઉપરાંત માનવ જાતે ગરીબ જો નિરન્તર સ્વસ્થ રહેવું હોય તો આ સિદ્ધિનો નિશ્ચિત ઉપયોગ ફાયદાકારક નીચે શરીરની અદરની રચનાનો સાક્ષાત્કાર દેહાત્મ ભાવની નિર્મિતિ ખરે ઉપયોગી થઈ પડે! યોગ હવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક દોષને ભારે ઉપયોગી છે યોગદ્વારા મેળવેલા શરીરની આત્મ રચનાના જ્ઞાનમાં સશય કે નિષર્ણવ રહેતો નથી અને આથી એ રીતે મેળવેલું જ્ઞાન અદ્વિસદ્ જ્ઞાન છે! દેહાત્મ ઉપર શબ્દક્રિયાદ્વારા ધીરે ધીરે સચિત કરેલું જ્ઞાન દિવ્યમિદ્ધ છે આથી આયુર્વેદના અભ્યાસી માત્રે યોગી થવું ઘટે ॥ ૨૯ ॥

વિભૂત્યન્તરનો ઉત્તેજ્ય ગ્ના હે છે —

કણ્ઠરૂપે શ્રુતિપાસાનિવૃત્તિ ॥ ૩૦ ॥

કણ્ઠરૂપે=કહકૃપમા સયમ કરવાથી યોગીની શ્રુતિપાસાનિવૃત્તિ=ભૂખ અને તરસની નિવૃત્તિ થાય છે

કહકૃપ શબ્દ પાગિલાવિક છે વ્યક્તિની નીચ તન્તુ, તેની નીચે કહ તેની નીચે જે કૃપ-ખાડો-તે કહકૃપ જોવાન છે તેમા સયમ સિદ્ધ કરવાથી ભૂખ અને તરસની નિવૃત્તિ થાય છે કહકૃપ રસસ્થાન છે અને આથી આ સિદ્ધિ સમ્ય છે આ સિદ્ધિનો ઉપયોગ પશુ છે કાપ પ્રિય સાધના માટે ભૂખ તરસથી પશુ પર ચલાતા પ્રસંગ આવે છે તે તે માટે આમાન્ય માનન ભૂખ તરસને નશ થઈ કાર્મણી નિવૃત્ત થઈ જાય યોગી તે કાપ પૂર ન કરે ત્યા સુધી ભૂખ તરસને પશુ વશ કરી રહે છે આમ માસના ઉપગ્રો નિત્ય સમ્ય છે ॥ ૩૦

વળી ખીછ વિભૂતિનો ઉત્તેજ્ય રહે છે કે —

કૂર્મનાડયા સ્વૈર્યમ્ ॥ ૩૧ ॥

કૂર્મનાડયા=કહકૃપની નીચે જાતીમા હોનારી કાયમાના આમાગ્ની નાડી તે કૂર્મનાડી તેમા સયમ કરવાથી યોગીના સ્વૈર્યમ્=ચિત્ત ૩ શરીરનું અનિયનપણ બિદ્ધ થાય છે

અર્થાત્ પાનપાત્રોની માફક ચિત્ત કે શરીરને અવગત કરવા માટે આ બિદ્ધિ ઉપયોગી છે કનાકોના કનાકિ સુધી મગીને નિષ્ક્રમ મખતુ સંતેનુ નથી ચિત્તને રેગવતુ સંગ નથી આ બિદ્ધિ દ્વારા એ શન્ય છે ૧ શરીર દ્વારા કે માર્ગ ખીછ મરણ્યમર થતા નિલેપને દૂર ગા આનો નાન સર્વ રાકાય ॥ ૩૧ ॥

ખીછ વિભૂતિ વર્ણવે છે કે —

મૂર્ધ્ન્યોત્તિપિ સિદ્ધવર્ધનમ્ ॥ ૩૨ ॥

મૂર્ધ્ન્યોત્તિપિ=મૂર્ધા એટલે અહીં સુખમા નાડીનો છે- ઉપગ્રો ભાગ- એટલે કે અક્ષર-પ્ર-તેમા હોનારી જે અનિશાસ્ત્ર નોષતિ તેને મૂર્ધ્ન્યોત્તિપિ હે છે તેમા સયમ કરવાથી યોગીને મિષ્ઠર્જનમ્ અતગિદ્ધ્યારી યોગસિદ્ધિ સપન્ન યોગીએના દર્શન થાય છે

અર્થાત્ અક્ષર પ્રમા હોનારી વ્યોત્તિમા સયમ કરવાથી દુનિવાનરના સિદ્ધિના દર્શન થાય છે આ સિદ્ધિ સતિમ-ગ્ના સમ્ય થવાને માટે

ખૂમ ઉપયોગી કે દુનિનાલગ્ના મન્નયોગીઓ એક બીજાને આ રીતે સમજી શકે છે અને તેમનો એ યોગસમાજ માનવ જાતિના કલ્યાણ માટે શિવસક પોનો પ્રિનિમય કરી શકે છે ! યોગી સમાજનું સન્નપદ માનવ સંસ્કૃતિ માટે અનિવાર્ય છે ॥ ૩૨ ॥

આગના સૂત્રમા મૂર્ધન્યોતિમા સયમ રૂપાથી મિદ્ધોના દર્શન થાય છે—એ જાણ્યુ અર્થાત્ સિદ્ધપુરુષો તેનાની અભ્યાસ યોગ્યતા જોઈને જ્ય તેનાના દર્શને પધારે છે અને તેને પ્રેરે છે અગર તો તેની આધનામા અહાય કરે છે હવે આગની વિભૂતિનો ઉદ્દેશ કરતા કહે છે —

પ્રાતિભાદ્ વા સર્વમ્ ॥ ૩૩ ॥

પ્રાતિભાદ્ વા—પૂર્વે કહેલા સયમ સમુદાનની અપેક્ષાએ અહીં વા શબ્દ સમજવો પ્રતિભાથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનથી યોગી સર્વ—અધુ જાણી શકે છે

અર્થાત્ પ્રાતિભા શબ્દ પારિભાષિત છે વસ્તુમાનમા અપૂર્વ દર્શન કરનારી સૂઝ એટલે પ્રતિભા એ સૂઝ નિમિત્તની અપેક્ષા ગણતી કેવળ હૃદયજન્ય હોય કે નિસાદી દોતી નથી વિના વિષયે ઉપજે છે આની નિમિત્ત નિરપેક્ષ હૃદયમાત્રજન્ય અનિસાદી અને વિનાશિલયે હૃદયમા ઉપજનારી જે સૂઝ તેને પ્રતિભા કહે છે આ પ્રતિભા વિવેકખ્યાતિનો અરુણોદય છે જેમ ભગવાન સપ્તિતાનારાયણના ઉદ્દર પૂર્વે આકાશમા તેનું સ્વાગત કરતો અરુણોદય થાય છે તેમ ભગવતી વિવેકખ્યાતિ દેવી—નારાયણીના પ્રણોદય પૂર્વે હૃદયાકાશમા તેનું સ્વાગત કરતું પ્રાતિભજ્ઞાન ઉદય પામે છે એ પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રસખ્યાન-વિવેકખ્યાતિના ગુણરૂપ મયમની તીવ્રતાથી જન્મે છે એ પ્રાતિભજ્ઞાનનો વસ્તુમાત્ર વિષય થાય છે એજે કે ભૂત કે ભાવિ સૂક્ષ્મ કે મધ્યમ, અન્તરિત કે અન્તરાય વિનાની નિકટની કે દૂરની વસ્તુ માનની માપણી કરનારુ એ જ્ઞાન છે એ જ્ઞાનનો ઉદય થતા વેત યોગી ભગભગ સર્વજ્ઞ થાય છે કેમકે એ અવસ્થામા તેના હૃદયમા કેવળ માત્ત્વિકતાનો જ નિન્નર વિવાસ હોય છે અને કેવળ સાત્ત્વિકતાના ઉત્તર નર્તાનમા વિશ્વને જાણનાનું સામર્થ્ય હોય છે જેમ મૂર્ત ભગવાનનો અનસ્ત પ્રનાશ અખિન શક્તિને પ્રગણિત કરે છે તેમ પ્રાતિભજ્ઞાનનો નિર્ભન અનસ્ત પ્રનાશ વસ્તુમાનને પ્રગણિત કરે છે માણસ જગત્તમ ધૃશ્વરનો આ રીતે સમાનધર્મા થઈ શકે છે માણસ જે જાણે છે અને જે જાણી શકે છે એ મેના તક્ષવનમા પુરુષાર્થનું ક્ષેત્ર છે ખૂમી તો એ છે કે આ મધુ ય ઉચ્ચ જ્ઞાન આધીન છે માગા, પોતેજ કે આશ્રમને અધીન નથી અ...ની

ભૌતિક સર્વજ્ઞતા આ રીતે જીવન પરમાણ પ્રકટ કરી મળાય છે. આટલી અનન્ત સમ્યક્તાઓ છતાં તેમને છતી ન કરનારે માણુમ પ્રમાદમૂર્તિ છે. વૃન્ધતાનો ઉપાસક છે. લગ્નનાનો વેરી છે. મૂર્ખતાનો પ્રેમી છે. જ્ઞાનો અર્થને પણ મૂરખ ગ્રહેનાની તો માણુમ જ દિ મન કરે. આ પ્રાનિભજાનનો વહેજો વહેતો થાય તો તેવો જીવ અનન્ત ભારિમા કરેછે. જીવોને રસાનન્ આપે એમ સાહિત્યગર્જનો પણ કમી મળે. વ્યાસ-વામ્બીકિ, કાવિનામ વગેરેના પ્રાતિભજાને માનવગતિ આજે આનન્દ માણે છે. ॥૩૩॥

ખીજી વિભૂતિ દર્શાવતા કહે છે—

હૃદયે ચિત્તસંવિત્ ॥ ૩૪ ॥

હૃદયે=હૃદયમા સયમ કરનાથી ચિત્તસંવિત્=ચિત્તિરિશિષ્ટ ચિત્તનો યોગીને સાક્ષાત્કાર થાય છે.

અર્થાત્ યોગી ધારે તો પોતાનું કે બીજાનું ચિત્ત ગમે તે કાણે કર્મ વૃત્તિથી રિશિષ્ટ છે તે જાણી શકે છે તે માટે તેણે હૃદયમા સયમ કરવો રહ્યો હૃદય એટલે અહીં ચિત્તનું નિરાસ્યાન એટલે કે યોગીઓની પરિભાષાનું અધોમુખ હૃદય કમન આત્માનું પણ એ જ નિરાસ્યાન છે. હૃદિ બય ક્તિ હૃદય-એની એની ઉપનિષદો વ્યાખ્યા આપે છે. ધૈર્ય કે ડોક્ટરની વિદ્યાનું હૃદય જૂડું છે. આ હૃદય એટલે તે સ્થાન જ્યાં માણુમ લાગણી-ઉર્મિ વેદનાનો રૂપર્મ અનુભવે છે, સામા સાથે વર્તના માટે અગત્ય તો પોતાના ચિત્તનું અરથ પરીક્ષણ કરના આ સિદ્ધિ ખૂબ ઉપયોગી થાય છે. આત્મપરીક્ષણ કમી આપણી પ્રગતિ કે પ્રતિગતિ, અધોમનિ કે ઊર્ધ્વગતિ પગેરેનું માપ કાઢી જીવનને સવાદી અને સમપ્રમાણ કરવા માટે આ સિદ્ધિનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. ૩૪

હવે પુરુષ જ્ઞાન રૂપી સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા ભગવાન મુનમન કહે છે—

સત્વપુરુષયોઃ અત્યન્તાડસંકીર્ણયોઃ પ્રત્યયાવિરોધો ભોગઃ પરાધાત્ સ્વાયંસંયમાત્ પુરુષજ્ઞાનમ્ ॥૩૫॥

ગત્વપુરુષયો-વિવેકખ્યાતિ એટલે અહીં મન પુરુષ એટલે આત્મા. અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિ અને આત્મા અત્યન્તામંદીર્ઘયો=કેવળ બિંદુ એવા એ બેના જે પ્રત્યયાવિરોધ=સમજ દશાએ અબેદ તે મોઘ-ભોમ છે. પરાધાત્=બીજાને માટે-પુરુષને માટે હોનાગએ ભોમપ્રત્યયથી બિન્ન એવો જે સ્વાયં=પુરુષને લગતો જે પ્રત્યય તેમા મદમાત્-મંદમ કરવાથી અજ્ઞાન યોગીને પુરુષજ્ઞાન=પુરુષ-આત્માનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય છે.

અર્થાત્ માણસને પોતાના સ્વરૂપનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન થઈ શકે છે યોગીની આટની મહેનત તો કેવળ આત્મદર્શન માટે છે એ કેવી રીતે શક્ય છે તે આ સૂત્ર બતાવે છે તથા સૂત્રમા પ્રાતિભ જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ આવી ગયો પ્રાતિભજ્ઞાન બાદ વિવેકખ્યાતિ આવે છે વિવેકખ્યાતિ એટલે પુરુષ અને બુદ્ધિનું ભેદજ્ઞાન આ ભેદજ્ઞાન પણ અતિશય સાત્વિકવૃત્તિ જ છે અને વૃત્તિ હોઈને એ પુરુષથી ભિન્ન છે એ બંને ભિન્ન છે કેમકે બંનેના ધર્મો જૂદા છે અતિશય નિર્મલ જતા વિવેકખ્યાતિ પુરુષની અપેક્ષાએ મેલી છે પુરુષ ચેતન સ્વરૂપ છે વિવેકખ્યાતિ જડજ છે વિવેકખ્યાતિ ભોગ્ય છે પુરુષ ભોક્તા છે પુરુષ અનન્ત છે આ જ્ઞાન્ત છે વળી શીલે પણ બંને ભિન્ન છે જ્યારે વિવેકખ્યાતિ જેની વૃત્તિ પણ પુરુષથી ભિન્નજ છે તો પગી બીજી હીનવૃત્તિઓની તો તથા જ રી ? સ્વરૂપે ભિન્ન એવા આ બંનેની વચ્ચે એ ભિન્નતા નથી લાગતી પણ જાણે એકતા લાગે છે જે આ એકતાનો અનુભવ તેનું જ મોટું નામ તે ભોગ છે ભોગમાત્ર બુદ્ધિપુરુષની અભેદતાની પ્રતીતિમાત્ર છે અને જતા સત્ય એ છે કે એ બંને ભિન્ન જ કે કંઈકોડો ગાઉના બંને વચ્ચે અતરો છે કંઈકોડો વર્ગે પણ એક બીજુ થઈ શકે એમ નથી આમ જતા એમની વચ્ચે અતૂર એકતાની ભ્રમણા થયા કરી એજ માયાનો મદ્દિમા છે ! આ અભેદ પ્રતીતિ રૂપે જે ભોગ તે પગથે છે પર એટલે પુરુષ ભોગમાત્ર ભોક્તા માટે છે એ પગથથી અન્ય એટલે કે જૂદો-ભિન્ન છે ત્યાર્થ મનઃત્યર્થ એટલે આપણો અર્થ એટલે કે આપણો આત્મા સ્વરૂપ એ સ્વરૂપને લગતુ જે જ્ઞાન તે ત્યાર્થપ્રત્યય એ ત્યાર્થપ્રત્યયમા મયમ કરવાથી પુરુષને લગતુ જ્ઞાન થાય છે

આ કેસણે એક ભ્રમમા નાખી દે એની શકા ઉપજે છે પુરુષને લગતુ જ્ઞાન એટલે શું ? શું પુરુષ વૃત્તિજ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે ખરો ? જો થઈ શકે તો તે આજ થાય અને આજમા જડ હોય છે એવો નિયમ છે આજ એટલે પડગાય એવો અને જો પુરુષ વૃત્તિથી પકડાય તો તે જડ હોઈને નિરર્થક થઈ પડે પુરુષ તો ચેતન છે ચેતન છે ચેતનથી જડ પ્રગણિત થાય જડથી ચેતન નહીં તો પુરુષને લગતો પ્રત્યય તો જડ છે તો એ ચિન્મયરૂપ પુરુષને કેવી રીતે પ્રગણિત કરે ? અપગંધીન પ્રકાશશીલ ચિત્તમા જન્મે પ્રગણિત કરે તો તે અભવે ! આ ભ્રમ ગાંધારીની જરૂર નથી બુદ્ધિ સત્ત્વગુણી પુરુષપ્રત્યયથી પુરુષ જણાતો નથી પુરુષ જ તે પ્રત્યયને આપનાથી જુદો છે અર્થાત્ પુરુષ વૃત્તિજ્ઞાનનો વિષય થઈ શકતો નથી પુરુષ જ આત્મ નિર્મલ બુદ્ધિ મત્તમા પ્રતિબિંબિત થયેન મોહને તે બુદ્ધિ

મત્વને જાણે પોતાનામાં જીવે છે અર્થાત્ પુરુષ જ્ઞાન એટલે પુરુષવિષયક જ્ઞાન નહીં પરંતુ બુદ્ધિ સત્વમા પ્રતિનિર્મિત થયેલ પુરુષકર્મી આકીર્ણ્ય, પુરુષને અવયવનુ જ્ઞાન છે અર્થાત્ આત્માના સાક્ષાત્કાર કરી જે જ્ઞાન યાચ તે પણ છે તો વૃત્તિજ્ઞાન જ પણ એ વૃત્તિજ્ઞાન મધક નથી, મોચક છે અને મોચક હોઇને જ એ અપકારક નથી પણ ઉપકારક છે! માનસમિતિ આ વિષયને આ જ રીતે સમજાવી મોકે ગાકી આત્મા તો સ્વયંજ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે એનું “જ્ઞાન” મધ સંસ્તુ નથી જેને એનું જ્ઞાન છે તે કહી શકતો નથી કેમકે એ મદાય વૃત્તિજ્ઞાનનો અનિશ્ચય છે અને આજ અર્થમાં કેનોપનિગદ્દનો અપિ કહે છે અવિજ્ઞાત વિજ્ઞાનતામ્ વિજ્ઞાત સર્વિજ્ઞાનતામ્— હું જાણુ છું એમ જે કહે તેને માટે આત્મનર અલુપ્તવ્યુ છે જે જાણતા નથી તેને માટે એ જાણેવું છે આની ‘વન્તોઽધ્યાવાત’ જેવી વાણીથીજ આ તપ સમજાવી શકાય છે અને આત્મા જાણી શકતો નથી—તો પત્રી આ બધા પ્રશ્ન શાને? આવો પ્રશ્ન રૂએ કોઇને થતો આત્મા જાણી શકતો નથી એનો અર્થ એટલો જ કે એ વૃત્તિજ્ઞાનનો વિષય થઇ શકતો નથી અનિશ્ચય હોઇને એ અપ્રમેય છે અને આથી અપ્રમેય છે આત્મા જે જાણી શકતો હોત—એમ આ આંખે જાણતું જ્ઞાનસ તેમ—તો એ જાણકારનો વળી બીજો જાણકાર અને તેનો વળી ત્રીજો જાણકાર રોધવો પડત! આત્મા જ્ઞાનધન સ્વયંજ્યોતિ છે સ્વપ્રકાશક છે આથી એ પરમદાસ્ય નથી અને એ અર્થમાં એ જાણી શકતો નથી એમ જાણવું રહે છે ॥ ૩૫ ॥

આમ પુરુષજ્ઞાન કેવી રીતે યાચ અને એ પુરુષજ્ઞાન એટલે શું તે જાણનારો આપણે યતન કર્યો હવે પુરુષજ્ઞાન ઉપજે તે પહેલા કેટલીક આશ્ચર્યકારક સિદ્ધિઓ અપ્રમેય ઉપજે છે તેના ઉપેખ કરતા ભગવાન મનકાર કહે છે—

તતઃ પ્રાપ્તિમ-શ્રાવણ-વેદના-માદર્શ-માસ્વાદ-ધાર્તાઃ જાયન્તે ॥૩૬॥

તત્=પુરુષજ્ઞાન જન્મે તે પહેલા ભગવાન યોગીને પ્રાપ્તિમશ્રાવણ-વેદના-માદર્શ-માસ્વાદ-ધાર્તાઃ પ્રાપ્તિમા-શ્રાવણ વગેરે ૭ સિદ્ધિઓ જાયન્તે=જન્મે છે

અર્થાત્ પુરુષજ્ઞાન એ તો કેટલી બિદ્ધિ છે તે પહેલા તેના યોગીને બીજા પણ કેટલીક આનુષંગિક સિદ્ધિઓ મળે છે તેમાની પહેલી એનો અર્થ આપણે આગળ લેખે ગયા છીએ શ્રાવણ શાંતિવાદિ ૭ એવન દિવ્ય ગમન શ્રવણ કરવાનું

આમેથી આવે તો એ ન હોય કે ! જ્યાં સુધી આત્મા ન મને યા સુધી
 મને મેની અભીપ્રાય મિદ્ધિ પણ આત્મમૈદ્ય જ છે । આત્મજ્ઞાન જ છે ।
 આથી મુમુક્ષુ એમાં સિદ્ધિમાં ન એ દોષદર્શન દ્વારા તેમને વિધિ આપે ।
 સમાધિમાં જ્યાં ઉપવેશ એવી સિદ્ધિઓના મધ્યે યોગીને ઉદ્દેશ થવો કે
 મુત્યાન । જ્યાં એ એનું આત્માનિઃ કૈશ્વર્ય છે રહેતું । જ્યાં મુત્યાનમાં
 પણ એનો એ સ્વાદ ન કરે । એ તો તેટલો તેને તોટો જ હોય છે ।
 આત્મપ્રાપ્તિ માટે ત્યાગની જાહેર નથી । કેમકે આત્મા અરપે સર્વમંગ
 રહિત છે અસંગ છે અને આથી જ તાદૃશ અસંગ થતું થયે છે અરે ।
 જ્યાં વિવેકબ્રહ્માતિનો પણ ત્યાગ જ મિદ્ધિ છે ત્યાં જ્ઞાનની તો મ્યા જ ગી ?
 આથી જનમન પુરે પ્રકૃતિના પદ્મા-સિદ્ધિથી । નત્રમાં ન ગૂચર્યા
 જન એની પ્રતિરૂપ અમરમરી ગમ્યની કે છે આ રેમણે મપમથી સિદ્ધ
 થતી જ્ઞાનાત્મક મિદ્ધિઓનું સર્જન પૂરું થાય છે ક્રિયાત્મક મિદ્ધિઓ હવે
 પરીના મથમાં ગતે એ તો સુખાર થતા છે એને આજે અર્ધજ
 અમીએ ને ।

નિ ભાષિતા રેતનન

(૯૩)

આત્મીય ભાઈ

કશો દશો બના । એએએને મત્યાને નહીં ઉપરાત મધ્યે રહુ સમર
 નહીં થયો હોય ? તમને દી મગવાનું મન નથી થતું ? અતિ નિમ્નતાથી
 ને અનના આની જાય તો અતિ દૂરનાથી પ્રેમને પ્રાપ્ત નહીં ભાગની
 હોય ? પ્રિયોએ એ પ્રેમનું પોત તત્ત્વ છે તો વચિત સાક્ષાત્ મિત્ર
 પ્રેમનું પદ્મનક તત્ત્વ નથી ? પ્રેમ પુષ્ટ થાય છે પ્રિયોગમાં તો પ્રકુલ થાય
 છે સયોગમાં પણ નિગ્રહિ પ્રિયોગમાં પ્રેમ કરમાઈ પણ જાય જ ને ?
 કે પડી પ્રેમ અનંત આશામાં જ રાખે છે । પ્રેમ મ્હી નિગ્રહ નહીં થયો
 હોય ? થતો હોય તો તેમાં આત્મ-ઐહિક જ્ઞાનની દુર્ગંધી આસી જતી હશે ।
 આપી સાચો પ્રેમ નિગ્રહિ આશાનાળો જ હોવો હશે । આનું પ્રિયગતા
 નામે છે । અસ્તુ પ્રિયોગમાં ફલાતો અને હૃદયસ્પર્શીથી જ પરિપૂર્ણ
 થયો પ્રેમ સયોગની અનંત ભારિયા પણ માર્ગ દ્વાર આસી જ એ
 આશાએ જીવતો રહે છે । પ્રેમપાત્રની મધુરી મૃતિના વાગેનણા એ

વિયોગકાળનો પ્રેમનો ખોરાક છે। એ ખોરાકે-એના પ્રજ્વલનક તરવે પ્રેમ
જીવતો નહે છે પ્રેમનો કે પતનજીવિનો પણ યોગ તો એક દિવસ સિદ્ધ
કરવો જ પડ્યો ને। પતનજીવિનો યોગ પણ પ્રેમયોગનો જ એક રમણીય પાસો
છે। પ્રેમયોગ તો યોગશિરોમણિ છે યોગરાજ છે યોગગુણ છે યોગમાત્રતુ
અતિમ અમૃતમય કૃણ છે ને પ્રેમયોગ છે। પ્રેમમા જે ન પરિણમે તે યોગ
નહી યોગાલાસ છે પ્રેમ જ પરમેશ્વર છે પ્રેમ જ સત્ય છે પ્રેમ જ શિવ
છે પ્રેમ જ સુદર છે પ્રેમ જ સર્વસત્તાધીશ છે। પ્રેમયોગની કશ્ચિદ્ધા
માત્રથી નિશ્ચિત અઠ વર્તી રહ્યું છે। અરે! ધિક્કાર પણ પ્રેમનું જ એક
પાસુ છે વૃત્તિમાત્ર, વસ્તુમાત્ર, પરમ પ્રેમનું જ, વિવિધ, સનગ્રતાની દૃષ્ટિ
એ સુદર, પરિણામ માત્ર છે। જે પ્રેમ પામ્યો તે પ્રભુને પામ્યો તે યોગી
તે જ્ઞાની તે ભક્ત તે માનવ તે પ્રભુ તત્ત્વમણિ જેવું મહાવાક્ય પણ
પ્રેમનો જ બોધપદ આપે છે-જો જાગ્યા જાડી દૃષ્ટિથી જ્ઞેશેા તો અસ્તુ
પ્રેમનું સત્ત્વ ચરણ, પ્રભુરૂપ હોઇને, સહજાકૃષ્ણવાળા શેષથી પણ વર્ણવવું
અશક્ય છે।

ગયા પત્રમા સયમસાધ્ય જ્ઞાનમયી સિદ્ધિઓમાથી કેટલીક આપણે
નિદાણા મહામુનિ પતનજીવિએ ધરેલી લાસળતી પણ આપણે જોઈ હવે
દ્વિયાત્મક નિબૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરતા ભગવાન પતનજીવિ કહે છે —

વન્ધકારણ શૈથિલ્યાત્ પ્રચારસંવેદનાઞ્ચ ચિત્તસ્ય પરશરીરાવેશ. ॥૩૮॥

વન્ધકારણ શૈથિલ્યાત્-શરીરની અદર ચિત્તનું બંધન, અનિદાન-જ્ઞાનના
કારણરૂપ સંબધવિગેય એટલે બંધન એ બંધનનું કારણ છે પ્રારબ્ધ
નામના ધર્મ અને અધર્મ. તેમનું શૈથિલ્ય એટલે સયમદ્વારા બંધનની
અશક્તિ તે દ્વારા ચત્તવા પ્રચારસંવેદનાત્-ચિત્તની અવગતવર ક્રિયા માટેની
નાડીઓ-તે પ્રચારનું અવેદન એટલે સયમદ્વારા સાક્ષાત્કાર-આ બે દ્વારા
ચિત્તસ્ય=યોગીના ચિત્તનો પરશરીરાવેશ=પેશનાના શરીરમાથી નીડળાને ખીત્તના
જીવના કે મરેલા શરીરમા પ્રવેશ થાય છે.

અર્થાત્ માનવ ધારે તો પોતાના ચિત્તનો પારગામા પ્રવેશ કરી શકે
છે-પછી ખીત્તનું શરીર જીવનું ટોચ કે મરેલું હોય પ્રવેશ કરી શકે છે
એટલે કે અદર જીવને તેને પોતાના અભિપ્રાયે પ્રવર્તાવી શકે છે આ
કૃત્રી રીતે સમ્યક તેનો અત્રે શુદ્ધિપૂર્વકનો ખુલાસો આપ્યો છે આત્મા
અને ચિત્ત બન્ને વ્યાપક છે એ બન્નેનો, શરીરની અદર, ભોક્તા અને
બોધકને જે અવેદન ઉપજે છે તે તે જીવના નિયત કર્મને લીધે જ થાય

કે! આ જે ભોખ્યા અને ભોખ્યાએ સવેદન તેજ બધ છે આ બધનું
 કાગળ છે-પ્રાગ્મ્ય કર્મ તો સયમ દ્વારા એ પ્રાગ્મ્ય કર્મનું શિથિલીકરણ
 થાય છે તે ઉપગત ચિત્તને વહનાની-અગત્ય કરનાની જે અદરની
 નાડીઓ તેનો સાક્ષાત્કાર ગ્રેવા ઘટે છે હૃદયપ્રદેશમાથી નીકળી ધન્વિયો
 ઉપર સનાત ચર્ચ પિયો તરફ ચિત્તનો જે પ્રસાર તેજ પ્રચાર છે એ
 પ્રચારની નાડીઓનું સવેદન એમ્હે કે સયમ દ્વારા સાક્ષાત્કાર ગ્રેવા પડે
 એમ્હે કે આ ચિત્તને વહનારી નાડી છે આના દ્વારા ચિત્ત પ્રારંભ
 છે, અને એ નાડી ગમ પ્રાણ વગેરેને વહની નાડીઓ કરતા ભિન્ન છે-આ
 રીતનો ચિત્તનો પ્રચાર માર્ગ જાણી લેવો પડે છે ચિત્તનું બધાંરણ
 હીનુ થાય અને પ્રચારનું જ્ઞાન મળે એને પરશરીરાવેશ શમ્ય છે!
 અર્થાત્ એવો થોડો જુદો ત્યારે પોતાના ચિત્તને પોતાના દેહમાથી બહાર
 ઢાઢી પાગમના છુટતા કે મરેના સરીગમ તોનો પ્રવેશ ગરાની શકે છે
 બધનું કાગળ ગિથિન થયેનું હોતે તેને પ્રતિનિધ કે અગ્રણ્ય નડતા
 નથી પ્રચારનું જ્ઞાન હોધને તેને માર્ગ વિધિ નડ્યું નથી આ કાગળે ચિત્ત
 પરશરીરમા જાય છે અને મધુગણીની પાછા જેમ મધમાખ તેમ ચિત્તની
 પાછા નિન્દ્રિયો પણ વ્યયમેન અનુસરે છે અને મધારથાને જોતાપણ જાન
 છે! 'મેઝેરીકમ' કે 'હીમોગીકમ' એ આ સિદ્ધિનો લીનમા લીન પ્રમાર છે
 અને યુગ પરિવર્તન કરના જુઝના આ સિદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રજ્ઞમાનસ
 ઉપર કરી શકે છે પોતાના સ - પો દ્વારા એના યુગપરવર્તન પુરુષો પ્રજ્ઞ
 માનસમા પ્રવેશે છે અને પ્રજ્ઞ પામે પોતાના ધાયુ કરાવે છે અને
 એમનું ધારેનું-એઓ મહાયોગી ટોધને જ અસત્ય ટોનું નથી ઉપરાત
 માનન મૂલશરીરને પણ ઉત્થિત કરી શકે છે એ આશ્ચર્યની હદ નથી!
 વળી માનન આત્મા કર્મનિધથી મુક્ત થાય તો તેનું કાગળ નિરનધિ અને
 નિરકુશ સ્વાત્ત્ય હોઈ શકે છે તેનો આ પગથો નથી! ચિત્ત અને
 આત્મા મને વ્યાપક છે જતા ઉભયને ભોગનો મ કોચ ગ્રેવા પડે છે-
 તેનું કારણ છે કર્મ જે સમાધિ દ્વારા એ કારણ દૂર થાય તો તેના
 જ્ઞાતમા માટે બધે જ ભોગનિધિનિ છે વ્યાપક આત્માનો વ્યાપક ચિત્ત
 દ્વારા વ્યાપક ઉપભોગ-નિરનધિ ઉપભોગનું જ જીલું નામ છે વિરામ
 આનન્દ!-પ્રિગટ અનુભવ-સર્વજ્ઞતામૃતાત્મભાવ-સર્વત્ર આત્મનિરીક્ષણ-
 સર્વત્ર આનન્દોપનિધિ! વળી માણસ કેટલો મોટો અને વ્યાપક થઈ શકે
 છે! જ્ઞાત જેવો એ થઈ શકે છે-એની જોડના રાખનાર પરમાત્માની
 પ્રજ્ઞા અહોભાવ નહીં ઉપજાવે! ॥ ૩૮ ॥

બીજી ક્રિયામિદિના ઉપર ડગ્ગા કરે છે —

ઉદાનજગ્યાત્ સ્થલ પરુષપૃષ્ઠગાદિષુ અસંગ. ઉત્ક્રાંતિશ્ચ ॥૩૧॥

ઉદાનજગ્યાત્=ક્રિયા પ્રમાણ અત કરણની જીવન નામની જે વૃત્તિ તે પ્રાણ તે પ્રાણના પાંચ ભેદ છે તે પૈકી ઉદાન નામના પ્રાણના ઉપર સયમ દ્વારા જ્ય મેળવનાથી વચ્ચક=સાગર વગેરેના પાણીમા, ભારે કાદવમા, તીણા ગદા વગેરેમા-વગેરેમાં અગ્નિની જ્વાલા વગેરેનો અભાવેના જાણવો-એ મધામા અગ્નિ=એટલે અગ્નિ અગ્નિ એટલે કે નિહારના કારણરૂપ સયમનો અભાવ છે ચતુર્થા ઉત્ક્રાંતિ=મગ્નુદાને ગરીબાથી સ્વેચ્છાએ ઉત્ક્રમણ થાય છે

અર્થાત્ યોગી ક્રિયાં તે આગરના મોજાઓ ઉપર, જેમ પૃથ્વી ઉપર તેમ, પાની શરૂ પોચા કરે જેના કાદવમા, જેમ ફરસમધી ઉપર તેમ, પાની શરૂ તીણા ગાંગ ઉપર વગર જોડાએ જોડાણાની માફક પાની શરૂ અગ્નિની પધારીમા-જેમ જૂવની પધારીમા તેમ-વર્તી શરૂ છે અને મરણ કાગે સ્વેચ્છાએ શરીરનો ત્યાગ કરી શરૂ છે એ માટે તેણે ઉદાન નામના વાયુ ઉપર નિજ્ય મેળવવો ગ્રહે છે અને તે સયમદ્વારા

રાયુ-પ્રાણના પાંચ ભેદ છે નાકના આગના ભાગથી માડીને તે હૃદય પ્રદેશ સુધી વર્તનારો રાયુ તે પ્રાણ એ જીવન ક્રિયાનો હેતુ છે ખાધેના ખીધેના અન્નાદિના રસને શરીરમા તે તે આંતરે પહોંચાડનારો અને હૃદયથી માડીને તે નાભિ સુધીમા વર્તનારો જે વાયુભેદ તે સમાન મગ્નમૂત ગર્ભ વગેરેના અધોનયનમા કારણરૂપ, નાભિથી માડીને તે પગની પાની સુધી વર્તનારો રાયુભે તે અપાન ગર્ધ્વ દોરણીમા કાગણરૂપ નાસિકાના અગ્રભાગથી માડીને તે મગ્નક તન સુધી વર્તનારો વાયુભેદ તે ઉદાન દેહના કુશાભામા કાગણરૂપ અને આખા શરીરમા વર્તનારો વાયુભેદ તે વ્યાન

આ પૈકી ઉદાન વાયુના ઉપર જ્ય મેળવનાથી ઉપથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે ઉદાનવાયુના ઉપર જ્ય મેળવનાથી યોગી ધારેથી ક્ષણે રુના રેસા કરતા પણ હલકો થઈ જાય છે અને હલકો થઈ જતો હોઇને એ ઉપર ને ઉપર જ રી શરૂ છે। ભારી વસ્તુ જેને જવાદિમા આવતો યોગી રુના રેસા જેની જાનને કરી નાખે છે અને આથી આ સિદ્ધિ ઉપજે છે વળી સ્વેચ્છાએ પ્રાણોત્ક્રમણ એ મહાન સિદ્ધિ છે ને? એ તો મૃત્યુજન થવાની ડગા। અને આથી સૌએ સાધના જેવી મરતી વખતે અયોગી કે કુયોગીની જે લાચારી છે તે માનવ આત્માના વિમારેલા કોનતની જ કરુણ ગાથા છે। આ સૂત્ર એ આત્મસામર્થ્યની સ્મૃતિ આપે છે ॥ ૩૯ ॥

ધનિર સિદ્ધિનો ઉ નેખ કરતા કહે છે —

સમાનજ્યાત્ત્વલનમ્ ॥ ૪૦ ॥

સમાનજ્યાત્ત્વસયમદ્વારા સમાન પ્રાણુબેદ ઉપર સિદ્ધિ મેળવતા
ત્વલન=યોગીનું શરીર અગ્નિની પેરે જ્વળત થાય છે

અર્થાત્ સમાનજ્યાત્ત્વ યોગી કહે ત્યારે શરીર ઉપર અગ્નિની ક્રાંતિ
મંદ કરી શકે છે શરીરમાં રહેલા અગ્નિનું સમાનજ્વલન ઉત્તેજન કહે છે
અને ઉત્તેજિત થયે તો અગ્નિ શરીરને દેદીપ્યમાન બનાવે કે અથાત્
સમાનના જળમાં પૂરી નીરોગિતા = રુધિરની પડી નુદિ છે અપયો એ
માણસની જ લાજ છે સમાન જળ કરનાથી નિકત અને સામુદાયિ પાયા
ઉપર કરનામાં આવે તો સમષ્ટિની પૂર્ણ નીરોગિતા આવે અને અગ્નિ
જેનું દેદીપ્યમાન શરીર કેમ ન હોતું થયે એ તો શોભા છે ॥૪૦॥

ધનિર ત્રિભૂતિનો ઉ નેખ કરતા કહે છે —

ઔગ્રાકાશયોઃ સપન્ધસંયમાત્તિવ્ય ઔગ્રમ્ ॥ ૪૧ ॥

ઔગ્રાકાશયોઃ=શબ્દની આદ્ય કૃત્રિય તે ઔગ્ર આકાશ ઔગ્રે ગગન
તે મેના સપન્ધસંયમાત્ત=આધાર-આરોહ-લક્ષણ સમધમાં મધ્ય કરનાથી
તિવ્ય=સૂક્ષ્મ શબ્દઆદ્ય ઔગ્રમ્=કર્ણેન્દ્રિય થાય છે

અથાત્ જ્ઞાન અને આકાશની વચ્ચે આધાર આવેલ લક્ષણ સમધ
છે આકાશ આધાર છે કર્ણ આધેય છે અગર તો એ ભેતી વચ્ચે દેશ
દેશી જ્ઞાન સમધ છે એ સમધમાં સપન્ધ કરનાથી મોગીની કર્ણેન્દ્રિય
તિવ્ય શબ્દ સામળના માટે શક્તિમાન થાય છે । અર્ધો તિવ્ય એટલે કેરાળ
અર્ધોકિક નર્કી-પણ ને ઉપરાત સૂક્ષ્મ અતરિત સુરના શબ્દનું મંદણ
કરના શક્તિમાન થાય છે । અને તે પણ એવી રખતે અર્થાત્ વાયરલેમની
શોધ કે ટેનીડાનની શોધની યોગીને ગરબ રહેતી નથી વળી એ તો માનિક
શોધો એટલે એ ત્યારે છેલ્લે દે આ ગિદ્ધિ દ્વારા યોગી સૂક્ષ્મતમ શબ્દોને
સામળી શકે કે દેશ કે વસ્તુના આત્મ તેના શ્રુત્યની આડે નથી આની
શક્તિ દૂર દૂરના શબ્દો તે કહે ત્યારે આ રીતે સપન્ધ દ્વારા સામળી
શકે છે આન પ્રમાણે તિવ્ય અને વાયુ ચક્ષુ અને તેજ, જ્ઞાન અને ગ્રમ
પાણી નાદ અને પૃથ્વીના સમધમાં મધ્ય કરનાથી તિવ્ય ત્વક, તિવ્ય
ચક્ષુ તિવ્ય રસના અને તિવ્ય નામિક થઈ શકે છે ‘આચક્ષુ’ પગેરે
મજાઓ તે આ સિદ્ધિઓની જ છે ॥ ૪૧ ॥

હવે જે વિમાનની માફક આકાશ સચારી થવું હોય તો યોગીને માટે તે શક્ય છે—એમ જણાવતા કહે છે કે —

કાયાકાશયોઃ સંયન્ધસંયમાત્ ન્ધુનુલસમાપ્તેષ્ઠ આકાશગમનમ્
॥ ૪૩ ॥

કાયાકાશયો = પાંચ ભૌતિક દેહ એટલે કાયા આકાશ એટલે ગગન તે બેના સંયન્ધસંયમાત્ = અબધમા સયમ કરવાથી અને તેના ઉપર જ્ય મેળવનાથી વન્તથા ત્થુનુલસમાપ્તે હવડા રૂના રેસા જેવા પદાર્થોના નાકારતાની ભાવનાથી હવડા જતી ગયેના શરીરવાળા ભગવાન યોગીને માટે આકાશગમનમ્ = મોટું મુજબ આકાશમા સચાર શક્ય છે

અર્થાત્ આકાશચારી થવા માટે જે ઉપાયો છે પહેલો પાંચ ભૌતિક કાયા અને આકાશમા સમબમા સયમ માહાત્કાર પર્વન્તના તેના જ્ઞયથી યોગી આકાશમા વિમાનની પેરે ચિચરી શકે છે અગર તો બીજો ઉપાય છે “લઘુનુલસમાપતિ” એટલે કે હવડા રૂના રેસા જેવા પદાર્થોના તદાકારતા રૂપ સમાપતિથી એ મિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ આ બન્ને ઉપાયો બજાવનાથી યોગીનું શરીર હવડા જતી જાય છે અને એ હવડાપણીને બદલે જેમ જૂનિ ઉપર તેમ પાણીમા નિર્ભરપણે વિદરે છે અને આકાશમા યથેષ્ટ સચરણુ કરી શકે છે અર્થાત્ વિમાનની તેવાને આસ્થક્તા રહેતી નથી અને કેવળ મહત્ત તે વિમાની મોજ માણી શકે છે ફેર એટલે કે વિમાન ગમે તે હાલે પૂરી પડી જઈ શકે, યોગી નહીં જડ એવનતા કાર્યના એજ તો ફેર છે ‘અનુ’ ॥ ૪૨ ॥

પ્રકાશ-જ્ઞાનપ્રકાશને તાપ દેતો આનંદોના ક્ષમ માટેની વિશતિનો ઉન્મેષ કરતા કહે છે —

વહિ. અવહિપતાવૃત્તિ મહાવિદેહા, તત. પ્રકાશાચરણક્ષયઃ ॥૪૩॥

વહિ = શરીરની નહાર-નહાણ વિષયમા અગ્નિગતા = “મારું મન શરીરની બહાર હો” — એ જ્ઞાનની કંપના વિશય જ જન્મેલી વૃત્તિ = શરીરમા ન મોધાઈ રહેવા, ન્વન નપણે નહાર વર્તમાન મનની વૃત્તિને મહાવિદેહા = મહાવિદેહા નામની ધારણા કહે છે તત = ને મહાવિદેહા નામની ધારણા મિદ્ધ થતા યોગીના પ્રજ્ઞાવર્ગસય = શુદ્ધિમત્તના પ્રકાશનુ-જે આરંભુ-રજ અને તમોગુણ મનક કવેશ ઝર્મ અને વિષાડ રૂપ જે આનંદુ તેનો ક્ષય એટલે કે ભગ થાય છે

અર્થાત્ સયમદ્વારા મહાવિદેહા ધારણા નામની ધારણા મિદ્ધ કરવા? ચિત્તના કલેશ કર્મ અને વિપાકરૂપી તથા જ્ઞાનના આવરણોનો નાશ થા છે. કલેશ વગેરેનું વ્યાખ્યાન તો આવી જ ગયું છે. તો મહાવિદેહા ધાગ્ય એટલે શું? “મારું તે મન બહાર અમુક નિયમમાં હો” એ જાનની કલ્પના વડે જ્યારે મન શરીરની બહારના પદાર્થોમાં જઈ તેમાં દરી જાય ત્યારે તે અવસ્થાને વિદેહા ધારણા કહેવામાં આવે છે. આ વિદેહા ધાગ્યા મહાવિદેહાના સાધનરૂપ છે. તેમાં સયમ કરવાથી પરિણામે યોગી મહાવિદેહા ધારણાને સિદ્ધ કરે છે આ બીજી રૂપ ધારણા અકરિપત-એટલે કે કલ્પનાથી પેદા ન થનારી હોય છે એ અવસ્થામાં યોગીનું મન ગરીરમાં જકડાયેલ હોતું નથી આથી તે સ્વતંત્ર છે સ્વતંત્ર હોઈને ઈન્દ્રિય માત્રથી કલ્પના વિના જ મન બહાર વર્તી શકે છે અભ્યાસમળે એ સિદ્ધ થતા યોગી એન્દ્રિય પરકાયામાં પ્રવેશ કરી શકે છે, અને આ પરકાયા પ્રવેશ મહાવિદેહા ધારણાનું ગૌણ ફળ છે મુખ્ય ફળ છે પ્રકાશના આવગળાનો ભગ મત્યગુણ સ્વપ્રકાશમય છે એનો પ્રકાશ જાણે ધણ જાય છે જ્ઞેયગુણ અને તમોગુણથી-એટલે કે કલેશો, કર્મો કે તેના જન્માયુષ્ય બોગરૂપી ફળથી મહાવિદેહા ધારણા આ પ્રકાશના આડપદ્ધાને ચીરી નાખે છે અને આથી યોગી નિરાવરણ ચિત્તદ્વારા યથેન્દ્ર વિહાર કરી શકે છે અને વસ્તુમાનને વિશેષરૂપે જાણી શકે છે આનો અર્થ એ થયો કે જ્યારે માણસ દેહાત્મભાવનો ત્યાગ કરે, દેહાભ્યાસમાંથી મુક્ત થાય ત્યારે મયમેવ તેનું મન મહાવિદેહા ધારણાનાળું થઈ જાય છે. અને એ ધાગ્યામાં પાનગ્રંથું થતાં પ્રકાશના આવરણોને બેદી નાખે છે અને પ્રકાશમિય હોવાને આત્મપ્રકાશ ઉપર પીછેઠાડી પસદ ન પડે ‘અદભાન’ મનને શરીરમાં જકડી ગઈ, તેને રજેયુલુ તમોગુણમાં બસાત ફેંકી, તેની પામે લાચારી દબાવે છે અદભાનની નાડ્યુડમાંથી છૂટેલ માનવ વદનીય છે પૂજનીય છે કીર્તનીય છે. સર્વદા સ્મરણીય છે એવાની તો સ્મૃતિ પણ આવરણબેદક બને છે કલેશાદિ કેવા ફેર વર્તાવે છે તે આ ઉપરથી સમજાશે. કેમકે એ માણસને-અધાગમાં જકડી રાખે છે. અને આથી જ કલ્યાણ ગરજુ સૌએ મહાવિદેહા ધારણામાં કુશળતા મેળવવી ઘટે છે અમ્નુ ૧૪૩૥

આમ અત્યાર-મુધીમાં “પરિણમત્રયસયમાદ્”-એ સત્રથી શરુ કરી નાની મોટી અનેક પ્રકારની મિદ્ધિઓનું વર્ણન કર્યું. યોગમાં વિશ્વાસ ઉપગતવના માટે આ ઉપક્રમ છે માણસને જે કાંઈ એકાદ સિદ્ધિ પણ માત્ર થાય તો પછી સદ્મતમ નિયમોમાં પણ એની શદ્ધા મોટે, આથી

સિદ્ધિમાત્રનું નહીં આટલી જ દૃષ્ટિએ છે વળી સિદ્ધિ તે આનુરંગિક છે, મુખ્ય નથી યોગનું મુખ્ય પ્રયોજન તો આત્મદર્શન જ છે પણ વાપીથી મુખ્ય જ્યાં નીકળેલ માનવને નવ્યે આત્મા મધ્ય રેશનો તેના પડે વટાવના પડે પણ તેથી તે રેશને તેનાથી ઉતરી ન પડાય પણ ન નખાય તે પણ નાખી બેમે તો ગાડી ચૂમી જાય અને બીજી ગાડી આવે ત્યાંથી અણગણી જગ્યામા અને લગુ હોય તો-પરદેશમા રાહ જોની પડે । વળી સિદ્ધિઓ માનવની અપાર શક્તિઓનું લગ્ય નિરૂપણ છે । આત્મદર્શન ન સાપડે તો પણ માનવે ઔદિક જીવનમા પોતાનું ઐશ્વર્ય ગૌરવ, મહત્તા શક્તિને જની કરી જોઈએ માનવ માનવ થઈને દરિદ્રી રહે શેતી સિકલ લઈને ફરિયાદી જીવન ગુજારે એની સામે યોગદૃષ્ટિઓનું આ સિદ્ધિ પ્રકરણમા કંકલાણ જોનું રહે છે । આ ઉપરાંત પરમાત્મા રહસ્યમય છે-જતા એ તમામ રહસ્યોને આપણી સમક્ષ ખોલી નાખના તૈયાર છે-ફક્ત જો આપણે એના રહસ્યોને પૈશ્વનિક પદ્ધતિથી ઉકેલના ચાહીએ તો અને સિદ્ધિમાત્ર કેવળ પૈશ્વનિક શોધખોળ છે એ ગંધા નથી પરીકથા નથી અદ્ભુતતાપ્રેમી જીવોનો અદ્ભુત રસનો નિરાનખ આરિષ્ટકાર નથી પરમાત્માની અણુ અણુમા રહેલી અદ્ભુત રહસ્યનાઓનો ઉકેલ આવી શકે છે-અને તે ઉકેલ કાઢનારો ઉચ્ચમંદિતા મિત્ર આનન્દનો ભોક્તા થાય છે આથી સિદ્ધિઓ યદ્યપિ તાત્કલ્ય છે પણ કેવળ નિન્દા નથી ખરી વાત તો એ છે કે હવે આપણે સ્વનત્ર થવા છીએ તો આપણે યોગની દિશામા નવે સરથી શોધખોળો કરવી જોઈએ એ માટે રાહ્યાશ્રય મળવો જોઈએ, યોગશાસ્ત્રમા વર્ણવેલી તમામ સિદ્ધિઓને જાન અનુભવની કસોટી ઉપર કસવી જોઈએ એ માટે સરગરે યોગ સંશોધન નિધાનયોને ચનાવવા જોઈએ ધનિકાએ આ નિધાના રહસ્યની પદ્ધતિમર ખોલ થાય તે માટે અદ્યક્ષ દ્રવ્ય ખર્ચવું જોઈએ અને પ્રજ્ઞામયી નવજુનાનોએ અને આ નિધાના રમીઆઓએ લોકકલ્યાણાર્થ અને આ મહામદિમ નિધાના ઉદ્ધારાર્થ પ્રયોગનીય થવા કેડ કસવી જોઈએ પ્રજ્ઞાના લનાને માટે કરોડો રૂપીઆ બેકામપણે ખર્ચાય છે-આવી લોક કલ્યાણી નિધાના ઉદ્ધાર-પ્રચાર-અભ્યાસ-પ્રયોગ માટે પદ્ધતિસરના પૈમા ખર્ચવા જોઈએ સામાન્ય જનનાએ આ નિધાના હૃદયથી રસ વેવો રહે છે ઐશ્વર્યદરિદ્રી પ્રજા નકામી છે આથી સિદ્ધિઓનો-ચોગ્ય ઉપયોગ પ્રજા જીવનમા થવો જોઈએ નિર્દિન મર્યાદામા એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત ન છે યોગનો સિદ્ધિઓ માટેજ દુરુપયોગ ન થવો ઘટે એ તો અપૂર્વ છે યોગનું હેતુનું લક્ષ્ય અને એકમાત્ર પ્રયોજન નિવેકદૃષ્ટિએ તો આત્મસાહારકાર જ છે

પણ સિદ્ધિઓ માટેની સાધના પણ સમગ્ર પ્રજા જ કરી શકે છે, એ જાનાતું ન વહે, અર્થાત્ મેળનીને અર્થના ત્યાગમા માનવની મહાપ્રતિષ્ઠા છે અર્થના અભાવે અર્થના ઉપર વિરાગ એ આત્મચર્યા છે—નમ્રતાની અર્થિતાની માફક શુદ્ધના મહાભિનિષ્ક્રમણ દિનિહામે નોંધાય! ત્રિવિના નિષ્ક્રમણ શા? આથી વરણ માનના ત્યાગ અને યથાગ્રિયત મત્યાકન હો એટલું નિ સકોચ કહેવું રહે છે

હવે પરીના પ્રથમા “વિતર્ક-વિચાર” નગેરે સત્રોમા યોગશાસ્ત્રના જે મુખ્ય પ્રકરણો—એટલે કે આત્મ-મહત્ત્વ-ગૃહીતા રૂપી જે પ્રકરણો છે તેમા મધ્યમ ક્રમાંથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિઓનો ઉન્નય છે યોગશાસ્ત્રમા શ્રાવ્ય, પ્રદણ, અને શ્રુતિનામા સમાપત્તિ-સમાધિ એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે તો એ શ્રાવ્ય નગેરેમા સયમ સાધનાથી પ્રકટ થતી સિદ્ધિઓનું નર્ણન હવે પરીના પ્રથમો વિષય છે તે પૈકી સૌથી પહેલા આશને લગતા મધ્યમની સિદ્ધિ નર્ણવતા કહે છે -

સ્થૂલ-સ્વરૂપ-સૂક્ષ્મ-અન્વય-અર્થવસ્ત્વસંયમાત્ મૂતજય' ॥૮૮॥

સ્થૂલ-સ્વરૂપ=સ્થૂન, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ અન્વય અને અર્થનામા સયમ કરનાથી મૂતજય=પ્રથમહાભૂતોના ઉપર જ્ય મેળનાય છે

અર્થાત્ પ્રથમહાભૂતોને માણસ યોગમળે વશ કરી શકે છે ફક્ત એણે એ પાંચભૂતોના સ્થૂન-સ્વરૂપ-નગેરે પાંચ રૂપોમા સયમ કરવો જોઈએ “સ્થૂન” નગેરે શબ્દો અહીં પારિભાષિક છે તો પ્રથમહાભૂતનું સ્થૂન રૂપે કયું? ગન્ધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ, અને શબ્દરૂપી પાંચે ગુણોથી યુક્ત પૃથ્વી-જે આપણી મમકા દેખાઈ ગઈ છે તે જ તેનું સ્થૂન રૂપ છે, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દરૂપી ચાર ગુણનાળુ પાણી, પાણીનું, રૂપ, સ્પર્શ, ગન્ધ યુક્ત તેજ તેજનું, સ્પર્શ અને શબ્દ યુક્ત વાયુ વાયુનું, અને શબ્દ આકાશનું રૂપ છે અર્થાત્ ક્રમે એક એક ગુણથી ન્યૂન એવો જે આ પાંચ વિશેષ ગુણોથી યુક્ત-પ્રત્યક્ષ દેખાતો ત્રી પૃથ્વી વગેરેનો પ્રપચ છે તે જ ભૂતોનું પ્રથમ સ્વરૂપ છે કહિના રતેહ વગેરેથી અનિત થતું જે પૃથ્વીપણુ વગેરે તેજ તેનું અસામાન્યપણ—એટલે કે મુત્રમા કરેતું “સ્વરૂપ” છે અર્થાત્ ગન્ધ બીનાશ ઉચ્છ્વાતા, પ્રદહ્યુતા (કપન) તથા અનકાશ-દાન રૂપી ધોઈથી અનુમેન ભૂતોનું જે નિજરૂપ તે “સ્વરૂપ” કહેનાય છે તે ઉપરાત ગન્ધનન્માત્ર, રસનન્માત્ર, રૂપનન્માત્ર, સ્પર્શનન્માત્ર, અને શબ્દનન્માત્ર એ ભૂતોનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે કારણ રૂપે એ પાંચ

ભૂતોમા પ્રસરેલું જે ત્રિગુણપણુ તેને અન્યથા કહે છે કમકે કાર્ય એ ડારણની જ એક અવસ્થા વિશેષ છે અને એ પાચે ભૂતોમા ભોગ અને અપવર્ગ રૂપી જે પ્રયોજન છૂપાયુ છે તેને અર્થવત્ત કહે છે ભોગ અને અપવર્ગ રૂપી પ્રયોજન ત્રણ ગુણોમા છે ત્રણ ગુણો પાચ મહાભૂતોમા છે આથી એ ભોગ અને અપવર્ગનું પ્રયોજન તો કાર્યમાત્રમા પ્રગુપ્ત છે બસ આ પાચેમા ક્રમશઃ સયમ કરી લેનાથી અને એ સયમ દૃઢ થનાથી પાચે મહાભૂતો ઉપર યોગી વિજય મેળવી લે છે અર્થાત્ પચમહાભૂતોનું સ્થૂન, સ્વરૂપ, સુક્ષ્મ, અન્યથા અને અર્થવત્ત નળણી લેતા ભૂતોની અદ્વર્તતા તમામ કાષ્ટદાઓનું યોગીને જ્ઞાન અર્થ જ્ઞય છે અને એ જ્ઞાનદ્વારા

પચમહાભૂતોની ધાત્માજ સ્વેચ્છાએ કરી શકે છે પાચ મહાભૂતોમા સ્થૂન વગેરે ઉપગત બીજું કશું જ હોતું નથી અપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનમા સપૂર્ણ ઐશ્વર્ય છૂપાયુ છે, એ જ્ઞાનો ધ્વનિ છે યોગી પોતાની સામેના પદાર્થને કે તેની શક્તિને જે ફેરવવા માગે તો તે પહેલા તો સયમદ્વારા તે પદાર્થનું સ્થૂન રૂપ નળણી લે છે એટલે કે તે પદાર્થોની બનાવટમા ક્યા ક્યા ભૂતો કેટલા કેટલા પ્રમાણમા છે-ક્યા ક્યા ધર્મોથી વિશિષ્ટ છે એ નળણી લે છે પછી તેમા ઈર્ષ તન્માત્રાઓ છે અને કેટલા પ્રમાણમા છે તે સયમદ્વારા માપી લે છે ત્યાં બાદ તે પદાર્થમા કયો ગુણ કેટલા પ્રમાણમા છે તે સાક્ષાત્ કડી લે છે અને છતરે તે પદાર્થ તેને પોતાને કયો ભોગ આપના વર્તે છે કે તે દ્વારા અપવર્ગ આણના ઇચ્છે છે તે સયમદ્વારા બરોમર નળણી લે છે વૈજ્ઞાનિક રીતે આ બધુય નળણી લીધા પછી તે પદાર્થોને તે જેવો કરના ઈચ્છતો હોય તેવો બનાવનામા આ સ્થૂન, સ્વરૂપ, સુક્ષ્મ અન્યથા અને અર્થવત્તમા શુ ફેરફાર કરવો ધરે છે તે માપી લે છે અને પછી એના સકંપમા તે તન્મયતા કેળવે છે અને સત્ય જ્ઞાનમય સકંપ-ઇચ્છાની દૃઢતા સમક્ષ પ્રકૃતિની લાચારી અર્થ જ્ઞય છે યોગીની દૃઢ મુગ્ધ પ્રકૃતિએ પરિણમતું જ પડે છે પગમાત્રમા સ્વય આમ કહે છે 'મયાષક્તેઃ પ્રકૃતિ સ્યતે સચરાચરમ્'ની પાછળ આજ સિદ્ધાન્ત છે ખૂબીની અને મૂળની વાત તો એ છે કે સાચું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન સર્વઅર્થ બની ગયે છે અને આથી સમ્યક્જ્ઞાનની કિંમત કયોયેમણી વધી જ્ઞય છે એટલે આ મૂન માયા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની અમેય-અગ્રાધ-અનન્ત શક્તિનું મૂચન કરે છે નાજા.

આ યોગી ભૂતોની ઉપર જ્ઞય તો મેળવે પણ તેથી તેને આત્મવાલ જો ? એ બનાવના યોગીની મહાસિદ્ધિઓનો ઉત્તેજ કરના યોગેશ્વર લગવાન પનન્તિ બસે છે કે -

તતઃ અણિમાદિપ્રાદુર્ભાવઃ, કાયસમ્પત્, તદ્ધર્માનભિચાતશ્ચ ॥૪૫॥

તત=તેથી-જૂતજ્ય થનાથી યોગીને અણિમાદિપ્રાદુર્ભાવ-અણિમા વગેરે અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તે ઉપરાંત કાયસમ્પત-આગળ ઉપર વર્ણુવાનાગી શરીર સંપત્તિ મળે છે અને તદ્ધર્માનભિચાત-તે તે જૂતોના જે ધર્મો તે ધર્મોથી અપગલન મળે છે

અર્થાત્ ૫ અમહાબૂતોના ઉપર જે મયમદ્વાગ જ્ય મેળવે તેને અણિમા, લધિમા, મદિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, વશિત્વ, ઇગિતૃત્વ અને યતકામાવસાયિત્વ નામની આઠ મહાસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે પૈકી જૂતોના મધ્યમ સ્વરૂપ ઉપર વિજ્ય મેળવનાથી પહેલી ચાક્ર એટલે કે અણિમા, લધિમા મદિમા અને પ્રાપ્તિ નામની સિદ્ધિઓ, સ્વરૂપ સયમથી પ્રાકામ્ય, સૂક્ષ્મ સયમ જ્યથી વશિત્વ, અન્યથાને વગતા મયમ જ્યથી ઇગિતૃત્વ અને અર્થવત્ત્વ સયમથી યતકામાવસાયિત્વ નામની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેમા અણિમા એટલે કે સ્વે-અએ પગમાણુની પેઠે અણુભાનની પ્રાપ્તિ ભારી હોય તોયે કના રેસા જેવો હલકા થઈ આઠશમા ધારે તો કના રેસાની માફક જ વિચરવાની જે શક્તિ તે લધિમા, આકાશ વગેરેની માફક વિસ્તૃત-વિશાળ થવાની જે તાકાત તે મદિમા સર્વભાનનું સાન્નિધ્ય-એટલે કે અહીં ખેડા ખે.। દુધથી આગળાએ ચન્દ્રને અડ્ડુ હોય તો તે તેની સન્નિ એટલે પ્રાપ્તિ પ્રાકામ્ય એટલે ઇચ્છાલગનો અભાન જૂત કે લૌકિક પદાર્થોનું નિવામકપણુ એટલે વશિત્વ ઇગિતૃત્વ એટલે જૂતલૌકિક પદાર્થોનું સંપ્રાપ્ત સત્યસંકલ્પના એટલે યતકામાવસાયિત્વ અને આ આઠે સિદ્ધિઓ પરમાત્માના પરિપૂર્ણ પલ્લે વળે છે અને આથી જ પરમાત્મા એકી વખતે અણુ, કે લઘુ, મહાન કે સર્વત્ર સન્નિહિત છે એની ઇચ્છાનો લગ નથી પદાર્થ માત્ર ઉપર એનું શાસન છે પદાર્થમાત્રના ઉત્પત્તિ વિનિનયનો એ સર્વક છે અને સત્યસંકલ્પ છે “જીવો વ્રજૈવ નાપર” જે સત્ય છે તો માનવ-પ્રજુપુત્ર પ્રજુ જેટલો જ ઇશ્વર થઈ શકે છે એ નક્કી છે

એક અગત્યની વાત-રહસ્ય અહીં ન જવાવું વટે જે યોગી ઇશ્વરનો સમાનધર્મ થઈ શકતો હોય તો યદી કસ્યિત્ એવો યોગી ઇશ્વરની રિદુદ્ધ વાચ ખરો કે નહીં? એટલે કે પદાર્થોને ઉદ્ધાયતા એ કરે ખરો કે? પ્રશ્ન બરોબર છે યોગીનામા એ શક્તિ છે ખરી પણ તેવું તે કદી કરી શકતો નથી કેમકે જે તે તેમ કરે તો તેમા અગત્યની ગંધ છે અને અસત્ય થયું એટલે તેની તેમના પ્રમાણમા યોગશક્તિ ઓછી થાય અને ઇશ્વરનો પૂર્વ સિદ્ધ-સંકલ્પ મિથ્યા થઈ શકતો નથી પૂર્વ સિદ્ધ ઇશ્વરનો જૂતોમા

જેવો સદાપ છે તે સત્ય જ છે આથી યોગી એ મત્યની વિરૂધ્ધ જતો નથી અર્થાત્ યોગી પદાર્થની શક્તિને વતીઓછી કરી ગઈ પણ પદાર્થને ઊંચા ચતા ન કરી શકે આથી તાતે તે એ છે કે અણુમાદિ સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષ ઇશ્વરથી મહેન્તે અળગો નથી બૂદો નથી આથી તે ઇશ્વરથી ઊંધુ કરના જ ન જાહે એશ્વરના અદેખનાઓ એશ્વરના તારતમ્યે ઝરડે ઇશ્વર અને યોગી નાની કમકે અદેખાઈને તિલાંજનિ આપ્યા સિરાય યોગી થનાતુ જ નથી । આ સિદ્ધાન્તનો ઉત્તેજ આગળ પણ ક્યાં ક્યાંનું થાઈ છે અસ્તુ

કાયસપત્ત્ તો હવે પડીના મનમા વર્ણુરાજે ભૂત જય મેગરનાગ યોગીને તે તે ભૂતોના ધમો પરાજિત કરી શકતા નથી એટલે કે શિનામા પણ તેણે પ્રવેશ કયો હોય તો તે કરી શકે છે આપણે કરના જઈએ તો પૃથ્વીના મિનામા રહેલો જે કઠિનતા રૂપી ધર્મ તે આપણા માથામા જ પેમી જન । યોગીને પાણીની કઠિનતા અટકાવતી નથી આથી તે પૃથ્વીમા પણ જેમ પાણીમા તેમ મિના અડકે પ્રવેશી શકે છે પાણી તેને લીજની ન શકે અગ્નિ તેને માગી નથી શકતો તાપુ તેને વતી નથી લઇ જઈ શકતો અનારરણ્ય અવગ્રહ આકાશમા પણ તે આવૃત થઈ શકે છે એટલે કે સિદ્ધ પુરુષો સમક્ષ પણ તે અદશ્ય કરી શકે છે માણુસમા ટટથી અગાધ શક્તિ । । ૪૫

આગના મત્રમા ઉત્તેજેની કાયમપત્ત્ મનાવતા કહે છે —

રૂપ લાવણ્ય યલ્લવજ્જસંહનનત્વાનિ કાયસંપત્ ॥૪૬॥

રૂપ=રૂપ, લાવણ્ય, મન હીરા જેની સુદૃઢતા—આ ચાર તે કાયમપત્ત્= કાયમુ એશ્વર છે

અર્થાત્ બુદ્ધિજીવી યોગી ગ્રહણનો અગાર થઈ ગઈ છે । પ્રાણીમાત્રને ગમી જાય એનું આકર્ષક રૂપ એ કરી શકે છે સાંત્વ સૌંદર્ય એટલે વાવણ્ય રૂપ એટલે આકૃતિ અને વાવણ્ય એટલે સૌંદર્ય પ્રાણીમાત્રની આકૃતિ એ પરમાત્માનું અભિનિષાલ છે એ રેખાનો વિચાર છે લાવણ્યનો મૂળ અર્થ તો વાવણ્યનો લાવ—મીઠવો લાવ—એવો થાય છે અર્થાત્ મીઠા મિનાની રમોઈ, નર્વ અમન હોય તો પણ શીકડી । આથી મીઠું ‘ સવરન ’ છે એ સર્વગ્રમતા એટલે વાવણ્ય અર્થાત્ સૌંદર્યના સમમાણતા રંગેરે તમામ સિદ્ધાન્તોની જે મન ઉપર આધ્યાત્મિક સગસ પ્રતીતિ તે સૌંદર્ય—વાવણ્ય રૂપ અને વાવણ્યની પાળના મહા કારણો યોગી જાણુનો હોઈને

તેમને પોતાને અતુલ્ય તે કરી લઈ-અનન્ય રૂપ અને અપ્રતિમ લાગણી તે મેળવી શકે છે સક્રિયતા મરીત-મન રંગેની મકિનાની અનિશયતા એમને પીર અને હીસના જેવી દુર્ભેદના એમને રસ દળનતા અચાત કાયાના ધડકે અનવધાની અનુદ દદતા આ ચા- છે દેહનુ અશ્વર્ય જૂનાઈથી યોગી આ મેળવી શકે છે આ બધીન સિદ્ધિઓ લગભગ થીટુપુત્યન્દ્રના જીવનમાં જોવા મળે છે અને આથી જ તે પૂણ્યાંતાર કે ૪૧

આમ આજ પચ મહાભૂતો વજેરમા રૂપના મનમની રિખૂતિઓ વાણીથી હવે ગ્રહણમાન્દ્રિયોમા સયમ સ્વવાધી નીપજતી મિદ્ધિઓન નિરૂપણ કરતા લગભગ પતનરતિ કરે છે—

મહાણ સ્વરૂપ-અસ્મિતા-અવ્યય+અર્થવ ચ સયમાદ્ દશ્નિયજય ૧૭૭૧

મહાણ-સ્વરૂપ-ગ્રહણ, અવ્યય અસ્મિતા અન્યર અને અર્થનત્યમા સયમ સ્વવાધી યોગીને દશ્નિયજય-મન્દ્રિયો ઉપર રિજય મળે છે

અર્થાત્ આપણે ઇચ્છીએ તો આપણી ચતુ રંગેર તમામ મન્દ્રિયો ઉપર આપણો અસાધ્યગ્રહ કાળુ મેળવી શકીએ છીએ મન્દ્રિયો આપણા વશમા વર્તે એનાથી કુતુ ખીણુ છુ ૨ જિતેન્દ્રિય પુરુષતા જટલો કેળાપેરો કે સભ્ય કાષ્ઠ પુરુષ નથી જિતેન્દ્રિયતા એ મમાજમા નિર્બંધતા આજે છે મન્દ્રિયનુ એ શાસ્ત્રીન નામ છે જો માણુસમાન જિતેન્દ્રિય થાય તો વિશ્વજીવન ખૂમ સળા મને આથી માનર જીવનના ઔસ્વ પૂરતુ પણ સૌએ જિતેન્દ્રિય થતુ થટે એાઠમા એાણુ મૌના વર્તનનો રંગ- તો જિતેન્દ્રિયતા તરફ હોવા જ થટે દુનિયાની મોઝભાગની મહામારીઓ મન્દ્રિયોના રંગેહનિહારને લાગે છે એ જિતેન્દ્રિયતાને કુદરતી રીતે પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય અહીં મૂકાયો છે જેમ દરેક મહાભૂતના પાંચ સ્વરૂપ છે, તેમ મન્દ્રિયોના પણ પાંચ સ્વરૂપ છે ક્રમમ તે પ્રતેક સ્વરૂપમા સયમ સિદ્ધ કરનાથી જેમ જૂનાઈથી તેમ હન્દ્રિયજથી સર્થ રમય છે મન્દ્રિયોનુ પ્રથમ સ્વરૂપ તે ગ્રહણુ ગ્રહણુ એમ્લે રૂપાદિ વિધોને લગતી ચતુ વજેરના આલોચન વજેરને લગતી જે જ્ઞાતિ તે સામે જ્ઞાનસ છે એ જ્ઞાન આખદ્વારા આપણને થાય છે તો સૌથી પહેલા તો આખ અને જ્ઞાનસના રૂપનો યોગ્યતા લાગણુ સબ્ધ થયો પદાર્થ સાથેનો હન્દ્રિયોનો આ જે સબ્ધિર્પ તેજ ગ્રહણુ છે પ્રથમ કાલે આ કાર્ક છે એમુજ જ્ઞાન હોય છે પત્રી મન વિવેક કરી આપે છે કે આ “જ્ઞાનસ” છે જ્ઞાનમ સિવાય ખીજુ કંતુ નથી, એની જ્ઞાતનો જીવગ્નો નિર્ણય તો જુદિ

કરી દે છે અને એ સુદ્ધિના નિર્ણય ઉપર આત્મા પોતાને તે સમગ્રયુ છે એની મહોર મારી આપે છે અને એ પરાવર્તિત થયેલી આત્માની સમતિની મહોર જ આ જ્ઞાનમંડળ એ આદારે બહાર પડે છે આ પૈમી આ નિર્ણયે એનું જે ભામ તે હાસ પ્રથમ દાણની સામાન્ય પ્રતીતિ તે આયોચન મહેસાણ છે અને એ આયોચનને જ અહીં પ્રદણ રહેનામા આવે છે મમ આ પ્રદણ એ હિન્દિયોનું પ્રથમ અવરૂપ છે બીજું રૂપ તે 'અવરૂપ' તે તે હિન્દિયનું જે નિગરૂપ તે અવરૂપ-આખનું આખપણ, જાનનું કાનપાડ મગેરે તેમનું નિગરૂપ આ અવરૂપનું જે કાગણ તે અસ્મિતા કેમકે અસ્મિતા-અહતાના માત્રિક અશમાથી હિન્દિયો જન્મે છે એ અસ્મિતામા ઓતપ્રોત રહેના તણુ શુભો એમને અન્વય અને નણુ શુભમા અનુગત જે ભોગ અને અપવર્ગથી પ્રયોગન તે અર્થસ્તવ મસ આ પાચ રૂપોમા મયમને સિદ્ધ કરાથી હિન્દિયોનો જન્મ થાય છે અહીં પણ ભૂતજનના પ્રકરણમા બનાવેનો મિદાન્ત જ વાણુ પડે છે એમને તે મિદાન્તનું અહીં અભ્યાસીએ અનુસવાન કરી બેનું રહે છે ॥૪૮॥

આમ હિન્દિયોનો જન્મ બને થયો પણ તેથી યોગીને વાલ જો ? એ સામ પનામના કહે છે —

તતો મનોમયિત્વ, વિકરણમાય, પ્રધાનજયશ્ચ ॥૪૯॥

તત-હિન્દિયના જન્મથી બનવાન યોગીને મનોમયિત્વ=મનની માફક નગીની મનિતો વામ, વિકરણમાય=શરીર નિગરૂપ હિન્દિયોનો મનમાન્યા પેલામગ રોરે રિરોને વમનો મનિ વામ, પ્ર-તથા પ્રધાનજય=અમૂનિતા નમામ રિમંત ઉપર કામૂનો વામ મગે છે

અર્થાત્ હિન્દિયોને ડાનનામે નમ વામ થાય છે જેમ મનની મનિ મગમી છે, તેથી તેના શરીરની મનિ પણ મગમી થઈ શકે છે સાધીતો હોયો તે દાણમા જેમ મનથી તેમ તનથી રિસાપનમા નજી શકે મગ ગાડીએ કે આગભોર કે રિમાને-દેશના બનર કાપરા એ અગ્નિની જ છે ને ? અને મનુષ્ય આ કડી મોકે છે-એ જીવનનો રિસ છે ને ? રણુ યોગીઓના ડાનમા આ મિદિ વેરા મગે છે પુનજોમા તો એનો રાગ રાગ ઉત્પન્ન થયો છે આપત્રથી નથી મનનું મારે કે થી નથી થઈ ગઈ - એ દર્શન સુદ્ધિની હિન્દિયનું વગણ છે એમા હિન્દિયની સુદ્ધિની રિચિવનાનો અરિય નમન છે તે ઉપનન 'વિમ્બજના' મગે છે એમને કે હિન્દિયો શરીર નિગરૂપ થ ને જન્મ દેના પેશમા કે મગમા એની નજ નકે છે

અને તે તે દેશના કે કાળના પદ્ધતિને લગતુ જ્ઞાન લઇ આવે છે। મનમાન્યા દેશમા અને કાળમા વિના દેહે કેવળ ધ્વનિયોનો પ્રસાદ એ પણ અમળ્યથી જ વાગે। જના એ શક્ય છે ઘણી વખત સત્ય કંપનાથી પણ ખુબ અદ્ભુત અને રમણીય હોય છે। ત્રીજે લાલ તે પ્રધાનજન આખીય પ્રકૃતિના ઉપર કાબુ એ તો માનવનો દિગ્વિજય છે પુરુષાર્થો જીવનો વિજય હો છે

આ પણ સિદ્ધિને યોગીઓની પગલાપામાં ‘મધુપ્રતીકા’ કહેવામા આવે છે કેમકે એ ત્રણે મધમીરી છે આ પૈકી મધુલુમા સયમનુ કય તે ‘મનોજનિત્ય’ છે “નિકળુ લાન”-એ અરૂપ સયમનુ કય છે પ્રધાન જય છે કય અસ્થિતા, અન્યય અને અર્થવત્કનુ આત્માના-અનાસકત થયેના મૌલિક-નિરજન-નિર્મળ આત્માના નિરનિશય સામર્થ્યનુ આ વર્ણન માત્ર છે એટલે આત્માની અનત શક્તિ જેને અમળ્ય તેને માટે આ પરીકથા નથી સત્ય છે ॥ ૪૮ ॥

હવે ક્રમ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે શુદ્ધિતામા સયમ એ શુદ્ધિતામા સિદ્ધ થયેના સયમની સિદ્ધિનુ નિરૂપણ કરતા યોગાચાર્ય લગવાન પત્રજનિ કહે છે —

સત્ય પુરુષાન્યતાર્યાતિમાત્રસ્ય સર્વમાવાધિષ્ઠાતૃત્વં, સર્વે-
જ્ઞાતૃત્વ ચ ॥ ૮૭ ॥

સત્યપુરુષાન્યતાર્યાતિમાત્રસ્ય મુદ્ધી પહોચેના શુદ્ધિતા નામના સ્વાર્થમા સયમથી, સુદ્ધિ અને આત્માના બેજાન માત્ર રૂપે પ્રતિષ્ઠિત થયેલા ચિત્ત તાગા લગવાન યોગીને સર્વમાવાધિષ્ઠાતૃત્વ=સમસ્ત પાર્થનુ નિયંત્રાપણુ ચ-અને સર્વજ્ઞાતૃત્વ=સર્વ પદાર્થની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે

અર્થાત્ યોગી ધાતે તો સૌનો નિયંત્રા અને સર્વે થઈ શકે છે મત્વપુરુષની અન્યતા ખ્યાલિ એ વિવેકખ્યાતિ એનુ તો વારવાર ઉપર આગળ આપણે વિવેચન જોઇ ગયા છીએ જેને પગમાત્માની કૃપાથી વિવેકખ્યાલિ પ્રાપ્ત થાય છે-અને કુલ વિવેકખ્યાલિમાત્ર જે નિગ્નતર વગે છે તેવો મહાભાગ માનવ સૌનો નિયંત્રા થાય છે નો કાઇ જગણી શકે છે અર્થાત્ તેમા મહાત્મા પુરુષનુ કોઈ નિયમન કરી શકતુ નથી ધાતે તો તેજ સૌનુ નિયમન કરી શકે છે. અને દુનિયાનો કોઇ એવો પદાર્થ નથી જેનુ તત્ત્વ એ ન જાણતો તોય સત્યપુરુષ-અન્યતા-ખ્યાલિ પછી એક જ જગતુ આગળ અને પગિપૂર્ણ આત્મ સ્વરૂપે અવસ્થિતિ હોય છે અને

આથી વિવેકખ્યાનિમાનમાં પ્રતિષ્ઠિત ચિત્તસાજો યોગી સર્વજ્ઞાકત અને સર્વજ્ઞ હોય એ કુન્તી છે આત્માનીજ અનન્ત જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિના ત્યા આરિષ્ટાન્ન હોય છે ૫મી વ્યવહારમાં પણ વિવેકીજ સૈના ઉપર ગમ્ય મવાવતો અનુભવાન છે અને વિવેકીજ ગાણો સમજાય છે તો આ તો પન્માથ વિવેકી છે એટલે આ જ્ઞાનની મદામૂલી મિદ્ધિ તેને સદા હોય એજ આભારિક છે આ એ સિદ્ધિને વિગોઠા કરેલામાં આવે છે એને પ્રાપ્ત કરીને યોગી સર્વજ્ઞ થાય છે એના ક્યેશના જન્મનો તૂટી છે જન્મ વિગોઠા થાય છે આભારણો થનો હોઇને વર્ગી અને છે અને 'અર્થ' 'અર્થ' મિદ્ધ છે એના ધન્યભાગ મદામના માટે ઉપનિષદનો ઋષિ આમરતિ અને આમર્જીડના બન્ધ વિનેશો વાપરે છે માનવનો કેટલો અનો મદિમા છે। ૪૯

આમ વિવેકખ્યાનિનું ગૌણુ દુગ્ધ જનાબુ સર્વજ્ઞતા અને સર્વ નિપન્નાપણુ એ મુખ્ય દુગ્ધ નથો તો મુખ્ય દુગ્ધ કયુ ? જીનાવતા ભગવાન પતજલિ કહે છે —

તદ્ વૈરાગ્યાદ્ અપિ દોષવીજક્ષયે ક્વચત્યમ્ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ=આ ઉપનાન તદ્ વૈરાગ્યાત=ને વિવેકખ્યાનિમાં જન્મેલા વૈરાગ્યથી જાવનીજગત્વેદોષ એટલે ક્યેગો તેના બીજા એટલે મન્કારે તેનો નાન એટલે નિગેખાર તો સર્વથા એ ટાપમીનેગો નિગેખાર થના, જન્મની અમપ્રમાન અમાધિમા ભગવાન યોગીને રૂચ અવના-અદ્વિતીયતા-સ્વરૂપ નિર્મા મો છે

અર્થાત્ દૈવ્ય એ અગમ્યનું છે આત્માની આભામા નિગમ્ય રિયનિ માટે તો આ જ્ઞાન પશ્ચિમ જે આથી એ ત્યા સુધી ન થાય ત્યા સુધી અગમ્ય એ પંચવીને માટે દગમ છે મોજ અનિર્વાહ જ થાય છે દૈવ્ય જન્માનિ નો એ દૈવ્ય એવે સુ ? કેરગનો ભ ? એટલે દૈવ્ય એટલે નાપમે પાનેજ એક જ દેવ-એટલે કે આત્માની એકવતા અદ્વિતીયતા-અનેતા આપ ન નિશાન આપનામાં બીજા કરાનું નામ નિશાન ન દેવુ એટલે કેરગના અર્થાત્ માત્રાવ વ્યાપમાં કહીએ તો મેગ, યોગી વિવેકખ્યાનિ સુધી ને આવી પમેન્યા છે દરે એક જગત્ અન્ત એમે પ્રાપ્ત કરાની છે વિવેકખ્યાનિ પદની નદર છે જના એનમાં પદ પદનિના કે અન્તના કે અનિત્ય કે કેમ છેડે તે

એ સત્યગુણની જ મનાય છે અને સગ સ્વરૂપમાં જો તનમાં જોતો
પણ મોટો દોષ તો તે સ્વરૂપની સમતાને નધરી નાખે છે આથી વિવેકને
માગે ચડેલો જી તે વિવેક મ્યાતિમાંથી લાભજીવિને ઉઘડી લે છે એને
કે પરોગમ દ્વારા તેનો પણ સગ મો છે આમ પગૈર અદ્વાર તો
ત્યાગ થતા હવે મ્લેગના સરજરોતો પણ નિરોભાન થાય છે આત્માના
પરિપૂર્ણ આરિષ્ટકામાં એવું જ આ આત્મ હવે આ આગ્નીની દગી
જતા આત્મા સ્વરૂપ મદિમાં પ્રિગતો થાય છે આ સ્વરૂપ મદિમાં
નિરન્તર નિરાન્તરતાનું જ નામ છે કેવલ

આ અવસ્થાને જ અવ્યય યોગ અસપ્રજાતયાગ નિર્ગોળોગ
વગેરે નામે તરાજવામાં આવે છે સાચી દિગામાં માનવતો અવિરત પુરુષાર્થ
અને પરમાત્માની અસીમ દયાથી માનવ કેવળ થાય છે એને કે પ્રકૃતિ
અને તેના અનન્ત પરિવારની ખોળી નપમાંથી છૂટે છે અને ત્યારે જ તેને
નાસ્તવિ સ્વરૂપસ્થ શાન્તિ ા અવિરત અમૃતસારનો અમૃતાનુભવ થાય
છે ! પરમાત્મા સાંને એ શાન્તિ અર્થે ! ॥ ૫૦ ॥

આમ કે ઉપગતુ શિખર તાન્તુ રજુ શ્રવાસ વહુત્ત્વાનિ ઊંચામાં
ઊંચા મ્યાને જતા નીકળેન માનવને વન્ને નિધો નડાનો પૂરો સભર !
એ નિધની આશ્રમ થતા આચાર્ય સ્વયં તેના નિગમરણનો ઉપાય
તાવતા મ્હે છે —

સ્થાન્યુપનિમગ્નને સગસ્મયાકરણ પુન અનિષ્પ્રસંગાત્ ॥ ૫૧ ॥

સ્થાન્યુપનિમગ્ન એ અર્થશાનીઓના આદરપૂર્વક આમનરણે સગસ્મયાકરણ—
આમકિત કે અભિમાન ન કરતું — કેમ કે — તો પુન ફરીથી અનિષ્પ્રસંગાત્ = અનિષ્ટનો
પ્રમગ આવી રહેવાનો સભર છે

અર્થાત્ કેવલ નના સાધનરૂપ સમાધિમાં પ્રવૃત્ત થઈને યોગીએ ખૂન
સલામોપૂર્વક પ્રમ લેવાનું છે ! જેમ યોગીની સાધના વધે છે તેમ તેમ
તેનો આદિક અને પારવૈદિક પ્રભાવ વધતો જાય છે તેની યોગ્યતા સર્વોપરિ
મનની જાય છે અને એનો પ્રભાવ જ્યાંએ ચોમેર પ્રસરે છે ત્યારે મોટા
ભોગ અર્થશાની હોયો પરમ આદરપૂર્વક તેની સેવામાં અનુરમ ભોગ
સામગ્રી ધરે છે એવે દાખો એણે સગ એને કે રિકાગે વશ થવાય
એની વૃત્તિ કે સ્થિતિ એને કે કૃતાર્થતાનું અભિમાન ન કરતું થયે તે
વેળાએ એણે સમતા દોષોનું લાનન કરતું ઘટે મ્થને અમ્થનવો ઘટે

અને મોગ મોટા નેતાઓ કે અધિકારીઓને પ્રકૃતિ ગમતરી પાડે
લાચરુક્ષત શુ સામાજિક જીવનમાં કે શુ યોગજીવનમાં અધ પતન જ
આથી ભારે જાગૃતિપૂર્વક યોગીએ વર્તવાનું રહે છે

હવે વિવે જ 'જ્ઞાન' ના સાધન રૂપ સયમનો સ્ફોટ કરતા બધા
પતનનિ કંટે છે -

ક્ષણ તત્ત્વ ક્રમયો. સયમાદ્ વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનમ્ ॥૫૨॥

ક્ષણતત્ત્વક્રમયો = ક્ષણ અને તેના ક્રમમાં સયમાદ્ સયમ કરાથી થો
વિવેકજ્ઞાનમ્ વિવે જન જ્ઞાન થાય છે

અર્થાત્ પરસ્પર ગુણનશ્લેષ વગેરે વિશેષણોથી ભિન્ન એવી વસ્તુમાં
જ્ઞાન યોગીને થી શકે છે તે માટે ઉપાન છે ક્ષણ અને તેના ક્રમમાં
તો ક્ષણ એવે શુ ? તો પદાર્થનો અત્ય અનિભાગ્ય અશ તે
પરમાણુ તેમ જાણી રૂપનાનો જે અત્ય અનિભાગ્ય અશ તે
અગર તો એક પરમાણુ જેટલા સમયમાં એક પરમાણુપૂર જગ્યાને મા
માપે તેના સમયને ક્ષણ કહે છે આ ક્ષણોના પ્રવાહની જે અનિચિત્ત
તે ક્રમ એ ક્ષણ અને તેના ક્રમમાં સાક્ષાત્કાર પર્વાન્તનો સુયમ સાધન
યોગીને વિવેક જ્ઞાન થાય છે એટલે કે વસ્તુમાનનું પરસ્પર પ્રવિ
ધ્યાર્થ જ્ઞાન થાય છે

અર્થાત્ મિહાન્ત આ છે યોગીઓની માન્યતા મુજબ સિદ્ધ
મેનન આત્મા, પદાર્થ માત્ર ક્ષણ પરિણામી છે આવી ન્યારે યોગી
પદાર્થના પરિણામની ક્ષણમાં અને તેના ક્રમમાં સાક્ષાત્કાર મુખીનો જ
જ છે ત્યારે તે ક્ષણ અને તેના ક્રમમાં સાક્ષાત્કાર થતા તે ક્ષણ ઉ
આગ્ર થયેના પદાર્થમાનનું સાક્ષાત્કારક્રમ જ્ઞાન પણ ન્યયમેન થાય
ક્ષણના જ્ઞાનથી અને ક્ષણના ક્રમના જ્ઞાનથી તે તે તરફ અને ક્રમે ઉપ
પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ અન્યમેન થાય જે જ આથી આ ગીતે મોગ મા
વિવેક જ્ઞાન કહે છે કેમકે તે વેળા તમામ પરસ્પર વિરિપ્ત પદાર્થો
જ્ઞાન મેળવવાની એ ચાવી છે "વિવેક" શબ્દ પાનિભાષિકે કે સપ્ત
વિગોણો નિર્દિત એક પદાર્થનું બીજાથી એવા વિવેચન-બે જ્ઞાન કે
રેક્ટને એને વિવેક-એવે કે વિવેકમાંથી જન્મેનું જ્ઞાન કહે છે ॥૫૨॥

તો પ્રશ્ન એ કે બે વિવેક જ્ઞાન થતું તેથી યોગીને બે
એ જ જ્ઞાન થાવા જમજાન પતનનિ કંટે કે —

જાતિલક્ષણદેશોઃ અન્યતા અનવચ્છેદાત્ તુલ્યયોઃ તત્ પ્રતિપત્તિઃ ॥૫૬॥

તુલ્યયોઃ=જાતિ, લક્ષણ અને દેશની દૃષ્ટિએ સમાન એવી એ વસ્તુઓનો જાતિલક્ષણદેશો=જોત્ય વચ્ચે જાતિ કયિનત્ય વચ્ચે લક્ષણ, પૂર્વાદિ દેશ-તો એ જાતિ લક્ષણ અને દેશથી જો અન્યતાઅવચ્છેદાત્=બેદનો નિશ્ચય ન થતો હોય તો તેની પ્રતિપત્તિ=અન્યતાનો નિશ્ચય તત્ત=વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનથી થાય છે

અર્થાત્ વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ક્યા? એનો અર્થો જન્માય છે જાતિ-લક્ષણ અને દેશ આ ત્રણ છે પદાર્થોના અન્યોન્ય ભેદમા કારણ કયમિત્ જાતિ ભેદનું કારણ થાય છે જેમકે આ ગાય આ ભેસ ગાયમા જોત્ય જાતિ છે ભેસમા 'ભેચ્છ' જાતિ છે એટલે ગાયથી ભેસ કે ભેસથી ગાય જૂદી પડી જાય છે જાતિએ મગ્ની વસ્તુઓ કયમિત્ લક્ષણે જૂદી થાય છે જેમકે એ ગાયમા એક કામચિતરી હોય તો ખીજી લાન હોય

આ ઉપરાંત જાતિએ અને લક્ષણે તુલ્ય પદાર્થો દેશ બેદે જૂદા પડે છે જેમકે એક સરખા પરિમાણનાળા બે વખોટા. જો તે જૂદી જૂદી જગ્યાએ હોય તો તે મન્ને વચ્ચેનો ભેદ પકડાય છે. પરંતુ જ્યારે આ ભેદ પકડાય એવી પરિસ્થિતિ ન હોય ત્યારે વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનના વિનિયોગથી વસ્તુ વચ્ચેનો ભેદ નિશ્ચિતે યદ્ય શકે છે જેમકે એક જ દેશમા રહેના બે ધોળા પરમાણુઓ વચ્ચેનો ભેદ જગ્યા પણ એક છે પરમાણુતા પણ બન્નેમા જ છે અને લક્ષણ-માણાપણુ-પણુ સરખું છે તો આ બે પરમાણુ વચ્ચેનો ભેદનું જ્ઞાન વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન બતાવે છે અને આ વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનનો મહિમા અપાર છે તે હવે પછીના સૂત્રનો વિષય છે ॥૫૭॥

તો વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનનું કળ આપણે ઉપર જેવું જો વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનનું લક્ષણ શું? હવે જ્ઞાન સત્ત્વર કહે છે —

તારકં સર્વવિષયં સર્વથાવિષય અક્રમં ચ વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનમ્ ॥૫૮॥

વિવેકજ્ઞજ્ઞાન=વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન તારકં=તારક છે-પોતાની પ્રતિલાભાથી જન્મેતુ અને અનોપદેશિક છે સર્વવિષય=વસ્તુમાનને લગતુ અને સર્વથાવિષય=સમગ્ર પેટાભેદો સહિત અતીત, અનાગત, મનમાન તમામ વસ્તુઓને લગતું હોય છે ચ=અને અક્રમ=એવી વખતે કાચમા ગેરવા આમશાની શાક સર્વ વિષયને લગતુ હોય છે

સમાનતા. જુદીના જુદા એટલે દરેકલેખ અવગ્યા જે અવસ્થામાં પરચૈરાગ્યના સંસ્કારો પણ નિરોધાભિમુખ થઈ રહ્યા હોય-તે અવસ્થામાં નિત્ય વિહાર એટલે પુરુષની સમાન જુદીની શુદ્ધિ અને પુરુષની શુદ્ધિ એટલે ? ઉપચરિત ભોગાભાવ એટલે પુરુષની શુદ્ધિ ! શુદ્ધિએ લાખો જન્મ સુધી જે ભોગો ધર્મા-પીરસ્યા-આરોધ્યા-તે આરોપણનાં છેદનાં ઉઠમણાં એટલે કે ભોગ અને અપવર્ગ ઉભયનો અભાવ-અકૃતિના લેપમાત્રમાંથી મુક્તિ એટલે, પુરુષની શુદ્ધિ. આવી ઉભય પક્ષે શુદ્ધિ થતાં પુરુષનું કલ્પ્ય એટલે કે ભોક્ષ થાય છે-એ મુક્ત છે એમ અનુભવાય છે.

અર્થાત્ વિવેકજ્ઞાન થતાં જીવની અવિદ્યા દબે. તે દગતાં તેની જ સંતતિ રૂપ રામદેવ પગેરે કલેશો નષ્ટ થાય. તેનો અભાવ થતાં કર્મનો અભાવ થાય. કર્મના અભાવે જન્મનો અભાવ જન્મના અભાવે દુઃખોની અત્યન્ત નિવૃત્તિ આ અવસ્થામાં શુણોનો અધિકાર પૂરે થયેલો હોઈને ભાવિમાં કદી પુરુષને આટે તે શુણો દસ્ય જનતા નથી. અને અનન્ત ભાવિમાં અનન્ત મુક્તિ એજ પુરુષની કેવળતા છે ! તે વેળા પુરુષ સ્વરૂપમાત્ર જ્યોતિ હોય છે. વિમલ-અચલ હોય છે. એક અને અદ્વિતીય હોય છે. સ્વસ્થ, અજ્ઞાનન્દનો અનન્ત આનન્દ લૂંટનો હોઈને નિરાકુલ રહે છે. જમ. આ સ્વમદિગ્ધામાં નિરન્તર અનન્ત રિથિતિ એટલેજ આત્મદર્શન છે. આ ભાવાત્મક સ્થિતિ છે અભાવાત્મક નથી. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા આપણને સૌને 'અવપુરુષ શુદ્ધિ સમ્ય' આપે એમ પ્રાર્થાએ. હીક. તો પરમાત્માની કૃપાથી જ આ વિમૂત્તિપાદ આમ અહીં પૂર્ણ થાય છે. પરમાત્મા-અંતર્યામી-યોગેશ્વર એનાથી પ્રસન્ન હો આત્મદૈવત ગુરુદેવ એનાથી પ્રસન્ન હો.-ત્રણકૃપાથી આચળનું દલે પડી.

ચિંત્ત ભાઈના હૃદયદંત.

॥ इति विभूतिपादः ॥

(૬૫)

॥ અથ કેવલ્યપાદ. ॥

પ્રિય ભાઈ,

પરમહુપાણી પન્માત્માની કૃપાથી યથારહિત યથામતિ ત્રિભૂતિપાદની આખ્યાય પરમાત્માની દયા સિવાય આવું કેમ થાય ? તે તો મૂગાને 'લાલા બલ' કરે ભાગ્યા પાસે પર્વત ઓળગાવે એની દયા થાય ત્યારે રામન પાસે વિગટ કાર્ત્ત્વ્યે ડગવે એની કૃપાએ અલ્પમાથી પહોડો ઉદ્ભવે ! મને ખમર નથી કે યોગપત્રાનલિ કેરી લખાય છે એને પ્રાણ વાનનાનુ છે તેની પણ ખમર નથી એ મારા સિવાય બીજાને ગમરો કે કેમ તે પણ ખમર નથી આ બધું કેમ થાય છે, કેવી રીતે થાય છે એ એકસરખું જ અગમ્ય છે અત્યાગ સુધી એ લખાણથી મનને એક પ્રકારની તાજગી સાપડી છે દિવસભરનો શ્રમ એ લખાણે ઉતર્યો છે થાકેલા મને પ્રિતોષ અનુભવો છે શિશિલ ધયેલ શુદ્ધિએ તનમનાદ અનુભવો છે અતરમા એક પ્રકારની મળી રહી છે પતંગનિ ભગવાને કહેવો યોગ દ્યારે સાપડે એની મહિતી નથી એના યોગી વારે, બનારે એની દુષ્કર્મના નથી આરતી આનન્દ માત્ર એવો છે કે એક સાત્ત્વમા ઠણે વ્યતીત થાય છે પતંગનિ જેના પીતરગ મહાત્માના સસમે મન યોગના કે આતર આત્મ કીરત ગણે મળી રહે છે અમ્મ

ત્રિભૂતિઓ તો માને પરમાત્માને પાડેના આળા છે અગર જો એ વધારે પડુ દોષ તો ખૂબ નાના પાયા ઉપર એ પુત્રને માટે પિતાનુ અનુરક્ત માન છે બાળી ધૂળનો મ્હલ પણ પન્માત્માની ત્રિભૂતિ નથી ? જે જગતમા આપણે રહીએ છીએ તેમા આપણી સિદ્ધિની જરૂર નથી કેમકે મિદ્ધિ માન બાજુ પડેલા કાઠ મહામિદ્ધ શક્તિએ આપણે માટે જી કરી મૂકી છે ! આ મધ્ય ગતે વાગથી ભરેનુ શક્તિ પૂર્ણ અનન્ત અગાધ આમગ, નાલિય શક્તિની સાદૃશ્ય સ્થિતિ જીવકતા તાગઓ, આજુનાજુ, બળે પગમા માના ધ્યાનમા દૂમેના નિગમ્ધ અદા દેવાની માફ- બહાગના પાનારણને નામગીને ઉભેલુ કાળા ગાળુ અધારુ, સામે-નરણુ મામે એકનીયો યોગીની માફ-અધારા મામે ઝૂમતો બા નિય પ્રકારમુખ દીવો, માણુને દી ન સમગર એની સિનિય એની બોલના અધારથા હવેનો અગર, કામાધની પેટે રૂપ ઉપર ગતન કપનારી પના ન દના થા નતા આ દીનાની આજુનાજુ પંદિમા કરના

જીવન-આ બધીય મહાયોગી-પરમાત્માની વિભૂતિ નથી? જે જગતમા પરમાત્મા સર્વોપાધી છે તે જગતમા સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો એટલે કે કેવળ તેને માટે જ શક્તિ મારવા એ તો મૂર્ખતા જીવોની ગુણવૃત્તિનું છે કથા છે। સિદ્ધિ ઉપરની અત્યંત નિરૂપણતા એજ સાચી સિદ્ધિ છે આમા માણુમે નિરુત્સાદ થવાનો આદેશ ન વાચ્યો સાચી મન-નિરતિશય નમ્રતા હાવે અને એ નમ્રતાની મહાસુદર વૃત્તિ થતા મિશ્વરી અનન્ત, વિભૂતિ રચના, પરમાત્માની કૃપા સમજાર એટલું જ કહેવાનો અર્થ આશય છે માનવ ગૌરવ ઓછું કરવાનો આશય નથી અરુણ હવે પરમાત્માની જ કૃપાથી યોગશાસ્ત્રનો યોગો-કૈલવપાદ નેહ્યો

પહેલા, બીજા અને ત્રીજા પાદમા યોગ, તેના સાધનો તથા તેની વિભૂતિઓનું મુખ્યત્વે વર્ણન કર્યું આ ઉપરાંત પણ કેટલીક પ્રાસંગિક વર્ણનો કરી હવે યોગનું જે મુખ્ય કથા કેવલ્ય તે કૈલવ્યનું શિક્ષણ આપવું રહે છે આથી કૈલવ્યનું શિક્ષણ એ આ યોગ પાદનું ધ્યેય છે કેવલ્ય પ્રાપ્ત્ય છે એ કૈલવ્યને માટે યોગ્ય ચિત્ત કષ્ટ જાતનું હોવું ઘટે એ એક મુખ્ય પ્રશ્ન છે એ કેવલ્યને માટે યોગ્ય ચિત્તનું નિર્ધારણ કરના માટે, તેની પ્રવૃત્તિ એની પાસ પ્રકારની સિદ્ધિઓનું સ્ફોટન કરતા સતકાર કહે છે -

જન્મોપધિર્મન્નતપ. સમાધિઃ. સિદ્ધયઃ ॥ ૧ ॥

જન્મોપધિર્મન્નતપની, ઓપધિની, મન્ત્રની, તપની, અને સમાધિની એમ પાંચ જાતની સિદ્ધિઓ છે

અર્થાત્ મોક્ષથી મળતી વિભૂતિઓ-એકધર્મરિતોપોના પાંચ પ્રકાર છે અર્થાત્ આપણા શરીર દિન્દિયો ધગેરેના અત્યંતર ધગિલામમા નિમિત્ત રૂપ છે પાંચ પ્રકારની આ શક્તિઓ આપણા આત્મ દેહ, દિન્દિય ધગેરેને પૂરા બાળી નાખનામા નિમિત્તરૂપ છે આ સિદ્ધિઓ, તેમની કેટલીક જન્મજન સિદ્ધિઓ છે એટલે કે જન્મ સાથે જ પ્રકટ થતી માન અને કિયાતમક સિદ્ધિઓ છે જેમકે પક્ષીઓ ધગેરેની જન્મ સાથે જ ઉડવાની શક્તિ કપિય વામદેવ ધગેરેની જન્મ સાથે જ માનની સિદ્ધિઓ આ સિદ્ધિઓ પૂર્વદેહને લાઇને જ અતિગત હાતી તે દેહ જતા અને નવો મળતા વેત એ સિદ્ધિઓ પ્રકટ થાય છે જન્મ-જન્માન્તરની સાધના-સમાધિ સાધનાને લાઇને જ તે તે ચિત્તને તે તે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે વચ્ચે દ્વાર્ષ કર્મને પરિણામે એકાદ દેહ પૂરતી તે અતરિત થઇ જાય પણ તે દેહ જતા તે પ્રકટ થાય છે

તેજ મુગ્ધા ઔષધિજ્ઞ સિદ્ધિ. બીજી જાતની ઔષધિઓના પ્રયોગથી પણ માણુસની કાયામાં અભૂતપૂર્વ ફેરફારો થઈ જાય છે. અને શરીર વગેરેના જાત્યન્તર પરિણામો પ્રકટે છે. પારદ ભસ્મ. વાજકરણ પ્રયોગો વગેરે શરીર વગેરેની શક્તિઓમાં અપૂર્વ ફેરફારો પેદા કરે છે—એ અનુભવ છે. ઔષધિ પ્રયોગથી જન્મતી કાય સંપત્તિ તેજ ઔષધિજ્ઞ સિદ્ધિ છે.

તે ઉપરાંત કેટલીક મન્ત્રની સિદ્ધિઓ હોય છે. મન્ત્રના જાપના બળે જાત્યન્તર પરિણામો થઈ જાય છે. વિદ્યાભિન્ન વગેરેનાં છત્રો એ માટે પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ છે. રાષ્ટ્રાચાર્ય, રાષ્ટ્રવૃક્ષા સંપ્રબોધ—આ સૂત્રમાં જેની ઉલ્લેખ છે તેજ મન્ત્રજ્ઞ સિદ્ધિ છે.

વળી “કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિઃ કમુદ્ધિસયાન્ તપસઃ”—સૂત્રમાં સૂચવેલી સિદ્ધિ તે તપોજ્ઞ-તપમાંથી પેદા થનારી સિદ્ધિ છે.

અને છેલ્લી તે સમાધિજ્ઞ સિદ્ધિ છે. અને એ સિદ્ધિઓ તો ત્રીજા પાદમાં વર્ણવી જ છે. આથી વિભૂતિપાદમાં વર્ણવેલી બધીય સિદ્ધિઓ સમાધિની—એટલે કે અમાધિમાંથી પેદા થયેલી સિદ્ધિઓ છે. ૧૧. ૥

મન્ત્ર વગેરે ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિથી જાત્યન્તર પરિણામ થાય છે. તો એ જાત્યન્તર પરિણામ થાય કેવી રીતે? અર્થાત્ આપણા શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેની સિદ્ધિમાં અને શક્તિમાં અભૂતપૂર્વ પરિણામો—ફેરફાર કેવી રીતે થાય? એની પાછળનો સિદ્ધાન્ત કયો? ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

જાત્યન્તરપરિણામઃ પ્રકૃત્યાપૂર્ણાત્ ॥ ૨ ॥

જાત્યન્તરપરિણામ=મન્ત્ર વગેરેથી ઉત્પન્ન થતું શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેનું પૂર્વજાતિ કરનાં વિવશાનુ જાતિ રૂપે જે પરિણામ તે પ્રકૃત્યાપૂર્ણતઃ=કાયા અને ઇન્દ્રિયોની પ્રકૃતિના પુરવઠાથી—પૂરવણીથી થાય છે.

અર્થાત્ શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેનો અભૂતપૂર્વ ફેરફાર શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેની જે પ્રકૃતિ એટલે કે કારણ તેના આપૂરથી—પૂરવણીથી થાય છે. તો પંચ મહાભૂત શરીરની પ્રકૃતિ—ઉપાદાન કારણ છે. અસ્થિના ઇન્દ્રિયોની પ્રકૃતિ એટલે કે ઉપાદાન કારણ છે. તો પંચમહાભૂત અને અસ્થિનાના, જે જાતનો ફેરફાર કરવો હટ દોષ તેને અનુકૂળ, અવરોધોનો અનુપ્રવેશ કરવાથી એ શક્ય અને છે. અને આ સમજાય એવી વાત છે. માણુસે માણુસનું સર્ગ બદલીને દેવ શરીર કરવું દોષ તો માણુસ શરીરની

પ્રકૃતિના પરમાણુઓ હઠાવી તેની જગ્યાએ દેવ શરીરના નિર્માણને માટે અનુકૂળ પરમાણુઓની પોતાનામાં પૂરવણી કરવી ઘટે. આ કાયા અને ઇન્દ્રિયોની પ્રકૃતિ સ્વયમેવ તે પ્રમાણે જાત્યન્તર કરી શકતી નથી. તેને નિમિત્તની અપેક્ષા છે. તે જાત્યન્તરમાં નિમિત્ત રૂપ બને છે-મન્ત્ર-તપ-સમાધિ તથા ધર્મ અધર્મ વગેરે. એ ધર્મ અધર્મ, મન્ત્ર વગેરે નિમિત્તને અધીન થઇને પંચમહાભૂત વગેરે પ્રકૃતિઓ પોતપોતાના કાર્યને અપૂર્વ પરમાણુઓના પૂરવણીથી પૂરવણીથી ઉપકૃત કરે છે. અને ત્યારેજ પૂર્વ પરિણામનો લોપ થાય છે. અને પાછલાં પરિણામનો આગ્રિર્ભાવ થાય છે. અર્થાત્ માણસે દેવ, કાયા કરવી હોય તો સૌથી પહેલાં તો મન્ત્ર-તપ સમાધિ વગેરે નિમિત્તો ઉપજાવ્યાં. એ નિમિત્તને અનુકૂળ પ્રકૃતિ પોતાનામાં ફેરફાર કરે છે અને તે ફેરફાર તે એ કે પૂર્વ માનવ શરીરના પરમાણુઓને હઠાવી તેને બદલે દેવ શરીરનાં પરમાણુઓને ગોઠવે છે. અર્થાત્ મન્ત્ર વગેરેથી પૂર્વ પરમાણુઓનો અપચય થાય છે અને અપૂર્વ પરમાણુઓનો ઉપચય થાય છે. આમ ધર્માદિ નિમિત્તની અપેક્ષાએ યથેષ્ટ પરિણામ લાવી શકાય છે. આપું ઐશ્વર્ય શાસ્ત્ર પણ આ જ સિદ્ધાન્તને અનુસરે છે. જે જાતિમાં આપણે સરવું હોય તે જાતિના પ્રકૃતિનાં પરમાણુઓની ફેરબદલી આપણાં ધર્મ-કર્મ-મન્ત્ર-તપ-સમાધિ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે. જો એ અપેક્ષા ન હોય તો પ્રકૃતિ તો સર્વવ્યાપક છે અને આથી ગમે તેનું ગમે તે ક્ષણે ગમે તે ધર્મ જાય, એમ જો થતું હોત તો તો થોડો ગમે તે ક્ષણે માણસ થઇ જત અને આપણાં દાળજાત ખાધ જાત માનવ ગમે તે પળે દેવ થઇ જાત અને પૃથ્વીલોક ઉપર પરીઓને ઉતારત. આથી પ્રકૃતિની ફેરબદલી આપણા ધર્મ-કર્મ-મન્ત્ર વગેરે નિમિત્તોની અપેક્ષા રાખે છે. અને એનું જ નામ પુરુષાર્થનું ગૌરવ છે. પ્રકૃતિનો આપૂર નિમિત્ત નિરપેક્ષ હોતો નથી.-આટલું સૌ ધ્યાનમાં રાખે. એમ જો ભગવાનની સૃષ્ટિમાં ન હોત તો આગાસ અને મહેનત વચ્ચેનો તફાવત અદ્ભુત ધર્મ જાત. પ્રમાદી અને પુરુષાર્થ વચ્ચેનો ભેદ લુપ્ત ધર્મ જાત! ॥૨॥

તો આ મન્ત્ર વગેરે અને ધર્માધર્મ વગેરે જે નિમિત્ત છે તે પૂર્વ પરમાણુના અપચય અને ઉત્તર પરમાણુઓના ઉપચય માટે એટલે કે આપૂર માટે કાયા ઇન્દ્રિયો વગેરેનાં ઉપાદાન કારણને ગ્રેરે છે? કે પછી તે તે ઉપાદાન કારણના પ્રતિગ્રધને જ દૂર કરે છે? અર્થાત્ ધર્મ, કર્મ, મન્ત્ર, તપ, સમાધિ વગેરે નિમિત્તો જાત્યન્તર પરિણામ આણવામાં કર્મ જાનનો-લાગ ભજવે છે? એ પંચમહાભૂતો કે અસ્મિતાને પ્રયોજે છે કે

ફક્ત એ પચમહાભૂતો વગેરેના પરમાણુઓના ભરાના માટે વચ્ચે આપતી આપીરીઓને દૂર કરે છે ૨-જામ વાળતા ભગવાન પતજલિ કહે છે —

નિમિત્ત અપ્રયોજક પ્રવૃત્તીનાં, વરણમેદઃ તુ તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ ॥૩॥

નિમિત્ત=ધર્મ વગેરે અને મન્ત્ર વગેરે નિમિત્ત પ્રવૃત્તીનાં=કાર્યા અને ઇન્દ્રિયોના ઉપાદાન કારણરૂપ પચમહાભૂતો કે અસ્મિતાના અપ્રયોજક= પ્રયોજક એટલે કે પ્રેરક નથી તત્ત=તે નિમિત્તોથી તો વરણમેદ તુ=વરણ એટલે કે પ્રતિમન્ધ-આપીરી-અતરાય-તે તે પ્રવૃત્તિના આપૂરને વહેના ન દેનાર-તે તે કાર્યમાં ભરાઈ ન જવા દેનાર પ્રતિમન્ધનો ભેદ-ભગજ થાય છે ક્ષેત્રિકવત્=ખેડૂતની માફક

અર્થાત્ પાણીથી ભરપૂર એ ખેતરો દોષ અને તે એ ખેતરોમાંના એકમાથી ખીજામાં જો પાણીને વહેતું કરતું દોષ તો ફક્ત તે ખેતી વચ્ચેની પાળને તેટલી જ ભેદની પડે છે અને ખેડૂત તે પાળ તોડવામાં જ નિમિત્ત થાય છે એક ખેતરમાંથી બીજા ખેતરમાં પાણીને તે જાતે જાયખી લઈ જતો નથી પાળ તૂટતા સ્વયમેવ અભારથી જ પાણી ખીજા ખેતરમાં વહે છે તેમ એક શરીર કે ઇન્દ્રિયોમાંથી જાત્યન્તર પગિણામ છટ દોષ તો તેમાં આડે આવના કાંઈએ જ દૂર કરના પડે છે અને તે કારણો દૂર થતા તે તે રાગીને કે ઇન્દ્રિયોને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ અસમેવ ભગજ જાય છે તો જાત્યન્તર પગિણામમાં આડે આવના કાંઈઓની નિવૃત્તિ તેની જ મન્ત્ર વગેરે કહે છે તે તે પ્રવૃત્તિને તે તે કાર્યમાં પ્રેરના નથી આગળ ભેગાના તે તે પ્રવૃત્તિ સ્વય કષ્ટગદ્ગદ અભાવે જ તે તે કાર્યમાં દોરે છે

ધર્મની માફક અર્ધ પત્તુ પ્રવૃત્તિની પ્રગતિમાં નિમિત્તરૂપ બને છે ત્યારે ધર્મ અધર્મના આનંદુ એ ત્યારે તે તે પ્રવૃત્તિના શુદ્ધ પગિણામ થાય છે તો અર્ધ ધર્મને વિચારે તો તે તે પ્રવૃત્તિના અનુદ્ધ પગિણામ નીપડે છે મિદાન્ત એ છે કે આપણે કેવા થતું છે તેનો નિર્ણય આપણે જ કરીએ છે આપણે પાગીને તેના થા જાયએ એવી પગામાંએ જોગવાઈ નાખી છે માણને માનવ થતું હોય તે તેમ, દાનવ થતું હોય તો તેમ અને દેવ થતું હોય તો તેમ થવાની પગામાંએ પોતાની ચેતનામાં છટ મળી છે આજ તાજસ 'થવા માથી જ કૃત મેગવસી દોષ તો તે નાટે પત્તુ પૂરી તા છે થવામાં જન્મ ઇ આપી મોન છે અને આથી દુખ છે કઈ ન થવામાં એને કે પ્રવૃત્તિની મધે મળીને કંઈ ન થવામાં-મુખિ કે અપાઈ જન્મ નથી -દાયા મેન નથી અને આથી દુખ નથી આપણે તો

પણ કાળમાં યાજ્ઞ નર. અને તે સુખસ્વરૂપ છીએ. અને સુખ સ્વરૂપમાં જ રહેવાને માટે તો યોગ છે. તો 'સુખસ્વરૂપ' સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થવાને એટલે કે મુક્ત થવાને માટે જે જાતની સિદ્ધિવાળું ચિત્ત જોઈએ તે જાતનું કરવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો ઘટે. આપણે મુક્ત થવું છે કેવળ થવું છે. માટે કેવળ થવામાં આડે આવનાં કારણોને-આવરણોને તોડવામાં યત્ન કરવો રહે છે. એ આવરણ તૂટ્યાં એટલે કાર્યકારણમાં જેમ પ્રકૃતિનો તેમ આપણામાં પરમાત્માનો આપર સ્વયમેવ યશે. આ છે આ સૂત્રોનું રહસ્ય. ॥૩॥

આમ નિમિત્ત પ્રકૃતિનું પ્રેરક નથી પણ પ્રકૃતિના આપૂરની આડે આવતી દિવાસોને જ ફક્ત બોદે છે એ જોયું. એનું રહસ્ય પણ આપણે જોયું. શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેના જાત્યન્તર પરિણામ કયા આધારે છે તે જોયું. પણ આપણું મૂળ ક્ષેત્ર તો મોક્ષ છે. આથી જો કોઈ યોગીને વહેલામાં વહેલી તકે મોક્ષ મેળવવું હોય તો તેણે શું કરવું?—આ છે એક કોયડો. તે માટે તેણે અગ્રસ્થ ભોક્તવ્ય પ્રારબ્ધ કર્મોમાં સંયમ કરી લેવો. અને તેના પ્રારબ્ધ કર્મો કટક્ષા જન્મમાં ખતમ થઈ શકે એમ છે તે દેશ, કાળ, નિમિત્ત વગેરેનો સાક્ષાત્કાર કરી ભણી લેવું. આટલું જાણના પછી તે એકી વખતે તે તે અવસ્થા ભોક્તવ્ય કર્મો જે જે શરીરદ્વારા ભોગવવાનાં હોય તે તે શરીર ઇન્દ્રિયોનું તેણે પ્રકૃતિના આપૂરથી નિર્માણ કરી લેવું અને એકી વખતે તે તમામ શરીર વગેરે દ્વારા ભોક્તવ્ય કર્મોનો ક્ષય કરવો રહે છે. એ કર્મોનો ક્ષય થઈ રહેનાં હવે તેને જન્મવાનું કારણ ન રહેતું હોઈને જન્મવાનું નથી. અને આથી જ મરવાનું રહેતું નથી. આમ તેનો અધ્યસ્ત સંસાર અસ્ત થામી જાય છે. અને આ રીતે મોક્ષમાં ધતો કાળ વિશ્રાંત્ય તે અટકાવી શકે છે. કર્મોનો ભોગ મુખ્ય છે. ને માટેનો કાળ ગૌણ છે. કાળનો અપકર્ષ થઈ શકે છે. પ્રારબ્ધનો નહીં. એ અહીં રહસ્ય છે. તો તેવા યોગી જે જે શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેનું નિર્માણ કરે તેમાં તે તે શરીર વગેરે અધિષ્ઠાના ચિત્ત પણ જોઈએ. કેમકે વિના ચિત્ત ઇન્દ્રિય વગેરેની પ્રવૃત્તિ જ અશક્ય છે. આથી ભોગ અશક્ય છે. તો તે તે યોગિનાં તે તે શરીર વગેરેનું અધિષ્ઠાતા ચિત્ત પણ જોઈએ. કેમકે વિના ચિત્ત, ઇન્દ્રિય વગેરેની પ્રવૃત્તિ જ અશક્ય છે. આથી ભોગ અશક્ય છે. તો તે તે યોગિમાં તે તે શરીર વગેરે માટે અનિવાર્ય એવાં ગિતોનું શું? તે ક્યાંથી લાવવાં? શરીરે શરીરે એક એક ગિત જોઈએ. અને યોગી પાસે તો એક જ ચિત્ત છે. આનો પ્રચુર વાળનાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

નિર્માણચિત્તાનિ અસ્મિતામાત્રાત્ ॥ ૪ ॥

નિર્માણચિત્તાનિ-શરીર વગેરેની પેરે પોતાના સંકલ્પથી નિર્મિત કરેલાં ચિત્તો એટલે નિર્માણ ચિત્તો. તેમને-અસ્મિતામાત્રાત્=અહીં 'માત્ર' શબ્દ મનનો વ્યાવર્તક છે. કારણ કે મન તો સંકલ્પદ્વારા ચિત્તનિર્માણમાં ફક્ત નિમિત્તરૂપ છે. તો આવાં ચિત્તો કેવળ અસ્મિતામાંથી એટલે કે ચિત્તના ઉપાદાન કારણ રૂપ અહંકારમાંથી ભગવાન યોગી બનાવી લે છે.

અર્થાત્ જે શરીર વગેરેનું સર્જન કરી લે તેને ચિત્ત સર્જન માટે મુંઝારો ન હોય તેવા યોગી તે તે શરીરના અધિષ્ઠાતા થવા માટે તે તે શરીરમાં એક એક ચિત્ત સર્જી લે છે. અને ચિત્તનું ઉપાદાન કારણ છે અહંકાર. તો એ અહંકારમાંથી જ યોગી જરૂરી ચિત્તનું નિર્માણ કરી લે છે. અને તે તે શરીરમાં તે તે કર્મના તે તે ભોગને માટે વ્યવસ્થા કરી લે છે. અર્થાત્ અહીં માનવની કેટલી સ્વતંત્રતા હોઈ શકે છે તેનો નિર્દેશ છે. વળી સત્યના અટલ કાવદાનો પણ નિર્દેશ છે. પ્રારબ્ધ કર્મને ધ્વજર પણ નિષ્ફળ ન કરી શકે. તે તો ભોગ્યે જ છૂટકા. તે તે કર્મ ભોગવવા માટે તે તે યોનિમાં શરીર જોઈએ. શરીરમાં ઇન્દ્રિય વગેરે જોઈએ. તો પ્રકૃતિના આપૂરથી યોગી કાયાનું તો નિર્માણ કરી લે. અને તે તે કાયા માટે આવશ્યક ચિત્તનું સર્જન કરી લે. અને એટી વખતે કર્મનું તમામ દેવું ભરપાઈ કરી દે છે. અને એમ કરીને ને ધ્વિરની દુનિયામાં છેવટે મત્યજ્ઞ વને છે એની ખાત્રી કરાવી દે છે. આમ કર્મફલ ભોગવવે પરતંત્ર હવે તે ભોગના કાલનો સંકાય કરવામાં સમર્થ થાય છે અને તે દ્વારા ધ્વિરપ્રાપ્તિમાં આડે આવના નકામા સમયને બચાવી લે છે. એટલે કે સાચા ધ્વિરીય આનંદમાં તેટલો વખત વધારે રૂળી જાય છે. ચિત્ત સર્જનનો ક્રમ આ છે. યોગી પહેલાં પ્રકૃતિમાંથી જોઈતું મદતંત્ર નિર્મિત કરે. તેમાંથી અહંકાર મર્જે અને અહંકારમાંથી ચિત્ત સર્જી લે. આમ મોક્ષમાં વિવંશ એ માનવ જ હોય તો અપરાધ છે એમ આ ઉપરથી જોઈ છે. ॥૮૮॥

આમ એટી વખતે કર્મક્ષય કરવા માટે યોગી અનેક ચિત્તનું નિર્માણ કરે છે. પણ અહીં શંકા પણ મોટી ઉભી થાય છે. જાત્યારે વ્યક્તિ દીઠ એક એક જ ચિત્ત છે. અને તે તે ચિત્ત તે તે વ્યક્તિમાં સ્વતંત્ર છે. અને સ્વતંત્ર ચિત્તો એક જ અભિપ્રાયે વને એની ખાત્રી યી ? યોગીનાં નિર્માણ ચિત્તો પણ છેવટે ચિત્તો જ છે. નો તે તે શરીરમાં એટી વખતે ભોગવવા યોગ્ય ભોગ્યોની જગતમાં ને અર્થાંય ચિત્તો એક અભિપ્રાયે દેરાય એમ

સંલવતું નથી. અને જો એમ ન સંલવતું હોય તો પછી જે ભોગ ભોગવી લેવા તે આવી પારિશ્રમ કરે તે ભોગ ભોગવાય જ નહીં ! અને પરિણામે મોક્ષ પ્રિદાનિત જ થાય ! આનો જ્ઞાત્ય વાળતા ભગવાન મુનકાર કહે છે:—

પ્રવૃત્તિમેવ પ્રયોજકં ચિત્ત એકં અનેકેષામ્ ॥ ૫ ॥

ચિત્તોતું નિર્માણ કરતો યોગી હકં = પૂર્વસિદ્ધ એક ચિત્તં = પોતાનાં ચિત્તસત્ત્વને અનેકેષાં = શરીરની અનેકતાને લઇને ચિત્તની અનેકતાના પ્રવૃત્તિમેદે-ન્તે તે શરીરની પ્રવૃત્તિ વિશેષ માટે પ્રયોજકં-આશક તરીકે નિર્મે છે.

અર્થાત્ ઉપલી યંકાને માટે અવકાશ નથી શરીર અનેક છે અને તેથી ચિત્તો પણ અનેક છે. પણ તે અનેક ચિત્તો પણ અભિપ્રાય બેદે વર્તતાં નથી. કેમકે તે તમામ ચિત્તોના ઉપર કાળુ રાખનારું, તેમની તે તે યોનિની પ્રવૃત્તિને નિયમિત કરનારું, એટલે કે તે સૌનું નાયક બને એવું એક ચિત્ત તે યોગી પહેલેથી જ નિર્મે છે. અર્થાત્ તે યોગી શરીરનું જે ચિત્ત તેજ તે તે શરીરોનાં ચિત્તની પ્રવૃત્તિમાં અભિપ્રાયની તડ પડ્યા હેતું નથી. આથી તે યોગીના મૂળ ચિત્ત સત્ત્વના અભિપ્રાય પ્રમાણે જ ઘટત ચિત્તોનું પ્રવર્તન થાય છે. જૂદા જૂદાં માણસોના ચિત્તની માફક તે ચિત્તો સ્વતંત્ર નથી. અને આથી યોગીને ભોગની શક્તિ નથી એ દલીલ નિરર્થક થઇ જાય છે. પોતાનાં મૂળ ચિત્તના અભિપ્રાય પુરઃસર જ જ્યાં નિર્મિત ચિત્તો વર્તે છે. પરમાત્મા સ્વયં આમ કરે છે. અનન્ત પ્રાણીઓનાં અનન્ત નિર્મિત ચિત્તસત્ત્વોની અનન્ત ક્ષિત્ર પ્રવૃત્તિઓ પરમાત્માના હૃદયના અભિપ્રાય પ્રમાણે જ વર્તે છે ! સામાન્ય હૃદયમાં જોઇએ તો મહાન યુગવિધાયક પુરુષો જે ક્રાંતિ કરે છે—પરમજ્ઞથી જ્યાં મૂલ્યાંકનો પ્રસારાવે છે તેની પાછળ પણ આજ સિદ્ધાન્ત છે. અનન્ત ચિત્તોની પ્રવૃત્તિને પોતાના અભિપ્રાયે અધાયવી અને તે રીતે પ્રજા માનસનો એક ક્ષરો ધારેલો પક્ષો આણુવો એમાં આજ સિદ્ધાન્ત વર્તે છે. ॥ ૫ ॥

યોગશાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન છે સ્વરૂપાવગ્તિ એટલે કે મોક્ષ—કૈવલ્ય. એ કૈવલ્યને માટે ઉપયોગી ચિત્ત કયું ? એ દર્શાવવું તે આચાર્યનો મુખ્ય હેતુ છે. કૈવલ્યને સિદ્ધિ સાથે સંબંધ નથી. એને શુદ્ધિ સાથે સંબંધ છે. કૈવલ્ય માટે સિદ્ધિ અનિવાર્ય નથી—શુદ્ધિ અનિવાર્ય છે. આથી ઉપર વર્ણવેલી પાંચ જાતની સિદ્ધિઓવાળાં ચિત્તમાં કૈવલ્યને યોગ ચિત્ત કયું ? અર્થાત્ ચિત્તની કઈ અવસ્થામાં આત્માની કૈવલ્યનાનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન થાય ? ઉત્તર આપતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

તત્ત્વ ધ્યાનજ્ઞ અનાશયમ્ ॥ ૬ ॥

તત્ત્વ-તે પૈકી એટલે કે સિદ્ધિવિતા પૈકી ધ્યાન-ધ્યાન એટલે અહીં સમાધિ
ને સમાધિથી ઉપજતી નિહિઓથી સિદ્ધિ ચિત્ત અનાશય - આશયરહિત
હોઈને એ પોષણગી છે

અર્થાત્ જે ચિત્તમા આશય ન હોય તેવું સમાધિજન્ય પ્રદાનાણુ
ચિત્ત દૈન્ય માટે યોગ્ય છે આશય એટલે આ સમન્તાત્ શેરતે જસ્મિન્ શ્રુતિ
આશય - જે હૃદયમા યોગેશથી સુવે છે એટલે કે પડ્યા પાથર્થા રહે છે તે
આશય એટલે કે કૃપેશ અને ક્રમની વાસનાઓ અવિદ્યાદિ કૃપેશો અને
શુ નાદિ ક્રમોની જે વાસનાઓ-નિમિત્ત મળતા ગમે ત્યારે પ્રકટ થતા અને
પોતાના નયને જન્માનતા એના જે સમકારો તેમને આશય કહે છે
અનાશય એટલે આગય વિનાનું અર્થાત્ કૃપેશ અને ક્રમની વાસનાઓ
જેમાથી સદાને માટે ટળી ગઈ છે એવું કૃપેશ અને ક્રમની વાસનાઓ
દબ કેવી રીતે થઈ ? - એનો જવાબ છે “ધ્યાનમ્” શબ્દમા અર્થાત્
અનાશયતા-વાસનાજન્યતા સમાન છે અમાધિથી સમાધિ મત્તજ્ઞાન છે
અવિદ્યા વગેરે અસત્ય જ્ઞાન છે સત્તાસત્યના ગજગ્રાહમા છે-રહે સત્ય શ્રુતે
છે સત્યમેવ જયતે-એ તો નરિનો મુક્તિપથ છે આથી સત્યના આનિર્ભાવ
સમક્ષ અમત્ય પનાહન પામેજ છે અને એ ઠારણે જુદા મન્કાગ્રંથી
નેગ અને ક્રમની વાસનાઓ, સાચા જ્ઞાન મમલ એટલે કે સમાધિમાથી
નિપજતી સાચી મમજ્ઞાન નિર્મૂળ અને નિરાધાર થઈ જાય છે આનું
કરોગ અને મનામનાગ્રંથી મજગ રહિત થયું હવે-ચિત્ત દૈન્યને માટે
અધિકારી છે આ સિવાયના ચિત્ત દૈન્ય માટે અધિકારી નથી અને
અહીં-કૈન્યની જ્ઞાનમા તો અધિકારીજ ખપે છે અહીં ‘અનંસમાન’નો
ન્યાય લાગુ પડતો નથી અહીં તો સત્યનો નિયમજ પ્રવર્તે છે આથી જેવું
મન કેવળ એકવચ્ચ તે કૈન્ય માટે યોગ્ય-પડી તે વિદાન હો કે મૂર્ખ
રાય હો કે ૨ - સાધુ હો કે સત્કારી મત હો કે મેતાન વિશ્વવ્યાપી
નિયમો નિરપવાદ હોય છે અને આથી દૈન્ય માટેના જે વિશ્વવ્યાપી નિયમો
તે નિગતિવન શુદ્ધિ છે જેની પામે તે હોન તે જાલ્મ્ય દાય કે અજાન,
દૈન્ય પામી નકે છે

દૈન્ય માટે ઉપયોગી ચિત્ત કેવું હોય તે તે આ ઉપરથી મમજ્ઞાને
આનો સાદો મીધો અર્થ એ છે કે જાનવે અને જાનન મમાને અમત્ય
પરેન થયું કે જે અવિદ્યાદિ ક્રમો અને તેમાથી જન્મના પાપ
પુણ્યા ક્રમોની વનનામાથી મુક્ત થયું ગદે છે જે અમાનમા

કે જે દેશમાં આવા અનાશય અને આથી જ બન્યાશય-મદાશય-સત્યાશય પ્રમગ્નનો જન્મે છે તે દેશ માનવજનનો ગુરુ થવાને યોગ્ય છે. યોગશાસ્ત્રનો પદ્ધતિસરનો યોગ્ય પ્રચાર થાય તો માનવ કુલને કેટલી સમૃદ્ધ શાંતિ મળે ?

અસ. તો આજે અહીં જ અટકીએ. આ પત્ર પણુ બેતણુ બેટું જ પૂરો થાય છે. આગ્રકાલ કાંઈ એમ જ બને છે. કુશળ હશે. પત્રદર્શન હેતા રહેશે. એમાં હિલ થાય છે ને મન વલોનાઈ જાય છે ! પત્રપ્રાપ્તિમાં રહેલો આનન્દ તો જે જાણતા હોય તે જ જાણે. તેમાંય વળી આવા પત્રો કે જેમાં વેપાર નથી, વ્યવહાર નથી, સ્વાર્થ નથી, દેવગૃહિતતમ વિચાર-સરણિ જ હોય તેવા પત્રો લખવામાં ય આનન્દ, મેળવવામાં પણુ આનન્દ-પાંચવામાં પણુ આનન્દ-અને વંચાવવામાં પણુ આનન્દ. અસ્તુ આનન્દનો દુકાળ ટાળવા માટે તો આ પ્રવલ્ન છે ૧૧ ના દેકરા વાગી ગયા છે ! અસ્તુ.

લિ. ભાઈના હેતવદન.

(૯૬)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

કુશળ હશે તમે કદી ગમગીન બનેો છો ખરા ? તે વેળા તમને મુંઝારો થાય છે ખરા ? ગમગીનીનું પણુ એક કાચ્ચ હોય છે ને ? વિશ્વ ભરેલું હોય છતાં એક પ્રકારની અચર્ચનીય રિક્તતા અનુભવી છે ? કંઈ ખૂટતું હોય એમ ન હોય છતાં કાંઈક ખૂટતું જ લાગતું કરે !-એવું અનુભવો છો ! અથા સાથે બોલીએ, ચાલીએ, ફેનિક કાર્યક્રમ પણુ થતો રહે, કોઈ સાથે હર્માએ પણુ ખન અને કોઈને શામ્લી વાતો પણુ કરીએ-અને છતાં જનજે રડી દેવાય તો સારું-આતું થાય છે ! એ તે તમેગુજની સત્વસચિવ આપી ડાવા દશે ? કે પછી કંઈક અજોખર માટેની એ મનોમથામગ્ન દશે ? એ જે હોય તે. પણુ પૂર્ણતા-પનિષ્ઠ પરિપૂર્ણતામાં નિરવકાશ શૂન્યતા-અનન્ત રિક્તતા લાગી આવે છે ! એનો મો અર્થ દશે ? કે પછી અધામાંજ અર્થ જાંવજાળી દર્શિ નિરવ દશે ? જગત્ત સર્જન થતા પછી યમુ માનુષ અધ્યપત જ રહેતો દશે ? અસ્તુ. આગ્રકાલ ઉદયના ઊત્તરખૂમાં કંઈક આતું થાય છે અને પરિણામે પાયાં પ્રકટ થઈ જ નાંચ છે !

મર્દ કાંઈ આપણે કૈવલ્ય માટે યોગ્ય ચિનનું નિરૂપણ વેપું. સમાધિ-જન્ય અને આથી જ કલેષ કે ક્રોધની વાસના વિનાનું ચિત્ત દૈવલ્ય માટે ઉચિત છે. અનિવાર્ય છે. અને એવું ચિત્ત બીજાં ચિત્તો કરતાં તરત વ્યૂદ્ધ

પડી આવે છે દરેકો અને તેમની પ્રેરણાથી નીચજતા કર્મો ચિત્તને તે જોડે છે તેનું જનાનનામાં મોઠો ભાગ ભજવે છે કિંવદ્ વૃત્તિઓ, કિંવદ્ = પ્રેરણાથી કર્મો કરાવે અકિંવદ્ વૃત્તિઓ અકિંવદ્ કર્મોમાં પ્રેરે તો જો યોગીનું ચિત્ત અનાશય થઈ ગયું હોય તેના કર્મો કેના હોય? અર્થાત્ યોગીના કર્મ-જ્ઞાનાંતર કર્મ કેના હોય? અર્થાત્ યોગી અને સામાન્ય જનના કર્મોમાં શો તફાવત? જેમ ચિત્તમાં તેમ કર્મમાં ફેર છે ખરો? હજી અષ્ટ કહીએ તો પ્રશ્ન આ રીતે થઈને ઉભો રહે-જેમ પામર જનો તેમ યોગીઓ પણ કર્મ તો કરે જ! તો પછી એક યોગીનું ચિત્ત જ કેમ અનાશય? ખીજનું કા નહીં! નિર્ણય આપતા ભગવાન સૂત્રદાર કહે છે -

કર્મ અશુક્લાદૃષ્ટં યોગિનઃ ત્રિવિધં હતરેવામ્ ॥ ૭ ॥

યોગિનઃ = યોગ ચિદ્ ચિત્તનાગા ભગવાન યોગીનું કર્મ = તમામ કર્મ-સમાધિ આદિ તમામ કર્મ તે અશુક્લ = ન તો શુદ્ધ કે ન તો કૃષ્ણ હોય છે પરંતુ તે મનેથી નિવશ્ણ હોય છે હતરવા-તે સિનાયુના ખીજા છવોનું કર્મ ત્રિવિધમ્ = ત્રણ પ્રકારનું હોય છે

અર્થાત્ કર્મના ચાર પ્રકાર છે એક કૃષ્ણ એટલે કાળુ ખીજી શુકલ એટલે ધોળુ. ત્રીજી કૃષ્ણ શુકલ એન્થે કે કાળુ ધોળુ-મિશ્રિત અને ચોથું તે ન ધોળુ કે ન કાળુ દુષ્ટાત્માઓનું કાળુ કર્મ તપ-આધ્યાય-ધ્યાન વગેરે કરતાનું કર્મ તે ધોળુ સામાન્યનું કાળુ ધોળું કર્મ યોગીઓનું કર્મ તે ન તો ધોળુ કે ન તો કાળુ કાળુ અને ધોળુ એ મે નામ્હો અહીં અનુક્રમે પાપ અને પુણ્યના નામક છે તો યોગીનું કર્મ કાળુ કે ધોળુ-એમાંથી એક કેમ નથી? યોગી ક્યનો સન્યાસ કરી કર્મ કરતો હોયને તેનું કર્મ પુણ્ય નથી-અને નિરિપ્ત કર્મ કરતો ન હોયને એ પાપ નથી યોગી મિત્રવત્તા મૌના કર્મમાં આરે આરે પણ પરપીડ હપાયેલી હોય છે અને આથી તેમના કર્મો 'ન વોળા કે ન કાળા' હોઈ શકતા નથી આથી યોગી સિનાયુ ખીજનાં કર્મો માખી રહેના નજી પ્રાનમાંથી ગમે તે એક પ્રાનમાં આવે જ છે

અર્થાત્ યોગી પણ ખીજનની માફક જ કર્મ કરતો હોય છે પણ એની કર્મ ક્રિયાની અમજમાં મહાન તફાવત છે યોગીના કાર્મિક કર્મ ક્રમેશ વગેરેની સનનાપૂર્વકતા નથી તેના પરંતુ તે ચિન્મયતા હોય છે! નમકે તેની તો નેમ કે કર્મની સામના ન મળીને આપ થઈ ગયેલી છે આથી તેનું કર્મ ચાપિ કર્મ ન છે જ્યાં તે આનંદનું પ્રયોજક કે નિર્માણ

કર્તા નથી હોતું. તે સિવાયનાનું કર્મ તો વિપરીત છે. અને આથી તે અનાશય નથી. અર્થાત્ યોગીને કર્મ કેમ કરવાં તેની રીત આવડે છે. તેની પાછળની તેની ભાવના-ત્રેરક ભાવના જુદી હોય છે. યોગી સ્વાર્થે નથી વર્તતો. તેનાં કર્મ પાછળ એકમાત્ર આશય હોય છે-લોકસંત્રહનો. માને તેને લોકસંત્રહનો પણ ત્રેરક આશય નથી. આમોચ્ચાસની પેરે તેવાને માટે લોકસંત્રહ સ્વાભાવિક થઈ પડે છે. એ એની વિભૂતિ છે. અર્થાત્ ભગવતી ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગના સિદ્ધાન્તનો અહીં ઉલ્લેખ છે. કર્નવ્યને તે કર્તવ્ય શુદ્ધિથી જ કરે છે. કૃણપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ નહીં. આથી યોગીજન અને પામર જનમાં કર્મ કરવાની દૃષ્ટિએ ભેદ ઉપરથી સરખાપણું લાગતું હોય; પણ બંનેમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે! કર્મ કરનાં તેની પાછળની સમજ અને રીત અમત્યની છે-એટલું કર્મ અમત્યનું નથી. કેમકે આશય ફેરે કર્મના ખમીરમાં ધરમૂળનો ફેરફાર થઈ જાય છે. એકનું એક જ કર્મ બાહ્યકારે સરખું હોવા છતાં એકને તે બંધન કરનારું નીવડે. યોગીને તે મોક્ષકારક નીવડે. એ ફેર તે આશયના બેદ પડે છે. યોગી તો નિરાશય હોય છે. આથી એનાં તમામ કર્મો બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગમે તે કોટિમાં પડતાં દેખાતાં હોય-કર્મ તત્વના રહસ્યની દૃષ્ટિએ તે કર્મો પાપપુણ્યના ઉપાજનથી પર જ હોય છે. આ ગહન સિદ્ધાન્તને સમજાવવા તો ગીતાછનાં મંડાણ છે. કર્મ-અકર્મ-વિકર્મના નિર્ણયમાં ભક્ષા ભક્ષા વિદ્વાનો પણ ગોથાં ખાઈ જાય છે. એવો તો ભગવાનનો ખોલ છે. ગહના કર્મજો ગતિ-રહેનાર પરમાત્મા શ્રી કૃપયુગ્મન્દ્ર સાચે જ મહાદદ્દા છે! કેમકે માનવની દૃષ્ટિએ દેખાતું કેવળ અહિંસક કર્મ ધૃતરની નગરમાં કદાચ કેવળ હિંસક હોઈ શકે છે. અને માનવદૃષ્ટિનું કેવળ હિંસક કર્મ ધૃતરના દરબારમાં કદાચ કેવળ અહિંસક પણ ફેરે. આથી જ તો સૌએ પોતાના કર્તવ્યમાં જ એકચિત્ત રહેવું ધટે. આપણા ગરે કોઈને ન માપી શકાય! એ ગર તો ધૃતરના જ હાથમાં છે. આપણા હાથમાં આપણી વ્યક્તિગત વાત ભેટલી જ છે!-તે પણ આપણે જો વિવેક વાપરીએ તો. આથી યોગીનાં કર્મ કેવળ લોકસંત્રહાર્થ અને નિરાશય હોઈને-તેને માટે બંધક નથી. તપ, સ્વાધ્યાય વગેરે કર્મો શુકલ કર્મ. દન્યા વગેરે કર્મો કાચાં કર્મો. યજ્ઞ વગેરે કર્મો મિશ્રિત કર્મો-કેમકે તેમાં પરપીઠ અને પરાનુમદ બંને સમાયેલાં છે. યોગીનાં તો ઉપલાં તમામ કર્મો નિરાશય હોઈને પુણ્યપાપના જનક બની શકનાં નથી. આ સત્ર પાછળનો અનાસક્ત કર્મયોગનો સિદ્ધાન્ત માનવમાત્રે અપનાવવા યોગ્ય છે! એ વેદ-ઉપનિષદ ગીતા-ભાગવત વગેરે મહાન મંથોનો સાર છે. યજ્ઞ

આમ યોગીનાં કર્મોની ફલજનક શક્તિ ડંભાઇ જાય છે. અને આથી યોગીને લાલિ જન્મ નથી પણ યોગી સિવાય ખીજાં જીવોનાં ચિત્ત, તે વાસનાના ભંડારિયાં છે. અને જગતની કોષ્ઠપણુ કાણે એવા, જીવોની જ બહુમતિ હોય છે આથી ખીજા જીવોનાં કર્મો તે અવશ્યમેવ ફળવાનાં અને એ જ્યારે ક્ષુદ્ર નિયમ જ છે તે પછી જ્યારે દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તે આજ સુધીની તમામ જન્મજન્મની સંચિત વાસનાઓની અભિવ્યક્તિ થવી જ જોઈએ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તે કોષ્ઠ જન્મમાં જીવ બિલાડી તે કોઈ જન્મમાં જાંટ, કોષ્ઠ વખત કાગડો તે કોષ્ઠ વખત કેલો અને એ બધીય યોનિઓના સંસ્કારો તે ચિત્તમાં હોય જ. તે પછી એવો જીવ જો મનુષ્ય દેહ ધારણ કરે તે તે દેહમાં-યોનિમાં-ચોર્યાસી લાખ યોનિના તમામ સંસ્કારો પ્રકટ થવા જોઈએ અને જાતિમાત્રને ઉચિત ભોગ પણ તેને પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, અને એમ થતું હોય તે માણસ પણ ધોડાનું ધાસ ખાતો દેખાવો જોઈએ, કેમકે કોઈકે વેળા તે એ ધોડા થયો જ દરો ને? આથી માનવ દેહમાં યોનિમાત્રના ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આ સંકોતું સમાધાન શું? યોગીશ્વર ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

ततः तद्विपाकानुगुणानामेव अभिव्यक्तिः वासनात्माम् ॥ ८ ॥

તત = તે ફલો-મુખ ધર્તા ત્રણ પ્રકારનાં કર્મમાંથી તદ્વિપાકાનુગુણામેવ = તે ત્રણ પ્રકારના જાતિ, ભોગ અને આયુષ્ય રૂપી ફલભેદને અનુરૂપ વાસનાના-વાસનાઓનો જ અભિવ્યક્તિ = અવિર્ભાવ એટલે કે તે તે જાતિને લગતી રચ્છતિ જન્માવનારી વાસનાનું જ પ્રાકટ્ય થાય છે. બીજીનું નહીં.

અર્થાત્ પ્રથમ તે ઉચિત છે જે પ્રથમાં વ્યક્ત થઈ એવી જ અવસ્થા હોય તે તે માનવજાતિમાં જન્મ લઈને આપણામાં બધીય જાતિમાં ભોગો માટે સંભવ હોયો થાય! પણ તેવું નથી. અને આથી મદ્યપિ માણસમાં ધણી વેળા મનુષ્યેતર-હૃસ્વરકારો જેવામાં આવે છે છતાં એ માનવોચિત વર્તન જ મોટે ભાગે ગમે છે. મનુષ્યેતર સ્ત્રિમાં પણ આ જ વ્યવસ્થા છે. નિન્દાના ચંદ્રલામાં મગ્ર માણતો માનવ કોઈ એક જન્મમાં તે કાગડો કે ગીધ હોવો જોઈએ એવું શું નથી નિદ કરતો? દુરાચરી કે સંધ્યાચરી માનવ કોઈક જન્મે ગંધડો હોવાનો સંભવ છે! દુનિયાની સરખાં સરસ વસ્તુઓ ઉપર દીલ ચોંટાડવાને બદલે દુનિયાના ગંધાગ્રાં જ પત ચોંટાડતો માનવ કોઈક જન્મે આખી દગે જ! આમ જે સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોઈએ તે મનુષ્યાશ્વર દોવા છતાં પણ-મનુષ્ય ગયાજમાં દોવા છતાં પણ ધણ

મનુષ્યેતર ગેરા જણાઈ આપવાનો મન્યન છે-છા નિયમ જુદો છે દોનોમુખ યતુ કર્મ જે જાના જન્મ આયુષ્ય કે બોગ આપવાનો આરભ કરે છે તે જન્મ આયુષ્ય અને બોગને અનુરૂપ રાખતા મરને જ તે પ્ર-
રે છે તેનાથી વિજ ગર્ભની વ્યવ રાખનારા અને અભિન્યમત મનુ-
નથી આથી જ જન્મના વેત પ્રાણીમાન પોતાની જાતિને મોગ ઉદ્ભોગ જ બોગવે છે જો કામ જ આપ બિનાડીતુ મર્યુ ઉદર જ ગોધે મકરાનુ ક્ષરાતુ ચાર જ ખોળે ! માનવ માનવોચિત આદાર જ મરે ! આમ એકનો બોગ બીજાને ફાળે જતો નથી અને આથી એક જાતિના બોગો અન્ય જાતિમા સક્રમિત થઈ જતા નથી અને અહીં જ તો ઇશ્વરની મરજતા કામ આવે છે અહીં જ તો તેની નિયન્ત્રગમિતનો ચમકાર હ અહીં જ તો તેની કર્મદ્વ મિલાજન અને મિલોજન કલાની અરધિ છે ઇશ્વરની અગાધ ચાતુરી, શક્તિ અને શાસ્ત્રપણ અહીં જ હતા થાય છે । તે ઇશ્વરે આ નિયમન ન મૂક્યુ હોત તો અન્યગ્ધાનો પાર ન મળ્યો હોત ! અને બીજુ બુતુ તો ગમે તે ચાત ! પણ માણમે ખૂમ અધાપુધી ફેનાવી હોત ! તેની બૂખ આગળ પ્રાણીમાનની બૂખ અનૂભ જ રની ગમ્મ હોત ! કેમકે દોર માટે ઘાસનો નારો પણ એણે કઢાય ન જ રહેતા દીવા હોત ! પણ ઇશ્વરની દયાથી ઘાસ માણસથી ખરાતુ નથી માટે જ દોરોન માટે એ સવરાધ રહ્યુ છે । લીધ જાતની બોગમૂખમા તે એનો પડ ન જ ધગ્યો હોત ! માટે ધન્યવાદ આપતા જેવો છે, પગમ સ્વસ્થાપ પરમાત્માને કે તેણે મ ક્ષણુ દાન અને નિયમન તેના હાથમા જ રાખ્યુ છે

દોનોમુખ કર્મ જ જાતિમા જીવને જન્મ આવે તે જાતિને અનુકૂ-
પાસના સધને જ તે ન્યમ કરે છે બીજી જાતિના રાખના સધને નહીં એ તો થયુ પણ અહીં એક શમ ઉપજે છે અને જ્યા મુધી રામ જીવતી હોય ત્યા મુધી સાચુ જાને જીવતુ નથી આથી શકામાનની નિગમિ પડીતુ જ્ઞાન જ મુસ્તિય હોય છે તો શમ મધ ? શકા આ છે ધારે કે ' અ ' મનુષ્ય હતો તે મુજરી ગયો મુજરી ગયા ત્યા તેા પ્રા-
મના રૂમને દિસામે તે મિનાગીની ચોનિયા પડેલી ગયો મિનાડી પડેલાનો તો તેણે મનુષ્ય જન્મ હતો તો જેમ મધ મનની તાત રાત જ આજે યાદ આપવાનો સંભાર છે તેમ તાન્ને મરેનો મનુષ્ય જન્મ જ મિનાગીને યદ આપવાનો સંભાર છે આમ મનુષ્ય યજ્ઞને પડી ત ન જ મિનાગીને બન આપના દોષને ઝેરને કે વચ્ચે બીજુ કોઇ ન્યરધાન-આખીની ન આવતી મેળને તો મિનાડીના લચ્ચ પડ માનવ રામ પ્રાણીની અભિ રમિ જ

બીજી રીતે નહીં. આવું ન હોત તો વિશ્વ એક ભારે અવ્યવસ્થાનો નમતો હોત ! અને આ યોગપચાવસિ લખાય ત્યાં મુઘી એ જીવંત જ ન હોત ! બિલાડો પણ વિશ્વસંત્રને પ્રમુખ થઈ શક્યો હોત ! અને આ આંતર નિયમનનો એક ભારે બોધપાઠ છે જે તે લેના જેટલો માણસ નમ્ર થાય તો, આ નિયમન માણસને જીવમાત્ર પ્રત્યે આદરભાવ ઉપગમવામાં ઉપયોગી છે ! બિલાડો પણ સો વર્ષો પૂર્વે ઇન્દ્ર હોવાનો સંભવ છે ! કામરૂ કર્મ ધર્મ યોગે એ અન્યારે બિલાડો ભલે થયો ! બાકી એ તો ઇન્દ્ર હતો-યોગી હતો-મનુષ્ય હતો-અરે કામરૂપણ સંભવી શકે. આથી ઇન્દ્ર ઇન્દ્ર મટીને બિલાડો શક્યને વર્તે તો ને સમગ્રજ દશાએ પૂજ્ય છે ! વંદ્ય છે. આદરણીય છે. અને તેજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્ર, વર્ણ કર્મનો નિષ્પક્ષપાત નિયમ પણ આદરણીય અને ઉચ્ચપ્રેરક થઈ પડે ! ગહના કર્મનો ગતિ:-તો આ બીજો અર્થ અહીં છે ! તો સર્વજૂત સમ-ભાવ જે આમાં વાંચીએ તો માનવમનિનું એ ગૌરવ હશે. ॥૬॥

આમ વાસનાની પ્રકરનામાં જાતિ, દેશ કે કાળનું વ્યવધાન હોય તો -પણ જે જાતિને ઉચિત જે ભોગ તે જાતિને તેજ ભોગ મળે છે કેમકે સંસ્કાર અને સ્મૃતિ એક જ વિષયને લગનાં હોય છે, તો પ્રજા એ છે કે સૌથી પહેલા જન્મમાં તો વાસના જ ન હતી ! અને વાસનાજ ન હતી તો પછી પ્રારબ્ધ કર્મથી તેની અભિવ્યક્તિ જ ન થાય ! તો પછી જીવમાત્રની યોગ્યતાની જાતિને યોગ્ય ઉપભોગમાં પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ ? કેમકે પ્રવૃત્તિ તો વાસનાની અભિવ્યક્તિને લાગેને થાય ! અને સૌથી પ્રથમ જન્મમાં તો વાસનાનું નામનિશાન જ ન હતું. વાસના એ -તો વાસી સંસ્કાર છે. એ કર્મજન્ય છે. સૌથી પહેલા જન્મની પહેલાં તો કર્મજ ન હતું. તો વાસના ક્યુ ન હતી. અને એ વાસના જ ન હતી તો પછી કલોન્મુખ કર્મ-પ્રારબ્ધ કર્મ તેની વ્યક્તિ કેવી રીતે કરે ? અને આમ જનાં જે કરે જ તો તો પછી સસલાંનાં શીંગડાની પણ અભિવ્યક્તિ શક્ય થાય ! આનો જવાબ વાળનાં ભગવાન પદ્મજલિ કહે છે:-

તાસાં બનાદિત્વં ચ આશિષઃ નિત્યદ્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

તામાં-વાસનાની બનાદિત્વં=બનાદિતા છે ન-અહીં 'ચ' શબ્દ દર્શાવતો અર્થમાં છે. અર્થાત્ જેમ અનન્ય તોમ અનાદિતા પણ છે, શા કારણે ? અગ્નિઃ દુઃ ન હોત એમ નહીં પણ દોડ-એસ આત્માના અસ્તિત્વના આગ્રહ

રૂપી આત્માની આશિષ-ધૃષ્ટિ નિત્યત્વાતઃ—જન્મે જન્મે અવ્યભિચારીપદે વર્તતી હોવાને કારણે.

અર્થાત્ પ્રથમ તો ઉચિત જ છે. કેમકે કોષ્ટને પણ આવે, પ્રથમ થાય એ કુદરતી છે. તે ઉપરાંત તકને અધિ પણ નથી. સૌથી પહેલો જન્મ જો નક્કી થાય તો ઉપલી શંકા યોગ્ય હરે. પણ જન્મની પ્રથમતા નક્કી થાય એવી પરિસ્થિતિ જ નથી. શુદ્ધિ જ જન્મની પ્રથમતાને નકારે છે. આત્માની—સદા હું રહું જ—એવી આશિષ-ધૃષ્ટિ નિત્ય જોવામાં આવે છે. એટલે કે કોષ્ટપિણુ જન્મમાં એ નથી હોતી એમ નથી પણ હોય છે જ. કોષ્ટને મરવાનું ગમતું નથી એ જ ખતાવે છે કે આત્માને અમરતાની ખાહેશ છે. મરવું પડે જ છે માટે જ સૌ અનિચ્છાએ મરે છે. બાકી સ્વેચ્છાએ જો છવાતું હોય તો, આજકાલ લાહુતોની પેરે, કોઈ છવે દેહધર ખાલી ક્યું જ ન હોત! આ મરણ ત્રાસ જ જન્મની અનાદિતા સિદ્ધ કરે છે. આ મરણનો ત્રાસ જોણે મરણનું દુઃખ નથી અનુભવ્યું તેને થઈ શકતો નથી. તરતના જન્મેલાં બાળકને પણ એ ત્રાસ જોવામાં આવે છે. એ બાળકે આત્મ જન્મમાં તો એ મરણજન્ય ત્રાસ પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન કે શાસ્ત્ર પ્રમાણથી અનુભવ્યો નથી. જો અનુભવ્યો હોત તો તો એ સ્વાભાવિક થાત! પણ નથી અનુભવ્યો એ હકીકત છે. આથી એ ત્રાસ સ્મૃતિરૂપ જ છે. બાળક—તરતનું જન્મેલું બાળક પણ બીએ છે. મોતના સાધનનાં દર્શને કાપે છે એ તો હકીકત છે. તો આ સ્મૃતિ વાસના સિવાય સંભવી શકતી નથી વાસના અનુભવ સિવાય શક્ય નથી અને આ જન્મે તો એનો એ અનુભવ નથી જ. આથી બાકી રહે છે પૂર્વ જન્મ. તો તો પૂર્વજન્મમાં પણ આજ ન્યાય લાગુ પડે છે એમ જોતાં એ ધૃષ્ટિ નિત્ય જ છે અને એ નિત્ય હોયને તેના કારણરૂપ વાસના પણ અનાદિ જ છે તો પછી કોષ્ટપિણુ જન્મ સૌથી પહેલો જન્મ જ નથી! કેમકે વાસનાની પેરે તેના કારણરૂપ જન્મનું પણ અનાદિપણું જ સિદ્ધ થાય છે.

અને આ એક ખૂબ અગત્યનો મિદ્ધાન્ત છે. માનવ જાતિ જો આપણો પૂર્વજન્મ છે એમ સાચે જ શુદ્ધિપૂર્વક જાણે તો—અને આપણો ભવિજન્મ પણ તેટલો જ નક્કી છે—સિવાય કે આત્મજ્ઞાન—તો તેના ઉત્પન ક્રમમાં ભારે ફેરફારો થઈ જાય! પુનર્જન્મ થાય છે માટે તો સાધનાની કિંમત છે. પુનર્જન્મ થાય છે માટે તો ઉત્પનમાં સત્કર્મ જ કરવા જોવાં છે. પુનર્જન્મ છે માટે જ સૌ જોવા પારે તેવો

જાંતી શકવાનો પુરુષાર્થ આદરી શકે છે. પુનર્જન્મ થાય છે માટે જ તે પ્રાણીમાત્ર સંબંધી છે. પુનર્જન્મ થાય છે માટે જ તો સૌ પ્રત્યે આદરભાવ સમભાવ, પ્રેમભાવ વિહિત છે. પુનર્જન્મ થાય છે માટે જ તો નિરાશાં માર્ગે પશુ-જનન આશા છે. માટે જ તો વિકાસનો ક્રમ સમગ્રની શક્ય છે. માટે જ પ્રગતિની કલ્પના થઈ શકે છે. ભારતીય પ્રતિક્ષાની આ એ જન્મરહસ્ય શોધ છે ! ખૂબ કિંમતી શોધ છે. આશ્ચર્યજનક શોધ છે દુઃખપીડિત માનવ જનને એ શોધમાં આશ્વાસન છે. શાંતિ છે. આશા સંગીત છે. પ્રેમનું મહાગાન છે ! સંઘમ વગેરે મહાગુણોની પણ એથી વધિમન છે ! મોટા આદર્શોની પણ એને લખેને જ અસ્તિ સમગ્રની શક્ય છે ! ચાર્વાકને મનોદેશમાંથી બહારગટા પણ એજ સિદ્ધાન્તે આપી શક્ય છે. અને ધર્મરતી સૃષ્ટિની મહામંગલતા પણ આથી જ સંગ્રહ શકાય. સમગ્રની શકાય એમ છે ! જો યાત્રુ જન્મ સાથે જ જીવનનો ખેત્ર પૂર્ણ થવાનો હોય તો જીવનમાં ખાસ કશું જીવવા જેવું નથી. કશું કર જેવું નથી. ભગવાન જીવવા જેવો નથી. આત્મા મેળવવા જેવો નથી સદ્કર્મ કરવા જેવો નથી. આદર્શો સેવવા જેવો નથી. વિવેક મેળવવા જેવો નથી અને યોગ સાધવા જેવો નથી. અરે ! ચાર્વાક પણ પૂગવા જેવો નથી ! પણ પુનર્જન્મ એક અકાલ્ય હકીકત છે. અને આથી જ આ જન્મ કે તેની ઘડબાંજ સમગ્રની શકાય છે ! આથી જ બહુંય કરવા જે છે ! સ્વસ્થચિન્તે વિચારે તો ઉપરનાં લખાણમાં ક્યાંયે ન સમગ્રતય એ નર્દા લાગે. ઉત્તરું એ લખાણનું રહસ્ય સ્પષ્ટ થશે. અસ્તુ ૧૨-૩૦ ! સુમાર થનાં નિદાના ઉછરંગમાં ટળવું જોઈએ ને ? એ તો પ્રભુનું આવાદ છે. એટલે નકાદાય જ નદીને !-કુશળ દશે.

ચિંત્ન લાખના દિવસંદન.

યોગપદાવલિ (૯)

પ્રિય ભાઈશ્રી,

- ભગવાન વ્યાસદેવની હરોળમાં ઉભો રહી શકે એવા કોઈ ક્ષણે આજ સુધી જન્મતમાં પાડ્યો નથી. ભગવાન વ્યાસદેવ ત્રણ છે, પણ 'અચ્યુત' જન્મ છે. ભગવાન વ્યાસદેવ હરિ છે. પણ 'દ્વિવાહુ' હરિ છે. ભગવાન વ્યાસદેવ શંભુ છે-પણ 'અમાત્યોચન' શંભુ છે. આવા એકમાં જ ત્રણ દેવમાં અકિતવવાળા, વેદનો વિભાગકર્તા, અક્ષર પુરાણ અને અક્ષર ઉપપુરાણના લેખક, મહાભારતના સ્પષ્ટ, ગીતાના ગૂંથનારા અને વેદાન્તગૂંથના પ્રણેતા-આવા વ્યાસજી પણ 'મુક્ત્ય-જ્ઞાન સાગર' અને 'પરિતાપમર્તિ વ્યાસ' સિવાય કે પરમાત્માનાં ગુણાનુવાદ, હૃદયશાંતિ નહોતા મેળવી શક્યા. તે સિવાય તેઓ "જમ્ભવ દ્વ" જ રહ્યા હતા-એવો ભાગવતકારનો એકાર છે! અર્થાત્ જ કેવળ જ્ઞાનની ગરિમા, હૃદયશાંતિ નથી આણી. પ્રેમની ગરિમા જ હૃદયશાંતિ તો બહે-એ સિદ્ધાન્ત છે. અને આથી જ ભાગવતી કથા "હૃદયમનોનયન-વર્ણ" છે! એ કથા હૃદયની અધીરિક શુદ્ધિ અર્જી છે. જપ-તપ આદિ સાધનો પણ છેવટે તો પરમાત્માની પ્રેમમયી-અને આથી જ કર્મમયી ભક્તિમાં પરિણમનાં-લેઈએ. આગકાલ પરમાત્માની જ કૃપાથી થીમદ્ ભાગવતી કથાના રસપ્રવાહમાં સ્નાન કરાય છે અને પરિણામે વિવક્ષનો શ્રમ ઉતરી જાય છે. હૃદય કાષ્ઠ માટે લેઈની તાજગી મળી રહે છે. જ્ઞાતા ભાઈ! સાચે જ. ભાગવત એ તો જન્મના ન્યૈતિધર્મની હીપાવલિ છે. એમાં વજુવેશાં ચરિત્રો, પેદીએ પેદીએ મુગ વિધાયક પ્રકરોની અભંગ દ્વાર જન્મની રોકે. કદાચ સૌનો વંશ નિર્વંશ જશે-પણ અગિયોનો વંશ નિર્વંશ નહીં થાય! કેટલાં સમર્થ વિનોની પરંપરા એમાં જની થઈ છે! કેવાં ભવ્ય દુષ્ટોની એ સંકિત છે! પ્રજા સમક્ષ લે એ ભવ્ય ચરિત્રોની ધરતી દારમાળા સહ ધરતીમાં આવે તો માનવજનના જગતની આસા અખંડ રહેશે! આગની આપણી વ્યક્તિત્વ દર્શકરી વામનના, વિગટ ચક્રને વર્તે-લે ભાગવતનો દેશકથના પરિવર્તનોને ધ્યાનમાં રાખી પુનરુદ્ધાર થાય તો, ભાગવતી કથા ઇશ્વરમાં આ દુષ્ટને તો એક પ્રકારની અનોખી ધન્યતા લાગે છે! ચોખ્ખાનો જો આંધે સનન ગમ્મદાર લેવો રેલ તો ભાગવતને સરખે જુલું. આપણી પ્રજામાં સરેગી-પરેગીએ

વધતા જાય છે એથી આ મહાપ્રભની પ્રતિભાના મૂલ્ય એમાં કે આજં, અયોગ્ય કે બીજા ચર્ચામાં છે! પ્રભુ આપણને આ દર્શીય દષ્ટિ સાથે આત્મસ્મૃતિ કે એમ ધ્યેય રહે છે. અસ્તુ.

મઠ કાલે આત્માની અમરતાની સનાતન ધૃષ્ટિ આપણે જોઈ. આત્મા સ્વરૂપે તો અમર જ છે અને આથી એની સ્વરૂપે અમર રહેવાની ધૃષ્ટિ તો સત્યાચી છે. એને પર રૂપે-દેહાદિને રૂપે અમર રહેવાની ધૃષ્ટિ થાય છે એટલું જ અત્યંત છે. અને એ અત્યંત જ કેર વર્તાવે છે. અને આથી જન્મની પ્રથમતાનો ક્યાય પતો નથી. માનવ ઇતિહાસ એટલો તો અલ્પકાલનો આવે છે કે અનન્ત કાળની લીલાની દૃષ્ટિએ તો એ લગભગ હાસ્યરૂપે લાગે!! પ્રાણીમાત્ર બ્યારે કાલના પણ સ્વરૂપે સાક્ષી છે ત્યારે એ પાંચ કે દશમાર હજાર વર્ષોનો તેમનો ઇતિહાસ એ અદ્વિતીયનો જ વિષય છે. એ તો જે હશે તે પણ જન્મની અનાદિતાનો જો સ્વીકાર કરીએ તો બહુ કાલનાં જીવંત તો નથી પેસતું? કેમકે જો વાસનાઓ અનાદિ હોય તો પછી તે અનન્ત પણ હોવી જ જોઈએ. કેમકે જો અનાદિ તે અનન્ત હોય એજ અકલમાં આવે છે. જેમકે એતન આત્મા, એતન આત્મા અનાદિ છે, માટે તે અનન્ત છે. તો પછી વાસના પણ અનન્ત જ હશે અને અનન્ત જ હોય તો પછી જીવંત ક્યાં પેસે છે એ જાણી લેવું જોઈએ. વાસનાના ક્યાં જ મોક્ષનું શાસ્ત્ર તો વચન આપે છે. વાસના તો અનન્ત હોઈને કદી પણ તેનો ક્ષય થાય જ નહીં. અને તેમ જો અને તો પછી મોક્ષ એ મૂર્ખાઓનો જ ધંધો ચર્ચા જેસે! પછી, યોગાદિ શાસ્ત્રોની પણ અપ્રમાણિકતા જ જણાય. અને શાસ્ત્રકારો પણ ઉન્મત્ત જ કહેવાય! આ શંકાનો જવાબ વાળતાં કમવાન પતંજલિ કહે છે:—

हेतुफलान्तराद्यत्मनैः संगृहीतत्वाद् एषां अभावे तदभावः ॥ ११ ॥

તે વાસનાઓ હેતુફળાન્તરે, ફલ, આશ્રય અને આશ્રયનથી સંગ્રહીતત્વાદ=સંચિત ચયેથી હોઈને ઇષ્ટા=એ હેતુ વગેરેનો અભાવ=અભાવ થતાં તદભાવ=તેમનો અભાવ થાય છે.

અર્થાત્ પ્રશ્ન સાથે તકરાર નથી. પ્રશ્નમાં રહેલી વિચારમૂલતા સાથે તકરાર હોઈ શકે. વાસનાઓ અનાદિ છે માટે જ અનન્ત નથી હોઈ શકતી. કેમ વસ્તુ અનાદિ હોય છતાં પણ જો તેમાં નાશ પામવાનાં બીજ હોય-હેતુ હોય-કારણ હોય તો તે અવસ્થ નાશ પામે છે. આથી અનાદિત્વ જ અનન્તતામાં કારણ નથી. અવિનાશિતા-વિનાશની અયોગ્યતા એ અનન્તતામાં

કારણરૂપ છે. આત્મામાં તો વિનાશ થતા ખાટેનાં કારણોનો સદ્ભાવ નથી. અને આથી આત્મા નાશ પામતો નથી. વાસનાઓના વિષયમાં તેવું નથી. વાસનાઓમાં તો વિનષ્ટ થવાની યોગ્યતા રહેલી છે, કારણ રહેતું છે. અને આથી અનાદિ છતાં નિમિત્ત ઉપસ્થિત થતાં તેમનો અવશ્ય ક્ષય થાય છેજ. વાસનાઓમાં એ વિનાશિતાનું ખીજ છે-એમનો કારણો દ્વારા સંગ્રહ. તો એ કારણો ક્યાં ? તો એ વાસનાઓ સંચિત થાય છે હેતુ. ફલ, આશ્રય અને આલંબનથી. આથી જો એ હેતુ વગેરેનો નાશ થાય તો-અભાવ થાય તો-વાસનાઓનો પણ અવશ્યમેવ નાશ થાય. કારણનારો અર્પનો નાશ અવશ્યમેવ થાય જ.

તો હેતુ વગેરે એટલે શું ? તો અવિદ્યા વગેરે કલેશો વાસનાના ઉદયમાં હેતુ છે. તે ઉપરાંત શુકલાદિ ઉપર બનાવેલા કર્મો એમના ઉદયમાં હેતુ છે જન્મ આયુષ્ય અને ભોગ એ ફલ છે જાતિ વગેરેથી પણ એ સંચિત થાય છે સધિકાર ચિત્ત એટલે ભોગ અને અપવર્ગ રૂપી પ્રયોજન જેવું પૂણું થયું નથી એવું ચિત્ત તેજ એ વાસનાઓનો આશ્રય એટલે કે નિવાસસ્થાન છે. ચિત્ત વાસનાઓનું કદી ન ઉલરાઈ જાય એવું ભંડારીયું છે ! અને શબ્દ વગેરે વિષયો એ વાસનાનું આશ્રયન છે આમ અવિદ્યા-કર્મ, જન્મ આયુષ્ય, ભોગ, ચિત્ત, શબ્દાદિ વિષયો દ્વારા-એ બધાં રૂપી કારણ દ્વારા વાસનાઓનો સંગ્રહ થાય છે. આથી એ બધાંને જો અપાય થાય તો વાસનાઓનો સ્વયમેવ અપાય થાય !

કર્મશયનું મળ છે કલેશ. અને કલેશોની જન્મભૂમિ છે અવિદ્યા. આથી અવિદ્યા-અજ્ઞાન જ રાગદ્વેષ, ધર્મ અધર્મ, સુખ અને દુઃખરૂપી ૭ આરાવાળાં સંસારચક્રની તેત્રી છે અને વાસનાઓનો હેતુ છે. ફલ, આશ્રય અને આલંબન તો તે અવિદ્યાથી જ લરપૂર છે-આત્મ છે. આથી તેની નિવૃત્તિએ તે સ્વયં નિવૃત્ત થાય છે. જેમ પ્રાણના વિરહે પ્રાણાશ્રયી ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સ્વયમેવ બંધ પડી જાય તેમ અવિદ્યાના વિરહે અવિદ્યાશ્રયી ફલ-આશ્રય અને આલંબનની પ્રવૃત્તિ સ્વયમેવ અસ્ત પામે. આ અવિદ્યાનો શત્રુ છે-વેદા. એટલે કે યોગશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કદીએ તો પ્રસંગ્યાન. એટલે કે અકોચ વિવેકજ્ઞાન. તો એ અકોચ વિવેક જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નિયંત્ર થતાં તેને આશરે રહેવાં ફલાદિનો અને તે દ્વારા એટલે કે અવિદ્યાના જ આધારે રહેલી વાસનાઓનો-અનાદિ દોષ છતાં વિનાશ થાય જ છે. આત્માનું દૃષ્ટાન્ત અડી ઉચ્ચિત નથી. કેમકે આત્માને તો વિનાશ થવાનું કારણ ન દોષથી ને વિનષ્ટ થવો નથી. વાસનાને તો

વિનાશનું કારણ મોતજૂ છે. આથી બકરી તો કાઢવી જ રહી અને સાથે ઊંટના પ્રવેશનો ભય પણ કેવળ અસ્થાને જ છે.

અસ્ત પામતું અજ્ઞાન, અસ્ત પામતાં પહેલાં, જીવવાના બધાંય પ્રયત્નો કરી છોડે છે-માણસની માફક જ. ન છૂટકેનું જ તે મરે છે. અને તે પણ મરણ પામતાં પહેલાં જીવને ખૂબ દુઃખી કરીને અને જીવને તો બેવડો ત્રાસ વહેારવો પડે છે. એક બાજુ અજ્ઞાનની મરણકાશની યાતના, અને બીજી બાજુ જ્ઞાનની પ્રસવકાળની વેદના ! વાસનાઓ અનાદિ છે જ્યાં અનન્ત નથી એમ નિર્બાંધપણે દર્શાવ્યું-એટલે બીજી શંકા આવીને ઉભે છે ! સત્કાર્યવાદનો હાથ ઉભો થાય છે ! સત્કાર્યવાદ એ શાસ્ત્રીય પરિભાષાનો શબ્દ છે. કાર્ય કારણમાં કારણ સ્વરૂપે ઉપજ્યા પહેલાં પણ હતું જ અને આશીર્વાદ પણ તે કાર્ય કારણ સ્વરૂપે તો રહે જ છે. અને આથી જ કાર્ય પણ પ્રાકૃતિક વસ્તુનો પણ આત્મિક અને નિરન્વય વિનાશ નથી જ. માટીમાંથી ઉપજેલો ઘડો, ઉપજ્યા પહેલાં માટીમાં હતો જ. નહીં હોત તો તેમાંથી ઉપજે કેવી રીતે? અને જો ઉપજે જ તો પછી જેમ માટીમાં ન હતો તેમ કાર્યપણ કેકાણે એ ન હતો અને આથી ગમે તેમાંથી ગમે તે ઉપજી શકત. પણ તેનું નથી જ. તત્ત્વમાંથી જ તેજ ઉપજે. રેતીમાંથી કાટિ પ્રયત્ને પણ નહીં જ. આથી ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ ઘડો માટીમાં હતો જ. રક્ત પ્રયોગનાવશાત્ કારણ જ નામરૂપે પરિણમ્યું રહે છે. અને એજ રીતે લય પામતો ઘડો પાછો માટીરૂપે તો રહે જ. આથી કાર્ય કારણનું મૂળ દૃષ્ટિએ અનન્ય છે, તેમાં વાસ્તવિક ભેદ નથી. વ્યાવહારિક ભેદ છે. અને આથી કાર્યપણ વસ્તુનો નિરન્વય અત્યંત નાશ નથી જ. આ છે સામાન્યપણે સત્કાર્યવાદનું સ્વરૂપ તો વાસનાઓનો પણ વિનાશ કેવી રીતે સંભવે ! વિનાશનું કારણ હોને હોય. યોગશાસ્ત્ર મત્કાર્યવાદી છે. તો એણે એના જ વિરોધી શાગના સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય કરી બતાવવો રહે છે. અને એ રીતે જોનાં વાસનાઓનો અત્યંત નિરન્વય નાશ નથી જ અને જો તેમ હોય તો અજ્ઞાન કહે કે હું વિજ્યી જ છું ! પણ વિજ્યમિત પ્રસન્નતાનાં ભગવાન પાનંતરિત કહે છે:-

અતીતાનણતં સ્વરૂપતઃ અસ્તિ અવ્યમેદાન્ ધર્માણામ્ ॥ ૧૨ ॥

અતીતાનણતં = વિનાશ પામેલું હોય તે અતીત. ભાવિમાં જેની અભિવ્યક્તિ થવાની હોય તે અનામત. અર્થાત્ જૂન અને ભાવિરૂપી બે ધર્મો રાગદ્વેષ = પેદાશના અતીતના અને અનામતનારૂપી ધર્મરૂપે તો વર્તમાન

ધર્મની માફકજ ધર્મીમાં અસ્તિ-હોય છે કેમકે ધર્માગમહત્ વગેરે કાર્યો અથવા તો પ્રકરણવશાત્ વાસનાઓરૂપી ધર્મેનો અવમેદાત્-અધ્ય એટલે અહીં કાળ. તો ભૂત લવિષ્ય વર્તમાનરૂપ કાળે ત્રણ મેદોનો અહીં સ્તીકાર છે જ.

અર્થાત્ સ્વકાર્યવાદને આગળ કરીને પણ અહીં વિગત પમાય એમ નથી. વાસનાઓનો કાય થાયજ છે. એ નિર્વિવાદ છે. ધર્મમાત્રનું ધર્મીમાં અવસ્થાન હોય જ છે. ત્રણે કાળમાં હોય જ છે! આથી વાસનાઓનું પણ અસ્તિત્વ ટળી જતું નથી. વાસનાઓના વિનાશનો અર્થ અહીં સમજ લેવો રહે છે. વાસનાઓનો વિનાશ એટલે સ્વરૂપે અભાવ એમ નહીં. તો! એની અતીતતા માત્ર એટલે વિનાશ છે. અર્થાત્ એ વાસનાઓ ભૂતકાળના ગર્ભમાં હમેશને માટે સરકી જાય છે. અને સરકી ગયેલી વાસનાઓ કરોડો વર્ષ રહે તો પણ કાંઈ ખગડું નથી. આથી સ્વકાર્યવાદને કાંઈ હાનિ આવતી નથી! કેમ હાનિ નથી-એ પ્રશ્ન ઉચિત છે. અતીતરૂપે ભલે હો. અતીતરૂપે રહેલી વાસનાઓથી પહેલાંની માફક ચિત્ત આશયવાળું નથી બનતું. કેમકે વર્તમાન કાળ ઉપર આરુઢ થયેલી વાસનાઓ જ આશયની પ્રયોગક થઈ શકે છે. અને અતીતનું અનાગતની માફક પુનઃ ઉત્થાન સ્તીકારાણું નથી.

અર્થાત્ આ તો થયું સાચી કાંતણુ પીંજણુ. આપણે એમાં શું સમજવું? વાસનાઓનો સ્વરૂપે નાશ થતો નથી કેમકે સ્વકાર્યવાદના શુદ્ધિગમ્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એ શક્ય નથી. આથી સ્વરૂપે તો વાસનાઓ રહે જ છે. પણ હવે એ કાર્ય 'કરી શકે એવી રહેતી નથી. એમાં રહેલી અવિદ્યા જ નિર્મલ થઈ ગઈ છે! અને અવિદ્યાનું પોષણ મળતું જ ન્યાં અટકી ગયું તો માંડી પડી ગયેલી-જળેલી દોડડીના વળ જેવી થઈ ગયેલી એ વાસનાઓ છવતી દેખાતી છતાં મરેલી જ છે! વાસનાઓના સ્વરૂપ સાથે અહીં તકરાર નથી. કાર્ય સાથે છે. એ કાર્ય કરવાનું જો એ માંડી વાળે તો પછી એ કરોડો વર્ષ સુધી ભૂતકાળમાં પડી રહે તો સર્વસદ્ ક્રમ્પરની માફક આપણને વાંધો નથી. વાસનાઓનું કાર્યકારણુ સામર્થ્ય ઝંખ્યું એટલે આપણો દિસાખ પડ્યો. એટલોજ આપણા પુરુષાર્થનો વિપય છે. એટલુંજ પુરુષકારનું ક્ષેત્ર છે. આથી સ્વકાર્યવાદના આધારે સ્વરૂપે વાસના રહેતી હોય છતાં જો તે પ્રેરક અને કાર્યવાદક ન નીવડતી હોય તો પ્રયોગન સિદ્ધ થઈ શકે છે. ॥ ૧૨ ॥

તો આ અર્થાત્ કાર્યો-ધર્માનું પરમાર્થ દષ્ટિએ શું સ્વરૂપ છે? અર્થાત્ કાર્યોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું? દેખાય છે તે કે કારણુ અર્થાત્ વાસનાઓ

કે સુદ્ધિ અહ કાગ વગેરે ધર્મો-મૂળમાં ક્યો પદાર્થ છે? એ જિજ્ઞાસા તોપતા ભગવાન પત્ર જાણે છે—

તે વ્યક્તસૂક્ષ્મા ગુણાત્માન ॥૧૩॥

વ્યક્તસૂક્ષ્મા—તત્ત્વમાન તે વ્યક્ત અનાગત અતીત ભાવો તે સૂક્ષ્મ આ વ્યક્ત અને મૂક્ષ્મ—ત્રણ કાળ આરંભ તમામ મહાદ્વિ-ધર્મો-કાર્યો ગુણાત્માન = ગુણરૂપી-સત્ત્વ ૨૪ અને તમરૂપી ત્રણ શુભોના પરિણામ વિશેષ હોઈને, કારણ દૃષ્ટિએ, શુભો-૪ કાર્ય માનવો આત્મા એટલે કે સ્વરૂપ છે

અર્થાત્ કૈવલ્યના પ્રકરણમાં આ સુત ઉપયોગી છે વાસનાઓ કહો કે મહત્તર વગેરે રૂપી કાર્યો કહો—અત્યંત સૂક્ષ્મ ધર્મમાત્ર-કાર્યમાત્ર વાસ્તવિક રીતે તો વિશુદ્ધ સ્વરૂપ ૪ છે અને તેમ હોઈને પુરુષથી સત્ત્વ અરૂપ હોઈને અગર તો કહો કે તેઓ ઈચ્છે તો પણ પુરુષને સ્પર્શી શકતા જ નથી એમ હોઈને વાસનાઓ ગદ્દે છે કે મરે છે—એ અગત્યનો પ્રશ્ન નથી રહેતો! કામ કાળે જ પુરુષમાં ત્રણ શુભો કે તેના પરિણામો હતા જ નહીં! અને અધ્યત્ત મહાભાવના શુભોની પરાક્રમશીલતા પુરુષના ઉપર મૂળમાં જ પ્રભાવ નાખના અશક્ત છે પ્રકૃતિ કે તેના પરિવાર મૂળમાં ત્રણ શુભાશાના જ છે અને પુરુષ મૂળમાં નિર્ગુણ જ છે! આથી એ બેના મેળ મળે કે મેળભેળ માટે શક્યતા જ નથી આ તો મેળભેળ થઈ ગયેલી બાજે છે તો તેમ નથી એટલું સમજાવના પૂરવો જ લગ્ય પ્રયત્ન છે! અને દિવ્યતત્ત્વ મતિચિન્તનીયા—ના ન્યાયે તર્કને મોઝ અનકાશ ગાસ્ત્રકાર આપે છે આ મૂળ સમજ તો કાર્યકારણ ભાવની. દૃષ્ટિએ વિકાર માત્ર કાગલરૂપ જ છે મોનીઆના મન પ્રમાણે કાગળ અને કાર્યમાં બેઠા અને અગ્રેજ બુદ્ધિ છે તે પૈકા કાગળરૂપ જે શુભો છે તે પરિણામી નિત્ય છે અને તેના વિકાર સ્વરૂપ ખીલ તમામ નરવો, પ્રકૃતિકૃત ગુણ ત્રણથી મૂળમાં અભિન્ન હોઈને, નિત્ય છે બાકી સ્વરૂપે નિત્ય નથી ભાગ્યવંતી વ્યાપ્ત છે અને પુરુષ તો કુરુચનિત્ય છે આદનો અહીં વિવેક અમલ લેવો ગદ્દે છે ॥૧૩॥

પ્રકૃતિની પદ્ધિમાં આવના પદાર્થ માન મૂળમાં શુદ્ધ સ્વરૂપ જ છે એ આપણે જોયું. પણ મન નિરુદ્ધ છે અને શક્ય શુદ્ધ, પેટના શુદ્ધની પેટે, મનને કદી અગ્ર મળી શકતું નથી પ્રશ્ન એ છે કે શુદ્ધ ત્રણ છે કાગળમાં જે નિત્ય તે કાર્યમાં આપણે જોએ આમાન્ય નિયમ છે તો કાગળમાં જે રૂપ ત્રણમાં કાર્યમાં તો ત્રણજી નથી, ક્રમકે એક શબ્દ, એક દંડિત, એક પૃષ્ઠી, એક પાણી આમ વિશુદ્ધિયમ વસ્તુનું તો—શબ્દ

વગેરેનું તો એકલવજ જોવામાં આવે છે? તો પણ ત્રણનું એકાન્ક કાપ થાય કેવી રીતે? જ્યાંય વાગતાં લગવાન પતંગવિ કહે છે.

परिणामैकत्वात् वस्तुनत्वम् ॥ १८ ॥

परिणामैकत्वात्=વાટ, તેણ, અને જ્યોતની માફક અંગાંગિલાવે મળેલા ગુણો ત્રણ હોવા છતાં પણ, દીવાની પેરે પરિણામમાં એકતા થતી હોવાથી વસ્તુત્વમ્=વસ્તુનું—એટલે કે ત્રણ ગુણના પરિણામની દૃષ્ટિએ તદાત્મક—ત્રિગુણાત્મક વસ્તુનું—અર્થ વગેરેનું તત્વ એટલે કે તેપણું અર્થાત્ એકત્વ હોય છે.

પ્રથમ યોગ્ય છે. છતાં અહીં સમજવાનું આ છે. જે સમપ્રધાન લાવે વસ્તુઓનું મિશ્રન થતું હોય તો ત્યાં પરિણામની એકતાનો વિરોધ થાય. જેમકે માટી, તંતુ, દૂધ. માટી વગેરે વસ્તુઓનો એકસરખો મુખ્ય લાવ છે. અને આથી તેમનું જે મિશ્રણ થાય તો પરિણામની પણ અનેકતા આવે. પણ અહીં તો ત્રણે ગુણો અંગાંગિલાવે અને પુરુષાર્થ—ભોગ અને અપવર્ગને ખાતર પ્રેરાયેલ હોઇને મિશ્રિત થાય છે આથી ગુણોની બાજતમાં પરિણામની અનેકતા નથી. એકતા જ છે. આથી ગુણોની બહુતાએ પરિણામની એકતા હોય તો તેમાં કશોજ વિરોધ નથી. વાટ, તેણ અને જ્યોત પ્રકારથી પરિણામને છતું કરે છે—તેમ ત્રણે ગુણો પણ પ્રધાનચૈત્ર્ય—અંગાંગિલાવે મળી પુરુષાર્થરૂપી પ્રયોજન સાધવાને માટે પરિણામની એકતાને ઉપગમે છે. આથી કશો વિરોધ નથી. તે પૈકી સત્વપ્રધાન ગુણોને ઇન્દ્રિયોદ્ધર્ષી એક પરિણામ છે. તમોગુણ પ્રધાન ગુણોનો વિષયોદ્ધર્ષી એક પરિણામ છે—આટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ॥ ૧૪ ॥

આ ટુકાણે એક અપૂર્વ શંકા ઉપજે છે. વિજ્ઞાનવાદી શંકાનો ઉત્પાદક છે. વિજ્ઞાનવાદી (બૌદ્ધોની એક તત્ત્વચિંતારસરણીના અનુયાયીઓ અહીં વિજ્ઞાનવાદી સમજાવા) ને મન, વિજ્ઞાનથી અલગ કોઈ વસ્તુ નથી. વિજ્ઞાનથી સિત્ત જે કોઈ વસ્તુ હોય તો તેની એકતા અનેકતાનો પ્રશ્ન આવે. પણ વિજ્ઞાન જ વાસનાને લઇને કાર્યકારણલાવરૂપે આપણી સમક્ષ મોજૂદ છે. આથી જ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત કોઈ વસ્તુનો સદ્ભાવ જ નથી. ધરા જેવી કોઈ ચીજ જ નથી. જ્ઞાનની જ એ એક વાસનામય પ્રતીતિ છે! બાકી ‘આ ધડા છે’ એ જ્ઞાન સિવાય એ જ્ઞાનથી દરકાનમાં બૂટી એવી કોઈ ચીજ નથી. વિજ્ઞાન જ તે તે વસ્તુરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે! અને એ જામ જ છે, આથી વસ્તુનો જ લ્યાં અભાવ છે ત્યાં એકત્વ અનેકત્વની વાત તો આવે જ રહે એટલું જ નહીં તેના કાગરૂપી ત્રણ-વર્તમાનાદિ

બેદો તો તેથી પણ અજાણ રહે! ૫મી તે ગુણાત્મક છે એ તો પણ તેટલી અસાધ્ય થઈ પડે! આ છે બૌદ્ધ વિજ્ઞાનમતવાદીની શરૂા એવું નિરમન કરતા લગભગ પનજનિ કહે છે —

વસ્તુસામ્યેऽપિ ચિત્તમેદાત્ તયો વિમક્ત પન્થા ॥૧૫॥

વસ્તુ સામ્યેઽપિ=વસ્તુ પદાર્થની અમતા-સમાનતા એટલે કે અભેદ હોય તો પણ ચિત્તમેદાત્=ચિત્ત જ્ઞાન વિજ્ઞાન-શુદ્ધિ-એ બધાય સખ્દો વિજ્ઞાનવાદીને મન લિપ્ત નથી તો તેો લગભગ જ્ઞાનનો ભેગ થતો હોવાથી તયો=તે બેનો એટલે કે વસ્તુ અને ચિત્તનો-આદ્ય અને અણુશીલ એવો તે બેનો વિમક્ત પથા=માર્ગ ભિન્ન છે અર્થાત્ તે બન્ને એખીજથી લિપ્ત લિપ્ત પદાર્થ છે

અર્થાત્ એકની એક વસ્તુને લગતુ અનેકતુ જ્ઞાન લિપ્ત થતુ હોવાથી વસ્તુ અને જ્ઞાન એ બન્ને નોખી નોખી ચીજો છે વિજ્ઞાનવાદીઓને મન ચિત્તજ એક તત્ત્વ છે તે પણ નાના અનેક પ્રકારતુ છે ક્ષણિક છે તે ચિત્તથી લિપ્ત એવું આ દૃશ્યમાન-સાક્ષાત્ દેખાતુ, ઘટપટ્ટાદિ વસ્તુ સ્વરૂપ જગત તે અસ્વરૂપે સત્ નથી પણ અત્યંત મિથ્યા છે ચિતે ચિતે અનાદિ નાસના એજ આ જગતની કલ્પના કરી છે અને એ કલ્પનાતુ કારણ ચિત્તજ છે આવી આ મધુચ ચિત્તમાત્રજ છે ચિત્તથી નોખુ એવું બીજુ દંશુ જ નથી એમની આ માન્યતા યોગ્ય નથી કેમકે ચિત્તથી નોખી એરી વસ્તુઓનું દર્શન થાય છે જો ચિત્તથી લિપ્ત એરી પ્રાર્થ બીજજ ન હોત જો તે ચિત્તમાત્રજ હોત તો સૌથી પહેલા તો એમની એક વસ્તુ એકે ચિત્તનો વિષય જ ન થઈ ગમત તે ઉપરાંત તે તે ચિત્તનો વિષય બનેરી તે વસ્તુ ‘આ તેજ છે’ એરી જનનની પ્રત્યક્ષિદ્ધા નજ આવી શકત કારણ કે એજ ચિતે કંપેની અને કેવળ ચિત્તમાત્ર વસ્તુને બીજુ ચિત્ત વિનય જ ન મરી શકે ક્ષણિક અને કેવળ વિજ્ઞાનમય ચિત્ત ક્ષણ પછી હોતુ નથી તો પૂર્વ ચિત્તનો વિષય ઉત્તર ચિત્તનો બની જ ન શકે પરંતુ અનુભવ જૂદું કરે છે અનેક ચિત્તનો વિષય બનેથી એ વસ્તુ છે એમ કહે છે એટલુ જ નહીં પણ ‘આ તેજ છે’ એવું પ્રત્યક્ષિદ્ધાન પણ તેમા થાય છે ચિત્તથી ભિન્ન એવી ગામ અપ્રતિદ વસ્તુ જ ન હોત તો ગમે તેને ગમે તે વસ્તુ ગમે તેમા જણાત! ગમે અજાતા જ્ઞાનસ્થા મને જ્ઞાનમ જણાય તો તમને તેમા યોડે જણાય તો તે યોગ્ય હોત! પણ મને ત્યાં જ્ઞાનમ જણાય છે ત્યાં સૌને ત્યામુધી ચિત્ત ખરી અથુ ન હોય ત્યામુધી-જ્ઞાનમ જ જણાય છે આથી ચિત્તથી લિપ્ત અને અપ્રતિદ એરી વસ્તુ છે આથી વિજ્ઞાન અને વસ્તુ એ નથી ભિન્ન છે ॥૧૫॥

આમ જ્યારે એક રીતે ન કાળું ત્યારે ખીજી દલીલનું શસ્ત્ર વિજ્ઞાનવાદી અજમાવે છે. વિજ્ઞાનવાદી કહે છે, ભલ્લા યોગી! અમે ચિત્તથી ભિન્ન ચૈત્ય વસ્તુનો સર્વથા નિર્ગેષ નથી કરતા; પરંતુ જે ક્ષણે જે ચિત્ત જાય તેની આગલી પાછલી ક્ષણમાં તેનો નિર્ગેષ કરીએ છીએ. આથી અમારા મનમાં તો જે ક્ષણે ચિત્ત તેજ ક્ષણે ચૈત્ય વસ્તુ હોઈ રહે છે. એના પહેલાંની કે પછીની ક્ષણમાં વસ્તુનો સદ્ભાવ નથી એમ કહીએ છીએ. અને આથી તે વસ્તુ અનેક ચિત્તનો વિષય નથી પણ એક ચિત્તનો વિષય છે—આ દલીલનો રદીએ આપતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

न च एकचित्ततन्त्रं वस्तु, तदा अप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥૧૬॥

વસ્તુ=વદપટ વગેરે માલ્ય જે વસ્તુ તે એકચિત્તતન્ત્ર=એક ચિત્તને અધીન—એક ચિત્ત ટકે તેટલો સમય માત્ર જ ટકનારું ન વ=હોઈ શકતું નથી જ—શા કારણે?—તદા=જ્યારે તે જ ચિત્ત વિષયાન્તરમાં ચોટે અગર તો નિરુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે તત્ત=તે ચિત્તનો વિષય બનેલી વસ્તુ અપ્રમાણક=અપ્રમાણરૂપ ચિત્ત દ્વારા ગૃહીત ન થતી હોઇને કિં સ્યાત=થું નાશ પામે?—કે પછી પહેલાંની માફક જ રહે?

અર્થાત્ ક્ષણિક ચિત્ત ક્ષણભરને માટે જ વર્તે. તે ક્ષણ પૂરી થતાં તે ચિત્ત ચાલી જાય. અને ખૌદવાદીના મતે વર્તમાનકાલિક ચિત્તે જ પ્રવર્થેનિ સદ્ભાવ છે. અતીત કે ભાવિ ક્ષણમાં વસ્તુ નથી. તો એ વાત પણ અશક્ય છે. જે વસ્તુ એક ચિત્તના સમય સુધી જ રહેતી હોય તો તો તે ચિત્ત ચાલી જતાં તે ચિત્તથી પકડાયેલી વસ્તુઓ પણ ચાલી ગઈ હોત. પણ એમ વસ્તુ ચિત્તના વિનાશો નાશ પામતી નથી. ખાસ્તી રહે છે. આથી ચિત્તક્ષણમાત્રકાવિ જ વસ્તુ નથી. અને આથી પણ ચિત્ત અને વસ્તુ ઉભય ભિન્ન છે.

અર્થાત્ પ્રપ્ન આ છે. ચિત્તથી ભિન્ન, પણ તે ચિત્તને જ માત્ર અધીન એવી જે ચિત્તાત્મક યીજને સ્વીકારવામાં આવે છે તેનું કારણ શું? ચિત્ત તેનું કારણ છે કે ખીજું કાંઈ? જે વસ્તુનું કારણ ચિત્ત હોત તો વિજ્ઞાનવાદનો પ્રસંગ જ ખડો થાય છે અને તે તો દૂષિત છે. એ ઉપર જેનું જ છે. જે ખીજો ચિકિત્સ્ય સ્વીકારે તો વસ્તુના પ્રદક્ષનો અભાવ આવે. તો પણ સામેની વસ્તુ અકસ્માત જ કેવી રીતે નાશ પામે? પ્રદક્ષના અભાવે કાંઈ માલ્યનો અભાવ થઈ જાય એવું તો કાંઈ દર્શન નથી! આંખના અભાવે રૂપ કાંઈ ઓછું ઓગળી જાય! કાનના અભાવે સંગીત કાંઈ મરી

બધ ખરું ? તો જો વસ્તુ રહેતી જ હોય તો તે એક ચિત્તને જ અધીન, તત્કાલિન ચિત્તને જ અધીન છે એવું કેમ સિદ્ધ થાય ? સર્વ ચિત્તને સાધારણ છે એમ કેમ ન સિદ્ધ થાય ? ઉલટું વસ્તુ તો સર્વ ચિત્તને સાધારણ અનુભવાય છે. આથી એક ચિત્તને અધીન એટલે કે એક દાસ્ય સુધી જ—તે ચિત્ત પકડે ત્યાં સુધી જ વસ્તુ રહે છે—આ વાત વાહ્યાત્ છે. ॥૧૧॥

હવે બીજાંયેલો પૂર્વપક્ષ સામો તક ઉદાવતાં પૂછે છે કે જો ચિત્તથી જિજ્ઞાસુ અને સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત એવી ધટપટ વગેરે વસ્તુઓ જો હોય જ તો પછી તે વસ્તુ ચિત્તથી હરદમેશ કેમ જણાતી નથી ! અર્થાત્ એકી વખતે તમામ પદાર્થોનું ચિત્તને કેમ જ્ઞાન થતું નથી ? જવાબ વાળતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે,—

તદુપરાગાપેક્ષિતત્વાત્ ચિત્તસ્ય વસ્તુજ્ઞાતાઘાતમ્ ॥ ૧૭ ॥

ચિત્તસ્ય=ચિત્તસત્ત્વને વસ્તુભાત્રનું જ્ઞાન થવા માટે તદુપરાગા-પેક્ષિતત્વાત્ તે તે ધટપટ વસ્તુઓના ઉપરાગની અપેક્ષા રહેતી હોવાને કારણે વસ્તુ= ધટપટ વગેરે વસ્તુઓ જ્ઞાતાજ્ઞાતમ્=કવચિત્ જણાયેલી તો કવચિત્ ન જણાયેલ હોય છે.

અર્થાત્ ચિત્તને વસ્તુભાત્રનું એકી વખતે જ્ઞાન થતું નથી. કેમકે ચિત્તને એ વસ્તુના ઉપરાગની અપેક્ષા રહે છે. ઉપરાગ એટલે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો દ્વારા ચિત્તને પોતાની સાથે જોડી તેમાં-ચિત્તમાં પોતાના આકારનું સમારોપણ અર્થાત્ ચિત્તને વસ્તુભાત્રના જ્ઞાન માટે તે તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વસ્તુ સાથેના સંબંધની અપેક્ષા છે. આથી જે વસ્તુ સાથે તેનો સંબંધ થાય તે વસ્તુનું જ તેને જ્ઞાન થાય. જોની સાથે સંબંધ ન થાય તેનું તેને જ્ઞાન થતું નથી. અર્થાત્ હુનિયાના પનથો તો છે લોહચુંબક જેવા અને ચિત્ત છે લોખંડની કણી જેવું. લોહચુંબક જેમ લોહને તેમ આ પદાર્થો પરિણામદીપ્ત ચિત્તને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જહાર ખેંચી પોતાની સાથે સંયોજિત કરે છે. પોતાના રંગે તેને રંગી, દે છે. મજા જેમ વસ્તુને તેમ પદાર્થો ચિત્તને આત્મરંગે રંગે છે. આથી જે વિષય ચિત્તને પોતાના રંગે રંગે તે વિષય જણાયેલ થાય છે. ખીન્ને નહીં. ॥ ૧૭ ॥

આમ જે વસ્તુનો ચિત્ત ઉપર રંગ જામે તેમ વસ્તુ ચિત્તને જણાયેલી હોય છે, ખીન્ન નહીં—એમ સિદ્ધ થયું. તો અહીં વળી એક સંકોચ સ્વાભાવિક રીતે જન્મે છે. જેમ વિષયનો ઉપરાગ થાય તોજ પરિણામદીપ્ત ચિત્તને

વિધવનું વેદન થાય છે-તેમ પુરુષને પણ જ્યારે ચિત્તનો ઉપરાગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ ચિત્તનું વેદન થાય ! તો કવચિત્ પુરુષને પણ ચિત્તની વૃત્તિનું વેદન ન પણ થાય ! કેમકે પુરુષ પણ જ્યારે નીચ વસ્તુને જાણતો હોય છે ત્યારે પીત વસ્તુને જાણતો હોતો નથી ! આથી તેને પણ જ્ઞાન કવચિત્ થાય અને કવચિત્ ન થાય ! અને જો તેમ થાય તો તે પણ ચિત્તની પેરે જ પરિણામી ગણાય ! અર્થાત્ તે તે વિધવાકાર ચિત્ત વૃત્તિઓ પણ હંમેશાં ન જાણાય ! આનો જવાબ વાળનાં બગવાન પતંજલિ એક કાંકરે બે પદ્મીઓ મારતાં કહે છે:—

સદ્વા જ્ઞાતાઃ ચિત્તવૃત્તયઃ તત્પ્રભોઃ પુરુષસ્ય અપરિણામિત્વાત્ ॥૧૮॥

- ચિત્તવૃત્તયઃ=તે વિધવોને લગતી ચિત્તની વૃત્તિઓ સદ્વા=હંમેશાં જ્ઞાતા= પકડાય જ છે, કદી પણ ન પકડાવી હોય એમ નથી.-સાથી!- તો તત્પ્રભોઃ તે સર્વવૃત્તિ ચિત્તનો પ્રભુ-સ્વામી-બોક્તા પુરુષસ્વ=પુરુષનું અપરિણામિત્વાત્=ચિત્તની પેરે પરિણામિત્વ નથી લેથી.

અર્થાત્ આ સંક્રમ્યાં વગૂં હોત-જો પુરુષ પરિણામી હોત તો, ચિત્તની પેરે તેનો બોક્તા પુરુષ જો પરિણામી હોત તો જરૂર શબ્દાદિ વિધવોની પ્રક્રિયે તેને લગતી ચિત્તવૃત્તિઓ પણ જ્ઞાત કે અજ્ઞાત થાત. કેમકે પુરુષ પરિણામી હોત તો કેમકે દિવસ પણ તેને અંધત્વનો સંભવ હોત. પરંતુ પુરુષ પરિણામી નથી. કેમકે તે કૂટસ્થનિત્ય છે. આથી તેને તો ચિત્તની વૃત્તિઓ સદા જ્ઞાતજ હોય છે. કદી અજ્ઞાત રહેતી નથી. અર્થાત્ પુરુષ સ્વરૂપે હંમેશાં “અવિપરિણમ્યૈતન્યત્વમાય”-કદી પણ ન હુપ્ત થતાં ચૈતન્યરૂપી સ્વસ્થાવવાળો છે. અને આથી તેને માટે કેમકે વૃત્તિ અણુમાયુષી રહી શકતી નથી. આમ કૂટસ્થનિત્ય અપરિણામી ચૈતન્ય પ્રકાશ સ્વરૂપ પુરુષને માટે ચિત્તવૃત્તિઓ સદા જ્ઞાત જ રહે છે ! અર્થાત્ પુરુષ અખંડ પ્રકાશ સ્વરૂપ છે. આમ જોમ ચિત્ત અને વિષયો એકમેકથી ભિન્ન અને સ્વપ્રતિષ્ઠ હકીકતો છે તેમ ચિત્ત અને પુરુષ પણ પરિણામિત્વ અને અપરિણામિત્વના કારણે એકમેકથી ભિન્ન સ્વપ્રતિષ્ઠ હકીકત સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ ચિત્તથી આત્મા જૂદો છે. અને આથી જ એનું કૈવલ્ય સંભવે છે. ॥૧૮॥

વળી દૈશ્વિક વિજ્ઞાનવાદી સંક્રાં ઉદાપે છે કે ચિત્તથી ભિન્ન તે ચિત્તનો પ્રભુ-બોક્તા એવો કેમકે આત્મા-અપરિણામી આત્મા નથી. અને તે ચિત્ત સ્વયં સ્વપ્રકાશ અને દૈશ્વિક છે ! સંક્રાંનો નિરાસ કરનાં બગવાન પતંજલિ કહે છે:—

તત્=તે ચિત્ત સ્વાભાસ=સ્વપ્રકાશ ન=નથી. કેમકે દૃશ્યત્વાત્=તે દર્શનનો વિષય થાય છે. જડ છે. ઘટપટ વગેરેની પેરે પરિણામી છે.

અર્થાત્ ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીનો આ અસ્થાને મતિવિવ્રમ છે ! ચિત્તથી લિપ્ત આત્મા છે જ. અને ચિત્ત સ્વપ્રકાશ નથી પણ પરપ્રકાશ છે. અર્થાત્ ચિત્ત સ્વયં ગ્રાહ્ય છે અને પુરુષ તેનો વેત્તા છે. જે દાંર્ઢ દૃશ્ય હોય તે જડ હોય છે એવો નિયમ છે. ચિત્ત દૃશ્ય છે. આથી તે જડ છે. જડ હોઈને તે સ્વપ્રકાશ નથી. ઉલટું આત્માના પ્રકાશે તે પ્રકાશિત થાય છે. જડ હોઈને અપ્રકાશ અને આથી તે પણ પરિણામી જ છે ! ચિત્તિ અને ચિત્તનો બેદ અતિસૂક્ષ્મ હોવાને લઈને અને બન્ને સ્વરૂપે મૂળમાં ખૂબ શુદ્ધ હોવાને લઈને એકબીજાથી લિપ્ત પડ્યાતાં નથી. પણ એ તો તર્કાનુભવ છે. અને સ્વાનુભવસાધ્ય છે. દૃશ્ય હોવાથી-સમગ્રતું હોવાથી-પદ્યાર્થ હોવાથી-ઘટપટ પદાર્થોની પેરે જ ચિત્ત પણ જડ જ છે. પરિણામી છે અને એ પરિણામીનો આપણો આત્મા અખંડ પ્રકાશક હોઈને સાક્ષી છે. આથી એ ચિત્ત સાક્ષીવેદ છે. અને આથી સ્વપ્રકાશ નથી ॥૧૯॥

વળી આત્મા અને ચિત્ત એ જો લિપ્ત ન હોય, અને ચિત્ત જ આત્મા હોય તો પછી ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીના મતે ક્ષણિક ચિત્ત માટે ખીન્ને એક અપરિહાય દોષ આવીને ઉભે છે—એ દોષ તરફ આંગળી ચીંધતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

एकसमये च उभयानवधारणम् ॥ ૨૦ ॥

ચ=અને વળી, એટલે કે આ ખીલું દૂધલું છે એ સૂચવવા ‘ચ’ કારનો પ્રયોગ છે. एकसमये=એકી વખતે=એક જ ક્ષણે ઉભયાનવધારણમ્=પોતાનું અને પોતાનાથી લિપ્ત એવા પદાર્થોનું અવધારણુ મહણુ નહીં થાય !

ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીના મતે ચિત્ત ક્ષણિક છે. તે માત્ર ઉત્પત્તિની ક્ષણ પુરતું જ ટકે છે. ઉત્પત્તિ પછીની ક્ષણમાં તે રહેતું નથી અને તેના મનમાં જે ઉત્પત્તિ તેજ દ્વિયા અને તેજ કારક છે. બીજવ્યોની પેરે પદેશાં ઉત્પત્તિ, પછી દ્વિયા, પછી કારક એવું નથી. મુદ્ધિ મેંયાં ક્રિયા સંવ કારકં મંત્ર ચોચ્યતે=જે ઉત્પત્તિ, તેજ દ્વિયા અને તેજ તેમને મન કારક છે. આવો તેમનો મન છે. તો એ મન પ્રમાણે તો ચિત્ત જે ક્ષણે ઉત્પત્તિ પછી દ્વિયાએ પોતાનું ધારણુ કરશે=તેજ ક્ષણે બીજા—ચૈત્ય—પદાર્થોનું ધારણુ નહીં કરી શકે. અનિવરણુ દ્વિયાદારા વિવરણુ કાપંદય કેવી રીતે ઉપજી શકે? આથી તેજ ક્ષણે-ચિત્તની પોતાની ઉત્પત્તિની

ક્ષણે તો ચૈત્ય પદાર્થના ગ્રહણરૂપ બીજો આપાર સંભવી નહીં શકે. અને તે પછીની ક્ષણે તો ચિત્ત સ્વયમેવ ટળી જાય છે. તો પછી ટળી ગયેલાં ચિત્તને મારે પદાર્થગ્રહણ કરવાની આશા જ થી? આથી ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીને મતે એકી વખતે ચિત્ત અને ચૈત્ય બંનેનું ધારણ કેમ કરીને સંભવતું નથી. આથી અનિષ્ણએ પણ ચિત્તથી બિન્ન અને ચિત્તનો પણ સાક્ષી એવો આત્મા સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે! અર્થાત્ અષરિણામી દ્વૈતરૂપ નિત્ય અખંડ સ્વપર પ્રકાશ આત્મા છે.

હાથે જુભારી બમાતું રમે-એ ન્યાયે વળી ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી ટંકા ઉઠાવે છે. બલે ચિત્ત દસ્ય હોઈને પોતાનું સંવેદન ન કરતું. તો પણ નમારો 'આત્મા' 'છે' એમ સિદ્ધ થતું નથી. અમારા મતે તો ક્ષણિક ચિત્તની એક/અનન્ત અભંગ સંતતિજ સાધ્યા કરે છે. પ્રતિક્ષણે નવું ચિત્ત ઉપજે છે. તો એક ચિત્ત જેમ દસ્ય પદાર્થોને જોનારું ચિત્ત એની પછીની તરતની જ ક્ષણમાં ઉપજતાં ચિત્તનું દસ્ય બની શકે છે. એમ અનન્ત કાળ સુધી એક પછી એક આવતું ચિત્ત પૂર્વપૂર્વના ચિત્તનું ગ્રહણ અને પ્રકાશન કરી શકે. અર્થાત્ ઉત્તરક્ષણનું ચિત્ત જ પૂર્વ ક્ષણના ચિત્તનું શાહક થઈ શકે. તો પછી આત્માને ઘુસાડવાની ક્યાં જરૂર છે? આ વિચારણામાં રહેલા દોષનો નિર્દોશ કરતા ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

ચિત્તાન્તરદશ્યે બુદ્ધિબુદ્ધેઃ અતિપ્રસંગઃ સ્મૃતિસંકરઃ ॥ ૨૧ ॥

ચિત્તાન્તર દશ્યે=ચિતાન્તર એટલે એક ચિત્તથી બીજું ચિત્ત. તો પાછળના ચિત્તથી જો પહેલું ચિત્ત ગ્રાહ યાય-દસ્ય-ચાચ-પકડ્ય-પ્રકાશિત યાય એમ માનો તો બુદ્ધિબુદ્ધે=અહીં શુદ્ધિ એટલે વૃત્તિજ્ઞાન. અને એ વૃત્તિજ્ઞાન જ વિજ્ઞાનવાદીઓનું ચિત્ત છે. એક ચિત્તનું ગોચર બનતું બીજું ચિત્ત, પણ ચિત્તજ હોખતે વળી ત્રીજા ચિત્તનું ગોચર થાય-અને એ ત્રીજું ચિત્ત વળી ચોથાનું એમ એટલે કે ચિત્તનું ચિત્ત-તેનું ચિત્ત-એમ અતિપ્રસંગઃ=એટલે કે અનવરણ દોષ આવે છે. અને તે ઉપરાંત તેથી સ્મૃતિસંકરઃ=તે ચિત્તોથી એકી વખતે જન્મતી એવી આ 'નીલવિષય સ્મૃતિ' 'આ નીલચિત્ત વિષય સ્મૃતિ' આ નીલચિત્તચિત્ત વિષય સ્મૃતિ' એવા વિવેકના અભાવનો પ્રસંગ થાય!

અર્થાત્ અહીં રહસ્ય આ છે. વિજ્ઞાનવાદીની માન્યતા જો મંજૂર રાખીએ તો શું થાય? એક તો ચિત્તની અનન્તતાનો પ્રસંગ આવે. બીજો સ્મૃતિઓની સંકરતાનો પ્રસંગ આવે. અને એ બંને પ્રસંગો અકલ્પવાળાઓ

સ્વીકારી શકે એમ નથી. કેમકે અક્ષય તેની વિરૂદ્ધ જાય છે. કેવી રીતે? તો પહેલું ચિત્ત ધારણે કે સામે પડેલાં ગુણાળી ફૂલને લગતું હોય તો ગુણાળી ફૂલને લગતું તે પહેલું ચિત્ત. હવે પહેલું ચિત્ત એની પછી તરત જ આવતાં બીજાં ચિત્તનું દશ્ય છે. આથી બીજું ચિત્ત, ગુણાળી ફૂલ ચિત્તવાળું થાય. હવે આ બીજું ચિત્ત પણ ચિત્ત જ છે. એટલે એનું પ્રહણ વળી ત્રીજું ચિત્ત કરશે તો તે ત્રીજું ચિત્ત ગુણાળી ફૂલ ચિત્ત-ચિત્ત-ચિત્તવાળું હશે. અને આ ત્રીજું ચિત્ત પાછું ચોથું ચિત્તની અપેક્ષા રાખશે. આમ એક વિષયના અનુભવના સમયે અનન્ત ચિત્તોની પ્રાપ્તિ આવીને ઉભી રહેશે. આ પહેલો દોષ છે.

હવે બીજો દોષ આ પહેલામાંથી ફૂલ છે. જેવું ચિત્ત તેવી જ સ્મૃતિ હોય છે એવો નિયમ છે. ચિત્ત જો અનન્ત છે તો તો પછી સંસ્કારોની જગૃતિ થતાં એકી વખતે અનન્ત સ્મૃતિઓ આવીને ઊભી રહે! અને અનન્ત સ્મૃતિઓ જો એકી વખતે આવીને ઉભે તો સ્વસ્થ માણસ પણ કઈ સ્મૃતિ કયા ચિત્તની છે એનો નિર્ભેજ વિવેક ન કરી શકે! એકી વખતે અનન્ત સ્મૃતિની ધાડ આવી ઉભે તો શાણો પણ ગાડો બની જાય એ વાત તો આદ્યે જ રાખો! આમ અનુભવ અને તર્કની વિરૂદ્ધ જતી વાતનો શાણો સ્વીકાર કેમ કરી શકે? ॥ ૨૧ ॥

આમ આમેરથી તંત્ર થયેલ વિજ્ઞાનવાદી કાંઈ એમ માંગ્યો જાય એમ નથી. યોગીને જ ગજગ્રીમાં પકડવાનો હવે એ દાવ ખેલવા મારે છે. એ કહે છે-ભક્ષા! ચિત્ત જો સ્વપ્રકાશ નથી, ચિત્તાન્તર દશ્ય પણ નથી તો બતાવ કે તારો આત્મા પણ તે ચિત્તનું સંવેદન કેવી રીતે કરી શકે? કેમકે જેમ ધન્દ્રિયો વિષયોમાં સંક્રમિત થાય છે તેમ તારો આત્મા સંક્રમિત તો થતો નથી. કેમકે તે આત્મા તો નિષ્ક્રિય છે. તો પછી તે સંક્રમણના અભાવે તેનો ચિત્ત સાથે સંબંધ જ ન થાય! અને ચિત્ત સાથે જો સંબંધ જ ન થાય તો પછી ભોગની જ અસિદ્ધિ થઈને ઉભી રહે! બોલ, યોગી! આનો શો જવાબ છે! ભગવાન પતંજલિ સરિમત વદને કહે છે:-

चित्तेः अप्रतिसंक्रमायाः तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ ૨૨ ॥

અપ્રતિસંક્રમાયા=વિષયની સાથેના સંબંધના કારણરૂપ વૃત્તિ સ્વરૂપ સંચાર એટલે પ્રતિસંક્રમ. એ પ્રતિસંક્રમ, અપરિણામી હોઈને જેનો નથી એવી અપ્રતિસંચારશીલ કિત્તે=ચિત્ત શક્તિ, ચિન્કલેવર, ભોક્તા પુરુષ, સ્વામી, આત્માનું તદાકારાપત્તૌ=તત્-સબ્દ અહીં ભોગ્ય ચિત્તનો વાચક છે.

તે ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો હોઈને, તે ચિત્તના આકારના સમાન આકારની પ્રાપ્તિ થતાં-ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પ્રાપ્ત કરેલા ચિત્તનું અનુકાર-માત્રતાથી, તે ચિત્તની વૃત્તિથી અભિન્ન વૃત્તિવાળા હોવું એજ તેનું સ્વચ્છિસંવેદનમ્=પુરૂષનું-સ્વામીનું બોક્તાનું પોતાના બોધ સ્વરૂપ ચિત્તનું સંવેદન એટલે કે દર્શન છે!

અર્થાત્ યોગી કહે છે ભણા ! વિજ્ઞાનવાદી ! તારો જન્મ અસ્થાને છે. અમારો આત્મા તો નિષ્ક્રિય જ છે. અપરિણામી જ છે. અને આથી જ અપ્રતિસંક્રમ છે. એટલે કે એ આત્માને પોતાનું સ્થાન તથા ક્યાંયે જ્યાંપણું નથી જ. સામે ઉડીને જવું એટલે પ્રતિસંક્રમ. આ પ્રતિસંચાર અમારા આત્મામાં-ચિત્તશક્તિમાં નથી. એટલે કે અમારો આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાંથી ઉડીને ચિત્તને કદી ભેટવા જતો નથી. એ એના ગૌરવની જહાઝની વાત છે ! અને છતાં આત્મા અને ચિત્તનો સ્વસ્વામીભાવ હોય છે. બોધ્ય બોક્તાભાવ બુદ્ધિગમ્ય છે. અમારો આત્મા તો ચન્દ્ર જેવો છે ચન્દ્ર જેમ સરોવરમાં તેમ અમારો આત્મા ચિત્તના સરોવરમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે એમ સમજવા પૂરતો માની લે. તો જેમ ચન્દ્રની પોતાની કોઈપણ ક્રિયા સિવાય જ સરોવરનું નિર્મલ નીર અચલ ચન્દ્રને ચલ બનાવે, સરોવરના હંસની મોહા અપાવે એમ ચિત્તિ-શક્તિના કોઈપણ વ્યાપાર વિના જ પોતાનામાં સંક્રાન્ત થયેલાં ચિત્તિના પ્રતિબિંબિને ચિત્તજ પોતાનામાં રહેલી ક્રિયા દ્વારા જાણે ક્રિયાવતી હોય એમ દર્શાવે છે. મૂળમાં ચિત્તમાં અસંગ છતાં જાણે સંગવતી હોય એમ દર્શાવે છે ! અને આમ ચિત્તજ પોતાની બોધ્યતા છે એમ દર્શાવી પુરૂષનો બોક્તાભાવ પેદા કરે છે ! "વૃત્તિ સારણ્યમિતરત્ન", -એ સૂત્રમાં આજ અર્થ આગળ પણ બતાવ્યો છે અર્થાત્ સૌ વાતની એક વાત એ છે કે આ તો દિયતસ્ય ગતિઃ ચિન્તનીયા-એ ન્યાયે ચિત્તિ અને ચિત્તને જે સંબંધ દેખાય છે તે દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાવવા પૂરતોજ આ પ્રપત્ત છે બાકી પુરૂષને કદી-ત્રણે કાળમાં ચિત્ત કે ચૈત્ય પદાર્થો સાથે સંબંધ હતો જ નહીં ! એ બોક્તા હતો જ નહીં ! અને એટલુંજ બનાવવા માટે આ ભારે ઉપક્રમ છે ! એનો બોક્તાબોધ્યભાવ પ્રતિબુદ્ધ હોવાને મન અજ્ઞાનનો જ એક મહાયમકારો છે ! એ બોક્તા નથી માટે જ તો એનો મોક્ષ છે ! સત્ય ખૂન સાદું છે અને આથી જ એ સમજતાં વાર લાગે છે ! સત્યની એ જ તો ખૂબી છે ! અધ્યતન વસ્તુનો કોઈ દિવસ માત્રો સદ્ભાવ હોતો નથી ! આ-મા ઉપર ચિત્ત અને તે દ્વારા સમસ્ત સંસારભાવનો અધ્યાસ જ છે ! અને અધ્યાસ હોવાથી જ એનો

આત્મામાં વાગ્તત્વિક સદ્ભાવ નથી અને આથી જ અપરાધથી એ દૂર થઈ શકે છે. યોગ અધ્યારોપનો અપરાધ કરીને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે। અધ્યારોપિત વૃત્તિ સરૂપતાને જૂસી નાખી પોતાના નિજરૂપની ઝાંક છતી કરવી એજ યોગનું કર્તવ્ય છે। યોગશાસ્ત્રમાં આટલે આત્મા પછી આ વાત વધુ સમગ્રનસાની રહેતી નથી કેમકે પિષ્ટપેપણુનો એમાં ડર છે ॥૨૨॥

આમ પુરૂષ છે ચિત્તથી લિન્ન છે કેવળ ચિન્માત્ર છે શુદ્ધ છે બુદ્ધિવૃત્તિની પાછળ પાછળ જોતો હોઈને દષ્ટા છે સ્વતસિદ્ધ છે અને ચિત્ત પુરૂષથી સવેદ છે તો પછી વિજ્ઞાનનાદી ચિત્તને જ કેમ દષ્ટા અને દશ્ય માને છે? અર્થાત્ વિજ્ઞાનનાદી જેવા ઝીણવટભરી બુદ્ધિશાળીને આવો ભ્રમ થનાનું કાગળું શું હશે? વિજ્ઞાનનાદીના વિચારોપનું મૂળ ખતાવતા ભગવાન પતંજલિ લખે છે -

દ્રષ્ટૃદશ્યોપરક ચિત્ત સર્વાર્થમ્ ॥ ૨૩ ॥

દૃષ્ટૃદશ્યોન્નદ્રષ્ટા એટલે ચેતન પુરૂષ શબ્દ વચ્ચે વિચારોનો સમુદાય આટલે દશ્ય તે બન્નેથી રંગાયેતું તે બન્નેના પ્રતિબિંબદ્વારા બધાયેતું હોઈને ચિત્ત ચિત્તાત્ન- સર્વાર્થમ્-ગૃહીતા ગ્રહણુ ગ્રાહ્ય ભેદે લિન એવા તમામ પદાર્થાકાંગ ભાસે છે અને આથી વિજ્ઞાનનાદીને ભ્રમ થઈ આવે છે

જેમ એક મૃદિક ગણિની મન્ને બાજુએ લાન પીળા નગ મૂક્યા હોય તો તે બન્નેનું મૃદિકમાં પ્રતિબિંબ પડે છે એ રંગના રાગથી તે સ્ફટિકમણિ રંગપે એ હોવા છતાં જાણે ત્રિરંગી દેખાય છે। તે જ મુજબ ગૃહીતા અને ગ્રાહ્યસ્વરૂપ દષ્ટા અને દશ્યનું પ્રતિબિંબ પડતું હોવાથી વદ્યપિ ચિત્ત તો ગ્રહણુ સ્વરૂપે એ છે છતાં ગ્રાહ્ય-ગ્રહણુ-ગૃહીતા એ ત્રણે રૂપે ભામે છે। એ ચિત્તાના ત્રણ રૂપે અચલાસતે ભાળીને, વિવેચી સમજના અભાવને લઈને ખીચારો વિજ્ઞાનનાદી ચિત્તને જ આત્મા અને વિષય તરીકે માની મેમે છે કેમકે દષ્ટા અને દશ્યના ઉપરાગવાળું ચિત્ત જ તેમની પ્રાન્તિમાં નિમિત્ત છે ॥ ૨૩ ॥

જેમ ગ્રહણુ પહેલાં અને પછી પણ થોડો વાર વેધની અસર ચાતું રહે છે તેમ આત્મા જ્યારે તે પહેલાં અને ગયા પછી પણ તેના ભોગ થોડો અખત મુધી ચાતું રહે છે દષ્ટા-દશ્યના જે રંગાયેતું ચિત્ત જાણે ત્રણ રૂપવાળું હોય એવું માત્ર ભામે છે અને ભાસના માત્રથી તો તે તેવું થઈ જતું નથી એમ તો દોઢરીમાં માપ ભામે તો દોઢરીનો સાપ થઈ

જવો જોઈએ. આ આટલું સ્પષ્ટ છે છતાં હવે બીજી રીતે પૂર્વપક્ષી દલીલ કરે છે. તેની દલીલનું સ્વરૂપ આ છે. ચિત્ત અનન્ત પ્રકારની ભોગવાસનાથી ભરપૂર છે. તો વાસનાઓથી કાળરચિતરૂં થયેલું એ ચિત્ત જ હોને આત્મા બનતું ! કેમકે ચિત્ત લોકપ્રસિદ્ધ છે. આત્મા અપ્રસિદ્ધ છે. એટલે કે ચિત્તથી ભિન્ન એવો કોઈ આત્મા છે એ સૌને બાણીતું નથી ! તો પછી જગતને અણુભર્યા એવા ચિત્ત ભિન્ન આત્માની કલ્પના કરી ગૌરવદોષ વહોરવાની શી આવશ્યકતા છે ? આવી પોલી દલીલનો સમોટ રદીઓ આપતાં, ચિત્તથી ભિન્ન આત્મા છે, એમ બુદ્ધિપૂર્વક સિદ્ધ કરતાં ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—
 तद् असंख्येयवासनाभिः चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥

અસંખ્યેય=અણી ગણાય નહીં એટલી કલેશ અને ક્રમની વિપાક આણુનારી વાસનાઓથી ચિત્રમ્ અપિ=કાળરચિતરૂં હોના છતાંય તે ચિત્ત પરાર્થ=પરાર્થ જ છે એટલે તેનાથી ભિન્ન એવા આત્માના અર્થે એટલે કે ભોગ અને અપવર્ગથી જ હોય છે નહીં કે સ્વાર્થે, જેથી એ આત્મા થાય.—આ કેમ બાણી ?—તો કહે છે—સંહત્ય=ધર વગેરેની માફક દેહધ્વન્દ્ય વગેરે સહકારીઓ સાથે મળીને પ્રયોજનવતી ક્રિયા સાધતું હોઈને એ આત્મા નથી.

અર્થાત્ યદ્યપિ કલેશ ક્રમની વાસનાઓનો કોઈ આરો નથી—અને તેને ભગતા જાત્યાપુર્ભોગરૂપી વિપાકો પણ ચિત્તને આશ્રયે જ છે અને એ બધાં ચિત્તને આશ્રયે હોઈને ચિત્ત જ ભોક્તા તરીકે થઈ બેસવા સંભવ છે છતાં પરમાર્થ દૃષ્ટિએ તે ભોક્તા થઈ શકતું નથી. કેમકે તે દેહેન્દ્રિયાદિ સાથે મળીને પરાર્થે વર્તે છે એમ જોવામાં—અનુભવવામાં આવે છે. જેમ ઘર ધરને પોતાને માટે નથી હોતું પણ પોતાથી ભિન્ન પોતાના સ્વામીને માટે હોય છે તેમ ચિત્ત, જે પોતાનાથી ભિન્ન પર એવા આત્માને માટે ભોગ અને અપવર્ગ, ઇતર સાથે બેમાં મળીને સાધે છે, તે ઇતર—પર આત્મા જ ભોક્તા છે.

અર્થાત્ આત્મા ચિત્તથી ભિન્ન છે અને ચિત્ત અને તેની પરિણામ પરંપરા તેને માટે છે. આથી તો મોક્ષ સંભવી શકે છે. કેમકે બે વસ્તુઓમાં જે જોતે માટે છે તે તેનીથી ભિન્ન જ હોય છે. આથી ચિત્તથી ભિન્ન અને ચિત્તનો ભોક્તા પુરૂષ છે એમ નિર્બાધ સિદ્ધ થાય છે !

પ્રિય લાભ ! અત્યાર સુધીની ગ્રીણી ચર્ચા કદાચ સૌને ઉપયોગી નહીં થાય. સૌને એમાં રસ નહીં પણ પડે સૌને એમાં ગમ પણ નહીં પડે—એવો આલેખ આવવા સંભવ છે. પણ શું થાય ? સાત્ત્વીય જ્ઞાન photographic હોય છે ! એમાં ગ્રીણામાં ગ્રીણી વિગતો પણ વખુપકરી

ન રહેતી ઘટે. સંપૂર્ણ છલ્લાવટની દૃષ્ટિએ અગત્યની યજ્ઞ પડે છે અને દર્શન જ કરવું હોય તો પછી આથી પણ ઝીણી વિગતો હોય તો વ તેને ચર્ચાવી જ રહે છે. આત્મા છે એ સિદ્ધ કરવા માટે લીધેલો પરિશ્રમ-શ્રમિએ ધીરજથી પ્રવર્તોવેલી ખોજ આપણે માટે પ્રેરણા અને આનન્દનો વિષય હોવો જોઈએ અને તત્ત્વજ્ઞાનના રસીયાઓને તો જમણુના રસીયાની માફક મુખ્ય પકવાણ સાથે ઈતર ચટણી રાપતાં જેવાની પણ લહેજત હોય જ છે ! આથી જમ્યા પછી કાઈ શું જમ્યા એમ પૂછે તો જેમ આપણે મુખ્ય પકવાણનું નામ લઈએ છીએ તેમ આપણે પણ અહીં-આ ચર્ચાનું મુખ્ય લક્ષ્ય જ ધ્યાનમાં લેવું રહે છે. આત્મા દેહાદિ ચિતાન્ત પદ્ધતિથી લિપ્ત છે એ શુદ્ધિપૂર્વક જાણવાનું ફળ જ છે મોક્ષ. તેનો ઉપાય છે યોગ. તો હવે પછીના મંથ વિભાગને આગળ હિપર જેવાનું રાખી આ અતિશય લાંબા યજ્ઞ ચૂકેલા પત્રને અહીં જ ટૂંકાવીએ.

શ્રિ. ભાઈના હેતવંદન.

(૯૮)

મિત્ર ભાઈશ્રી,

આજે રવિવાર છે. ઇશ્વરે પણ એ દિવસે આરામ કરેલો એવો ખ્રિસ્તી પ્રજાનો અર્થસૂચક અભિપ્રાય છે ! આરામને પણ જીવનમાં યોગ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ ને ? નિરન્તર પ્રવલ્તે તો જલદી ધડપણ આવે ! આથી ઇશ્વરને જ આરામ લેતો વર્ણવી માનવને પણ આરામ જાણીએ જ એવો અભિપ્રાય જો તારવીએ તો તેમાં નયુ ઝડપણ તો છે જ. આમ જતાં આરામ લેવા પ્રત્યે મન લગતું નથી. સૂતાનો પ્રવલ્ત કર્યા જતાં મન જો ભગતું જ રહેતું હોય-મનોરથે ચડીને મદાલતું જ હોય તો તો પછી એ 'બાજરા ભૂત' ને કાપમાં જોડતું જ વધારે ઉચિત છે ! યોગ્ય કાપમાં સંલક્ષ મન સતોની સંસ્કૃતિ સર્જે છે. અયોગ્ય કાપમાં કે નવરા તરંગોમાં તરતું મન સેતાનની સૃષ્ટિ સર્જે છે ! આ કોનો અનુભવ નહીં હોય ? આથી મનને તો ઉચિત કાપમાં જ લગાડવું રહે છે ! અને ભગવાન પતંજલિની સોજન કરનાં એને વધુ સારી સોજન પણ ક્યાં મળશે ? સાચું પૂછો તો બીજાં અનેક કામો અધૂરાં પડ્યાં છે, જતાં તે કરવા દીલ નથી થતું. યોગવર્ણને જ એ ખુશ રહે છે ! અસ્તુ. તો એને યોગનો જ ખોરાક મળે.

ગયા પત્રમાં અનન્ત વાસનાઓથી કાબરચીતર થયેલું હોવા છતાં ચિત્ત ચિત્તને માટે નથી પણ ચિત્તના સ્વામી-પુરુષને માટે છે. એ પરાય છે. પરમજી છે-એ જોયું! અર્થાત્ ચિત્તથી 'પર' આત્મા છે. અને આટલું આત્મા છે-આટલું સિદ્ધ થાય તો તે કાંઈ ઓછું મહત્વનું છે! ચિત્તથી લિન્ન, ચિત્તે અર્પેલા ભોગ ભોગવતો, આત્મા છે-એ સ્વીકારમાં જ ધારે તો ભોગને નકારી પોતે પોતાનામાં વસી શકે છે એનો સ્વીકાર છે! આત્મા ચિત્તદત્ત ભોગો આરોગે છે એજ એની હીલુપત છે! એ સમ્રાટ હોઇ પરોપકાર લે કે કરે? આપણો આત્મા એવું સક્ષમતમ સ્વમાન વીસરી ગયેલ છે! અને એ સ્વમાનના પાઠ એને લણાવવા માટે યોગશાસ્ત્ર નથી શું? આથી ચિત્તથી લિન્ન આત્માના પ્રતિપાદનનું પ્રયોજન સમજવું રહ્યું. અર્થાત્ આત્માર સુધીનાં સૂત્રોમાં જન્મજ વગેરે અનેક સિદ્ધિઓ જોઇ. એ સિદ્ધિઓથી સિદ્ધ ચિત્તો પૈટ્રી કૃપ્ત્યને માટે ઉપયોગી ચિત્ત કેવું હોઇ શકે તે જોયું. એ ચિત્ત પદાર્થોથી લિન્ન છે એ સિદ્ધ ક્યું. તે ઉપરાંત એ ચિત્તથી તેનો દશ પુરુષ લિન્ન છે એવું યુક્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન ક્યું. આ બેદ જ કૃપ્ત્યનું મૂળ ખીજ છે. તો એ ચિત્તથી આત્મા લિન્ન છે એવી સમજનું જે નિરન્તર અનુશીલન કરે તેવા અધિકારી પુરુષને તેથી શું ફળે? એ દર્શનનો લાલ શો?—લગવાન સૂત્રકાર કહે છે:—

વિશેષદર્શનઃ આત્મભાવભાવના વિનિવૃત્તિઃ ॥ ૨૬ ॥

વિશેષદર્શનઃ=પૂર્વે જતાવેલા, ચિત્ત અને પુરુષનો જે યુક્તિમય વિવેક એટલે વિશેષ. એ વિશેષને શુદ્ધ ઉપદેશ દ્વારા તથા યોગના અંગોના અનુક્રાન દ્વારા જોવાનું—સાક્ષાત્કાર કરવાનું જેનું શીલ છે તેવા વિવેકનો સાક્ષાત્કાર કરનારા કુશળ, અધિકારી પુરુષને આત્મસાત્ત્વભાવના વિનિવૃત્તિઃ આત્મા એટલે પોતાની જાન તેનો—આત્માનો ભાવ એટલે જૂત ભાવિનું વર્તમાન કાળમાં હોનારાં દેહધન્દિયાદિ સાથે સંબંધથી જન્મ. તેની ભાવના એટલે હું કાણ હતો, કેમનો હતો, આ બધું શું છે, આ બધું કેમ છે, કેવો હું હોઇશ, કેમનો હોઇશ—વગેરેને લગતી જિજ્ઞાસા. તે જિજ્ઞાસાની વિનિવૃત્તિ એટલે વિશેષ રૂપે નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

અર્થાત્ શુદ્ધિ અને પુરુષના યુક્તિમય વિવેકને સાક્ષાત્કારની સરાણે ચલાવવો રહે છે. એકલો યુક્તિમય વિવેક પ્રયોજન નહીં સાધે. એ યુક્તિમય વિવેકના આધારે, શુદ્ધિ જતાવેલી રીતે માણસે યોગગોળને અભ્યાસ કરી જાતે એ બેદનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. કેમના કથન માત્રથી અવિદ્યા

નિવૃત્ત થતી નથી. અવિદ્યા જેમ હકીકત છે તેમ અવિદ્યાની વિરોધી વિદ્યા પણ હકીકત હોવી ઘટે. એટલે કે સાક્ષાત્કારમાં જ સંશયભાવને સમાવવાની તાકાત છે. તો જે કોઈ જીવાત્મા ગુરુકૃપાથી, આત્મકૃપાથી અને મુશ્વરકૃપાથી ‘વિશેષદર્શી’—એટલે કે શુદ્ધિ અને પુરુષના વિવેકજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરનારો અને છે તેની ‘આત્મભાવભાવના’ એટલે કે આત્માને લગતી જિજ્ઞાસા—ટળી જાય છે. અર્થાત્ આત્મા વિષે હવે તેને જિજ્ઞાસા નથી. હવે તો હાથમાં રહેલાં આમળાંની માફક સાક્ષાત્ જ્ઞાન છે. હવે એવા જીવને શાસ્ત્ર કે ગુરુ શુક્તિ કે ખીન્ન કોષના આધારની જરૂર નથી. તેને સ્વયં પ્રતીતિ થાય છે કે હું આત્મા છું. ચિત્ત નથી. તેને સ્વયં પ્રતીતિ થાય છે કે આ બધાય ચિત્તનો વિચિત્ર અવતાર છે—પરિણામ છે. આત્માનો નથી. અવિદ્યાની મોડમાં હતો ત્યાં સુધી જન્મમરણાદિની રમતમાં હતો. હવે તો વિદ્યાની મોડમાં હોઇને એને અવિદ્યાનો સ્પર્શ જ દુર્લભ થઇ પડ્યો છે. અવિદ્યા ટળતાં સ્વરૂપની નિરતિશય શુદ્ધિ એ સ્વયં જુલે છે. ચિત્તના ધર્મોથી પોતે સદૈવ અણુભેદથી જ હતો એ એને સ્વયં સમજાય છે. આથી એનું કર્તૃત્વ—લોકતૃત્વ વગેરેનું અભિમાન ઝોગળાં જાય છે! હવે એ પુરુષાભિમુખ હોઇને પરમ પુરુષ તરફ અચ્ચત્ત નિજાથી જઈ રહ્યો છે! આમ વિવેક દર્શનમાં અધ્યાસની નિવૃત્તિ છે. લક્તોની ભાષામાં કહીએ તો હવે એને માયાપરિરંભ છૂટ્યો છે. હવે એને પરમાત્મપરિરંભ શરૂ થયો છે. પરિરંભ એટલે આલિંગન. પરમાત્માની કૃપાથી આપણને કયારે એ પરિરંભ મળે—એજ જોવાનો એકમાત્ર જીવન સ્વાર્થ હોવો ઘટે. ॥ ૨૫ ॥

તો પરમાત્માની કૃપાથી, ગુરુદેવની દયાથી, સંતોની આશિષથી, માતાપિતાના પ્રુષ્પથી, જાતના જન્મજન્માન્તરના સંચિત સુકૃતથી અને વસુધેરાના લાગ્યથી જ્યારે આવો કોઈ વિશેષદર્શી પુરુષ પાકે છે ત્યારે તેવાની ચિત્ત-ચિંતિ કેવી હોય છે? સાચે જ વસુધેરાનું સૌભાગ્ય સમૃદ્ધ હોય તો જ આત્મદર્શી પુરુષ યુગયુગના આંતરે ઉદ્ભવે છે. જવાબ વાળતાં ભગવાન પર્તજલિ કહે છે:—

તદા વિવેકચિત્ત્વં કૈવલ્યપ્રાગ્મારં ચિત્તમ્ ॥ ૨૬ ॥

તદા—ત્યારે એટલે કે આત્મભાવની ભાવના ટળતાં—ત્યારબાદ આ વિશેષદર્શી કુશલ પુરુષનું ચિત્ત—ચિત્ત સત્ત્વરૂપી સલિલ, વિવેકચિત્ત્વં=વિવેક જ છે નિમ્ન—એટલે કે નીચો—રહેવાને યોગ્ય પ્રદેશ જેનો એવું તથા કૈવલ્યપ્રાગ્મારં=કૈવલ્ય-કેવળતા-મોક્ષ જ છે પ્રાગ્માર એટલે કે વહન માટેનો અવધિરૂપ ઉચ્ચ પ્રદેશ જેનો એવું થાય છે.

અર્થાત્ એવા વિવેકી પુરુષનું ચિત્ત હવે પછીની જીવનની ક્ષણે ક્ષણે વિવેક તરફ જ દોડતું હોય છે. એવો આત્મદર્શી પુરુષ કદી વિવેક-ભેદ જ્ઞાનથી ઉણતું વર્તી શકતો નથી. અને ક્ષણે ક્ષણે કરેલો વિવેકનો સંચય તેને મોક્ષની કેડી સુધી પહોંચાડે છે. અર્થાત્ જ્યાંસુધી વિવેકનું દર્શન નહોતું થયું ત્યાં સુધી તેનું ચિત્ત અત્યંત પથે સંચરતું હતું. વિવેક તરફ ધસતું હતું. હવે એ જ્ઞાનભાગે પરવરે છે. કેવલ તરફ ધસતું રહે છે. દુનિયાના તમામ મહાન જીવોનું જીવન તપાસતાં આજ સત્ય તરીકે આવે છે. લગવાન શુદ્ધ થતાં પહેલાં વિશ્વાસમાં રમતા. પણ વિવેક માટે-સત્ય દર્શન માટે અસલ તોત્ર આવેગ જન્મતાં અને આત્મદર્શી થતાં જીવનભર મહાપ્રયત્ન થયાં શંકાચાપ પણ તેમજ. ભૂતકાળને જવા દઈએ. રાષ્ટ્રપિતા પૂ. બાપુનું જીવન!! એ “વિવેક નિમ્ન અને “કેવલ્ય પ્રાગ્માર” જ હતું ને? અર્થાત્ વિવેકાદ્ય પૂર્વે જ માયામુખી હતો. વિવેકાદ્ય પછી જ પરમાત્મમુખી થાય છે! અને ક્ષણે ક્ષણે સત્યમય-પરમાત્મમય જ્ઞાનવ વસુંધરનું સૌભાગ્ય નહીં તો ખીતું શું? આ છે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ માટે જીવન રાહ-પકડવો હોય તો. ॥૨૬॥

આમ વિશેષદર્શીનું ચિત્ત વિવેકનિમ્ન હોય છે. એટલે કે તેના જીવનમાં તમામ મૂલ્યાંકનોમાં વિવેક જ પ્રધાન હોય છે-એકમાત્ર માપક દંડ હોય છે. અને કેવલ્ય જ તેનું એક માત્ર પ્રાપ્ત્ય હોય છે એમ જોયું. પણ આમ વિવેકી જીવો, વિવેક તરફ ખૂબ નમેલા જીવો, અધ્યાત્મ માર્ગે ખૂબ આગળ વધેલા જીવો પણ, કોઈક વખત ભારે ભૂલ કરી પાડે છે! તો તેવા જીવો કેમ ભૂલ કરી દે છે? અર્થાત્ શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કહીએ તો ચિત્ત જે વિવેકનિમ્ન હોય તો તેમાં કદી પણ બ્યુત્થાનની વૃત્તિઓ ન ઉદ્ભવવી ધટે. અને છતાં વિવેકીઓમાં પણ બ્યુત્થાનનાં વર્તનો જોવામાં આવે છે. તો આપું બ્યુત્થાન વિવેકીમાં કેમ સંભવે? આનો જવાબ વાળતાં લગવાન પતાંજલિ કહે છે:—

તત્ત્વિદ્રેષુ પ્રત્યયાન્તર્જાણિ સંસ્કારેભ્યઃ ॥૨૭॥

તત્ત્વિદ્રેષુ=તેના વિવેકના હિદ્રમાં પ્રત્યયાન્તર્જાણિ=વિવેકથી સિત્ત એવી બીજી વૃત્તિઓ-બ્યુત્થાન પ્રત્યયો સંસ્કારેભ્યઃ=બ્યુત્થાનના સંસ્કારોથી નીપજ આવે છે.

અર્થાત્ મોટા પુરુષો પણ ક્યારેક વિવેકનો માર્ગ જુઝતા જત્યાય છે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. વિવેક સત્યાધિમાં ચોવીસે કલાક રહેવું

ધટે એ આદર્શને સિદ્ધ કરવા એવા જીવો નિરન્તર ચત્નશીલ રહે છે. અને મોટેભાગે ખૂબ સાવધ પણુ રહે જ છે. છતાં વ્યુત્થાનના સંસ્કારો પણુ ખૂબ બલવાન હોય છે. તેઓ મ્હાત થતાં થાય છે ! એટલે કવચિત્ એવા વ્યુત્થાનના સંસ્કારો સમાધિના છિદ્રમાંથી એટલે કે લાગ જોઇને બહાર પ્રકરી આવે છે. એટલી અસાવધતા, પ્રમાદ, માનવીય નિર્જાલતા, પુરુષાર્થ માટે વિશ્રામનો નિષેધ, ધૃતિરકુપાની આવશ્યકતા વગેરે એકી વખતે અનેક વાતોનો ઉલ્લેખ કરી દે છે. વિવેક સમાધિમાં છિદ્ર પાડવું ન જોઇએ એ જ એનો ધ્વનિ છે. પડી જાય તો તેમાંથી વ્યુત્થાન પાછું અગ્રાપી ઉઠે. મસ્તી મચાવી જાય ! વધુ સાવધ રહી છેવટ સુધી એટલે કે પરમાત્માના ખોળામાં જ્યાં સુધી સ્વાભાવિક રીતે ન એસીએ ત્યાં સુધી ક્યાંયે વિરામ ન હોવો ધટે. પ્રયત્ન સાતત્ય માટે અહીં બોધ પાઠ છે. ૨૭

આમ જો વિવેકને મ્હાત કરીને પણુ કવચિત્ વ્યુત્થાન પ્રત્યયોચિત્તા રહ્યાંજીવમાં ધસીજ આવતા હોય તો તેમને છેવટને માટે ધૂળ ચાટતા કરવાનો-કૃષ્ણે જેમ આહ્વાર અને કંસને તેમ તેમને ધરાશાયી કરવાનો શો ઉપાય ?-ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

હાનં ઇવાં કલેશવદ્ ઉક્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

ઇવાં=એ વ્યુત્થાન સંસ્કારોની હાન=નિવૃત્તિ, કલેશવદ્=કલેશોની નિવૃત્તિની માફક જ ઉક્ત=કહેલી જાયવી.

અર્થાત્ એવા વ્યુત્થાન સંસ્કારોની નિવૃત્તિ માટે બીજો કોઈ ઉપાય શોધવા જવાનું નથી. ક્રિયાયોગથી નિર્જળ બનેલા કલેશો જે રીતે બળીને ખાખ થાય તેજ રીતે આવા સંસ્કારો પણુ મ્હાત થાય છે. અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિ સિવાય એમની નિવૃત્તિનો કોઈ ઉપાય નથી. જેમ બળી ચૂકેલા બીજ ભાવવાળા કલેશો પાછા ફરુગો ફેડતા નથી તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી જેનો બીજ ભાવ બળી જાય એવા સંસ્કારો વૃત્તિની પ્રસૂતિ કરી શકતા નથી. અર્થાત્ વધુ ને વધુ વિવેકી વર્તન, વધુ ને વધુ વિવેક જન્યુત્પત્તિ જ એમાં ઉપાયરૂપ છે. આ બંધીય વાતો અનેક વેળા પૂર્વે પણુ આવી જ ગઈ છે. એટલે વિસ્તાર કરવો ઉચિત નથી. વિવેક, વચ્ચે માંડ્યાડમાં માનતો નથી-એટલું સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ. આ માર્ગે પણુય તેમાં આશરૂ નથી જતી. પડ્યા પડી પાછા જો ન ઉડીએ તો તેમાં આશરૂ જાય છે. અને આ પતનમાં કોઈ પાર્થિવ પતનની ગંધ ન માનો. જસ તો પ્રમુદ્ધપાથી આગમનું દવે પડી. ॥ ૨૮ ॥

સિંહ ભાર્ગવી હેતુવંદન

(૯૯)

પ્રિય ભાઈઓ,

રામ ન મળે ત્યાંસુધી આરામ કેવો? સુમ મેળવ્યા પહેલાંનો આરામ એ પ્રગાદનું જ ફેસનેમણ નામ નથી? એમાં આળસની આગપંપાળ નથી? ખોટું એન નથી? જાનો અર્થ એમ નથી કે વેડ જ કર્યા કરવી. પણ જે કર્મ તદર્થ-પ્રભુને અર્થે થતું હોય તેમાં થાક નથી લાગતો, તેમાં તો અંદરથી જ આનન્દની અને ઉત્સાહની, ઉલ્લાસની અને પ્રેરણાની પૂરવણી થવા કરે છે! પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરાવે તે વિદ્યા, જેનાથી પ્રભુ નિરન્તર પ્રસન્ન રહે તે કર્મ, એ સિવાયની વિદ્યા કે કર્મ અવિદ્યાનું જ ઉગળું પામું છે! વિકર્મનું જ શેષીતું નામ છે! ચોગપત્રાવલિ આત્મતોષ-મધુ ગ્રીત્યર્થ અને જાત સમજની ચોખ્ખટ માટે જ લખાય છે, આથી એ લખતાં એક જાતનો આનન્દ થાય છે એનાથી આત્માનો ઇતિહાસ વંચાય છે, આત્માની પરાક્રમ હીસા સમજાય છે, એનાથી જ્ઞાન મનને વધુ નિકટથી અને વધુ સારી રીતે ઉકેલાય છે, આત્માના સરનામોનો પત્તો મળે છે, તેના ધામમાં જ્યાંની કેડી સાંપડે છે, આશુખાલુ જોવાની કે ચર્ચવાની અસમ્મય દેવ ટલે છે! જાતમાં જ જાતની ડૂબકી મરાય છે! અને આથી આ કાર્ય તો શુદ્ધ સ્વાર્થનું જ મણુ છું. સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ યર્ષ જતો હોય તો તે આક્રમકરો લાભ હશે, બાકી સીધો લાભ તો સ્વાર્થનો જ છે, અલખત, એ સ્વાર્થ મેલો નથી, ઉગળો છે, તો વળી બાકી રહ્યું ત્યાંથી શરૂ કરીએ.

બુદ્ધિના સંસ્કારોનો ઉભરો વિવેકજ્ઞાનથી જ શમે, એને માટે ઉપાયાન્તર નથી એટલું આગલા પત્રમાં જોયું. કલેશોનો ત્યાગ જે ઉપાયે થાય છે તે જ ઉપાયે સમાધિના છિદ્રોમાંથી જન્મતા બુદ્ધિના સંસ્કારોનો ત્યાગ થાય છે, તો એ કલેશોની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય?

प्रसंख्यानोऽपि अकुसीदस्य सर्वथा

विवेकव्याप्तेः घर्ममेघः समाधिः ॥૨૯॥

પ્રસંખ્યાનેડપિ=અસંખ્યાન એટલે વિવેકવ્યાપ્તિ, તો તે વિવેકવ્યાપ્તિમાં પણ અકુસીદસ્ય=વિરાગીને સર્વથા=દરેક રીતે=નિરન્તર વિવેકવ્યાપ્તે=વિવેકવ્યાપ્તિનો ઉદય થતો હોયને ઘર્મમેઘ=ધમમેઘ નામની યમાધિ=સમાધિ થાય છે.

અર્થાત્ ધમમેઘ નામની સમાધિની પ્રાપ્તિ થતાં કલેશોનો પરિપૂર્ણ અસ્ત થાય છે. તો એ ધમમેઘ એટલે શું? એ ક્યારે યાય? કેવી રીતે

થાય?—તો ત્યારે વિવેક ખ્યાતિમાં વિરાગ થાય ત્યારે નિરન્તર વિવેક ખ્યાતિ થતી હોવાથી ધર્મભેદ નામની સમાધિ ઉપજે છે. તો એમાં શું સમજવું? અર્થાત્ જેમ દષ્ટ અને આનુશ્રવિક એટલે કે પ્રત્યક્ષ શબ્દાદિ વિષયો અને સ્વર્ગ વગેરે આનુશ્રવિક પદાર્થોમાં તેમ ત્યારે પુરુષના સાક્ષાત્કારથી ઉપજતી “સર્વમાવાધિષ્ઠાતૃત્વ” વગેરે સિદ્ધિઓમાં પણ લાભ ભુક્તિ ન રહે ત્યારે નિરન્તર વિવેક જ્ઞાન જન્મે છે. કુત્સીદ શબ્દનો “કુત્સિતેષુ પ્રાણ ભાવેષુ સીઢતીતિ કુત્સીદઃ રાગઃ”—એટલે કે “વિનિવ્રત એવા પ્રાકૃત પદાર્થોમાં જે જન્મ એસે તે કુત્સીદ.”—એવો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ થાય છે. આથી કુત્સીદ એટલે લાભભુક્તિવાળો—રાગી, અકુત્સીદ એટલે વિરાગી. અર્થાત્ વિવેકજ્ઞાન અને એ વિવેકજ્ઞાનથી ઉપજતી સિદ્ધિઓ પણ આત્મ-પ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ ત્યાગ્ય છે—એવું, વિવેકજ્ઞાનના જ પ્રકર્ષ રૂપે પ્રકટવું જ્ઞાન, નિરન્તરપણે વહેતું થાય છે ત્યારે જે અવસ્થા—તે અવસ્થાને ધર્મભેદ સમાધિ કહે છે. કેવલ્ય એ આ સમાધિનું ફળ છે. કલેશ કર્મ વગેરેને જન્મજળથી ઉમેડી નાંખે એવા “અનુક્લમ્ભ” — ‘ન ધોળાં ન કાળાં’ કર્મ રૂપી ધર્મનું, એ વાદળ જેમ પાણીનું તેમ, સિંચન કરતી હોઈને એને ધર્મભેદ સમાધિ કહે છે. અર્થાત્ આ અવસ્થામાં કલેશ કર્મને નિર્મૂળ કરી નાંખતી ધર્મની દેલી વરસતી દોાય છે. “ધર્મય તત્ત્વં નિહિતં ગુદાયામ્”— માંનું જે ધર્મનું સાચું તત્ત્વ છે તેનો અર્થ નિરન્તર વરસાદ થાય છે. અર્થાત્ અદિસાથી માંડીને તે ધર્મ પ્રણિધાન સુધીના જે ધર્મનિષેઠો તેના પરિપૂર્ણ આચરણથી પ્રકટવું નિર્વેરાદિ—જે પરિપૂર્ણ ફળ, તે ફક્તની વર્ષાથી પરિપૂર્ણ થોગીનું ચિત્ત દોાય છે. અર્થાત્ વિવેકજ્ઞાનદ્વારા પણ ત્યારે એ કર્મ ફક્તની આશા ન રાખે ઉત્પત્તિ તેમાં પણ પરિણામિના વગેરે દોષોના દર્શનથી કલેશ પામી વિરક્ત થાય ત્યારે એ પરમ વિરાગના અભ્યાસની કુશળતાથી વ્યુત્થાન શક્તિની ઉપજ થતી નથી. અને આથી નિરન્તર અને નિશ્ચિત્ત વિવેકખ્યાતિ વહેતી રહે છે. એ અવસ્થા છે જ્ઞાનની જ પરિપક્વતાની, એ સત્યજ્ઞાનની અગ્રણ્ય સ્થિતિ—પરિપક્વતાને ધર્મભેદ સમાધિ કહે છે.

આટલું અર્થ સમજી લેવું. વિવેકખ્યાતિ ફળ છે, સંપ્રજ્ઞાન યોગનું. તેની જ પરમકાળ તે ધર્મભેદ સમાધિ છે. એ ધર્મભેદની જ પરમકાળ છે તે જ્ઞાનપ્રસાદ—એટલે કે પરવૈરાગ્ય. એ પરવૈરાગ્યનો ઉદય વિવેકખ્યાતિનો પણ નિરોધ કરે છે. અને નિર્માન યોગ—અનંતજ્ઞાન યોગને મુખે આવે છે. અર્થાત્ એક જ વિવેકખ્યાતિરૂપી રેખાને એક છેડે

સંપ્રદાતથી શરૂ થાય છે અને બીજો છેડો પરત્વેરાગ્ય આગળ પૂરો થાય છે !
વિવેકખ્યાતિ અને પરત્વેરાગ્યની જે સંધિ છે તે ધર્મભેદ સમાધિ છે. આ
વિષય, આગળ પણ ધૂમ છડ્યો જ છે. એટલે અહીં આટલુંજ
બસ થશે ને ? ॥ ૨૬ ॥

નિરન્તર વિવેકખ્યાતિથી હલે ધર્મભેદ નામની સમાધિ થતી ! તમેએ
મૂળ પ્રશ્નનો જવાબ તો આપ્યો જ નહીં. કલેશોની નિવૃત્તિ ક્યાં આવી ?
આ જાતનો અહીં પ્રશ્ન ઉદ્ભવી શકે છે. તેનો જવાબ દેતાં ભગવાન
મૂત્રકાર કહે છે:—

તત. વલેશકર્મનિવૃત્તિઃ ॥ ૩૦ ॥

થી-વિવેકખ્યાતિના પરિપાકરૂપે ઉપજેલી ધર્મભેદ સમાધિથી
ક્લેશકર્મ=વાસના સહિત અવિદ્યા વગેરે કલેશો અને તે કલેશોથી નીપજતાં
શુકલ-અશુકલ-કાળાધાણાં-પાપ પુણ્યાદિ કર્મોની નિવૃત્તિ-અભાવ થાય છે.

અર્થાત્ ધર્મભેદ સમાધિનું ફલ છે કલેશ અને કર્મોની નિવૃત્તિ.
વિવેકખ્યાતિથી ધર્મભેદ અને ધર્મભેદના ઉદ્ભવથી આપણું ઇષ્ટ પ્રયોજન
સિદ્ધ થાય છે. આ અવસ્થામાં જ કલેશ અને કર્મના આશયનો અભાવ
થાય છે. અને એ અભાવથી અનિષ્ઠાવ=અકામ્ય-અકોણ વિવેકખ્યાતિ મળે
છે. એવે વિદ્વાન જ જીવન્મુક્ત છે. આ સિવાયની જીવન્મુક્તિ અકામ્ય છે.
અર્થાત્ માનવે જેવરે ક્યાં પહોંચવાનું છે તેનો અહીં નિર્દેશ છે. માનવે
અને માનવજાતિએ જીવન્મુક્ત થવાનું છે. એજ છે માનવજીવનનો મહા
અર્થ. એજ છે મુખ્ય ઉદ્દેશ એ સિવાયનો ઉદ્દેશ અવિદ્યાની ભૂલભૂલામણીમાં
વાંઝીયાં ગોઠા જ છે. માનવે અને માનવજાતિએ માનવું હોય તો માને.
ન માને તો અક્ષર આધારે અનન્ત યુગો પછી પણ આ રાહે આવતું
પડશે. જેટલી વહેલી આ રાહની મુજ પડે તેટલું વધારે સારૂ. ॥૩૦॥

તો હવે તો જેવટો આ પ્રશ્ન આવે. કલેશ અને કર્મોની નિવૃત્તિ
થતાં શું થાય ? ભગવાન પર્વજલિ કહે છે —

તદાસર્વાયરણમલાપેતસ્ય જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનન્ત્યાત્ સ્વેપમલ્લપમ્ ॥ ૩૧ ॥

તદા=કમેશ અને કર્મોની નિવૃત્તિ જ્ઞાનના સમયમાં સર્વાયરણમલાપેતસ્ય=
આવરાય છે જેના વડે-ઢંકાય છે જેના વડે-તે આરરણુ-એટલે કે વાસના
અહિત કલેશ અને કર્મો. એ કલેશ અને કર્મોથી આવરણુ એ જ મેલ-કેમકે
એ રજોગુણી તમોગુણી છે. તો તે આવરણુથી મેલો વગરનાં જ્ઞાનસ્ય=જ્ઞાનના
સાધનરૂપ ચિત્તના જ્ઞાનન્ત્યાત્=પ્રકાશની અનન્તતાને લઈને જે=જેન અનેન
જેનમાત્ર જર્વ=મર્યાદિત થઈ જાય છે.

અર્થાત્ કલેશ અને કર્મરૂપી આવરણ-મેલ ધોવાઈ જતાં ચિત્ત સત્ત્વનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે. અને ચિત્તસત્ત્વ મૂળમાં પ્રકાશમય જ છે. પ્રકાશમય હોઈને એનામાં વસ્તુમાત્રને પ્રકાશિત કરવાનું સહજ સામર્થ્ય છે. આ સામર્થ્ય રજોગુણ અને તમોગુણમય કલેશ કર્મના આવરણે ઢંકાઈ જાય છે. વાદળવૃંદથી ઘેરાયેલ ચંદ્ર જેમ અદ્ભુત જ પ્રકાશિત કરે તેમ તેનું ચિત્ત અદ્ભુત જ પ્રકાશિત કરે બધાને પ્રકાશિત કરી રાકતું નથી. પણ ધર્મભેદ સમાધિ તેના આ આવરણ-મેલને ધોઈ નાંખે છે. આથી શરદ્દશતુમાં જેમ વાદળમુક્ત ચંદ્ર ચોમેરથી ઝળકી જોઈ છે, જગત માત્રને ધોળે છે-તેમ આવરણ ભંગ થતાં ચિત્ત સત્ત્વનો ચોમેરથી અનંત પ્રકાશ પ્રસરે છે. અને એ જ્ઞાનના પ્રકાશને કોઈ હદ ન હોઈને-અનન્ત હોઈને જોય વસ્તુજ અદ્ભુત થઈને ઉભી રહે છે. અર્થાત્ એક પણ એવી, વસ્તુ નથી જેને તેના પ્રકાશ વીંધીને આરપાર ન જઈ શકે. અને વસ્તુનો અભાવ હોય તો જ તેને તે આત્મપ્રકાશે પારદસ્ય ન કરે, બાકી પ્રકાશના અભાવે નથી પ્રકાશિત કરતું એમ નથી. અર્થાત્ યોગીનામાં આ અવસ્થામાં આત્માની સર્વશક્તિ પ્રકટ થાય છે! અને અદ્ભુત આ જ જીવનમાં સદેહે સર્વશક્તિ થઈ શકે એ કાંઈ જેવી તેવી ભવ્યતા છે! માણસનું કે પ્રાણીમાનનું મૂળ સ્વરૂપ જ જ્ઞાનની અનન્તતાથી પરિપૂર્ણ છે.

આ ધર્મભેદ સમાધિની પરાકાષ્ટાનું જ બીજું નામ તે જ્ઞાનપ્રસાદ માત્ર છે. એ જ્ઞાનપ્રસાદમાત્રથી જ યોગી હાથમાં રહેલાં આમળાંની પેરે આત્માને-નિર્દોષ આત્માને સાક્ષાત્ કરે છે. અને એનાથી જ પ્રકૃતિ અને તેના વિકારો સદોય છે-અશુદ્ધ છે-એવો અપરોક્ષ અનુભવ મેળવે છે. અને એના જ બળે ચિત્તમાં અલંબુદ્ધિ સંપાદિત કરે છે. એ મેળવ્યા બાદ બીજી કોઈ આશંકા રહેતી નથી. આથી જ યોગીઓ જ્ઞાનપ્રસાદને જ પર વૈરાગ્ય કહે છે. એ જ્ઞાનપ્રસાદ જ વ્યુત્થાન અને સમાધિના સંસ્કારને નિર્મૂળ કરે છે. અને ચિત્તને નિર્મીજ-અસંપ્રત્યાત સમાધિમાં સંયોજિત કરે છે. પુરુષાર્થની અહીં અવધિ છે. એની પેલે પારનો પ્રદેશ કેવળ પરમાત્માની કૃપાનો જ છે! અને એ પરમાત્માની કૃપા પણ જ્ઞાનપ્રકાશની પેરે અનન્ત જ છે! આ તમ્મર આવે એટલી ઉંચાઈએ આ ભવે ન ચડાય તો તેથી ગભરાવાનું કે મૂંઝાવાનું કાગળ નથી. આજથી આરંભેલું યુગાન્તે પણ પૂરું થશે એ શ્રદ્ધા જ દિવ્યજ્ઞથી નિવડશે. પરમાત્મા આ પરમમંગલ-પરમમનોહર-પરમભદ્ર અવગ્યા સૌનેઅર્પો એટલું પ્રાર્થા વિરમીએ.

સિંહ ભાર્ગવ હેતવંદન.

(૧૦૦)

પ્રિય ભાઈશી,

આપને કદાચ નવાઈ લાગશે કે એક જ દિવસમાં ત્રણ પત્રો!! નવાઈનું કારણ નથી. પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી તથા ગુરુદેવની દયાથી હવે આપણે યોગસાધનાની પૂર્ણાહુતિની ખૂબ નજીક આવી રહ્યા છીએ. અને આથી એની પૂર્ણાહુતિને બને તેટલી વહેલી આટોપવાનો લોક લાગે એ સ્વભાવિક છે. વળી અસહના રાજ્યો સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે મો અશ્વમેધ કરતા, આપણને તો તેની ઈચ્છા નથી. છતાં યોગપત્રાવલિ પલુ આ પત્ર સાથે સોની સંખ્યા ઉપર ચડે છે—અને એક પત્રને એક અશ્વમેધ જ કાં ન ગણીએ? આ જ્ઞાનમય અશ્વમેધ છે. પેલા કર્મમયનું જો સ્વર્ગ એ ફલ છે તો આ જ્ઞાનમયનું આત્મસોક એ ફળ છે એ આત્મસોક માટે તો ઇંદા રાખવા જેવી છે કેમકે તે એક જ આપણા મનુષ્યનો લોક છે. મનુષ્યે મનુષ્ય હોઈને આત્મસોકમાં જ વસવું ઘટે. ઇતિર લોકમાં વસવાટ એ તો પ્રાદેશિક ભૂખ ગણાવી જોઈએ. આથી આપણી સાચી જન્મભોમના જ નિવાસી ધર્મમાં આપણું ગૌરવ છે અને ઇતિર પ્રાણીઓને નિર્ભયતા છે. અને અભયદાન સમુદાં તો પીજું પુણ્ય પલુ કયું? જો માનવમાન આત્મસોકનો નિવાસી થાય તો જગત માનવ પૂરતું તો નિર્ભય થાય! આથી આત્મસોકમાં સમાધિદ્વારા સંચરણ જેટલું વહેલું થાય તેટલું સૌને ગટે વધુ કલ્યાણકારક છે. અસ્તુ.

ગયા પત્રમાં ચિત્તચત્રમાં અનન્ત જ્ઞાનપ્રકાશ છે એ જોયું. જાણવાનું ખૂટે. પણ જ્ઞાન કદી ખૂટતું નથી. આમ કર્મમેધ સમાધિ કલેશ અને ક્રમેનિ નિવૃત્ત કરે. જ્ઞાનનું આનન્દ્ય આપી જેવને ખૂટાડે. પણ આપણી દોહ તો ત્રિશુલથી પર થવાની છે. ત્રણશુભોનો જે આ દેહાદિ રૂપે પરિણામક્રમ છે તેની સમાપ્તિ કેવી રીતે થાય? અર્થાત્ દૈવત્વ ક્યારે સાંપડે? યોગીને પુન દેહને આરંભ કેવી રીતે અને ક્યારે ન થાય? જન્માજ વાળતાં કરણામય ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—

તત્તઃ કૃતાર્થનાં પરિણામક્રમસમાપ્તિઃ ગુણાનામ્ ॥ ૩૨ ॥

તત્તઃ—તે ધર્મમેધના ઉદ્ધેશી કલેશ કર્મની નિવૃત્તિદ્વારા જ્ઞાનની અનન્તતારૂપ જ્ઞાનપ્રસાદ થતાં કૃતાર્થનાં=કૃપાર્થ થયેલા એટલે કે ભોગ અને અપવર્ગરૂપી પ્રયોજનને સંપાદિત કરી ચક્રેલા ગુણનાં=અકૃતિ સ્વરૂપ સત્ય, રજઃ, અને તમોશુલના પરિણામક્રમસમાપ્તિ દેહ ઇન્દ્રિય વગેરે કાર્યોનો આરંભ કરનાર પરિણામક્રમની સમાપ્તિ એટલે કે અવસાન થાય છે.

અર્થાત્ જ્ઞાનપ્રસાદ સ્વરૂપ જ્ઞાનની અનન્તતાની સાચેજ, ગુણોના-દેહ
 ઇન્દ્રિયાદિ કાર્યોનો આરભ કરનાર-ગુણોના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે
 આપણે અહીં સિદ્ધાન્તનું સ્મરણ કરવું ઘટે છે ગુણોની પ્રવૃત્તિ છે પુરુષને
 ભોગ અને અપરમર્ગ પીરસના માટે તો જ્યાં સુધી એ પ્રયોજનો પ્રગ ન
 થાય ત્યાં સુધી ગુણોનો દેહદિરૂપે પરિણામક્રમ પણ પૂર્ણ ન થાય. સપ્રયોજન
 પ્રકૃતિ ટળતી નથી નિષ્પ્રયોજન પ્રકૃતિ ટકતી નથી ધર્મમેવ સમાધિની
 ઉપજનું જ બીજું નામ છે ભોગ અને અપરમર્ગની સમાપ્તિ આથી જ
 પુરુષસિદ્ધિ સમક્ષ પ્રવૃત્તિ ધર્મમેવ સમાધિ પેદા કરી કૃતાર્થ થાય છે તે
 પુરુષસિદ્ધિ માટે ફરીથી તે દેહેન્દ્રિયાદિ કાર્યનો આરભ કરતી નથી કારણકે
 હવે તેને તેમ કરનાનું કાર્થ કારણ નથી આથી કારણ સામગ્રીના અભાવે
 હવે તે યોગીને જન્મનાનું નથી આથી મરનાનું નથી આથી દુઃખ નથી
 આથી સ્વરૂપમા જ અવસ્થા હોઇને આત્મમુખ જ છે બ્રહ્માનન્દ જ છે!
 આ વાત આગળ પણ અનેક વેળા ચર્ચાઈ જ છે આથી પિષ્ટપેશ્યને
 અનમશ નથી ॥ ૩૨ ॥

તો જાણ! અહીં આગલા સૂત્રમા ગુણોના પરિણામનો જે ક્રમ કહ્યો
 તે ક્રમ એટલે શું ? એ ક્રમનું લક્ષણ શું ? જગવાન પતંજલિ કહે છે —

ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામાપરાન્તનિર્ગ્રાહ્યઃ ક્રમઃ ॥ ૩૩ ॥

પરિણામાપરાન્તનિર્ગ્રાહ્ય = પૂર્વ ધર્મની નિવૃત્તિ થતા ધર્માન્તગની જે ઉપજ
 તેને પરિણામ કહે છે એવા પરિણામનો જે અપરાન્ત એટલે કે વિરામ,
 તે વિરામથી નિર્ગ્રાહ્ય એટલે અનુભવ-અનુભિત થતો જે ક્ષણપ્રતિયોગી-ક્ષણ
 સમ્યક્ અહીં ક્ષણમાત્રમા રહેનારો ક્ષણિક જ્ઞાન સમજવો એ તે જ છે
 પ્રતિયોગી એટલે પ્રતિસબધી એટલે કે નિરૂપક જેનો તે-ક્રમ અર્થાત્ નિરન્તર
 ધારાનો આશ્રય એવો પરિણામની પૂર્વાપગતા જ જેનું સ્વરૂપ છે તે ક્રમ

અર્થાત્ પરિણામ તથા જ્ઞાતના છે ધર્મ પરિણામ લક્ષણ
 પરિણામ અને અવગ્યા પરિણામ તે પૈકી ધર્મ અને લક્ષણ
 પરિણામમા હોનારો ક્રમ તો જેમ તેમ પણ સાક્ષાત્ થાય પણ
 અવગ્યાગ્રપી પરિણામમા જે ક્રમ છે તે ક્રમે ફરીને પ્રત્યક્ષ થતો નથી,
 અને એ અવસ્થા પરિણામજ એ મધમા મુખ્ય છે તમી એ અવગ્યા
 પરિણામનો ક્રમ જ નથી એમ પણ સ્ત્રી સકાય એમ નથી ક્રમકે પરિણામ
 માત્ર ક્રમથી જ્ઞાત જ રોષ છે-એવો નિયમ છે અત્યંત સાચવેલા નામમા
 નવા વસ્ત્રમા લાગે માત્ર દેખાતી પુરાજુતા એકાએક ચર્ચ છે એમ તો
 સભવતું નથી એટલે ક્રમે ક્રમે જ થઈ છે એમ માનવું રહે છે પહેલા

સદ્ગતમ પછી સદ્ગતર, પછી સદ્ગમ, પછી સ્થૂત, પછી સ્થૂતર અને છેવટે સ્થૂતનમ-અત્યક્ષ દેખાય એવી રીતેજ પુરાણતા આવે છે તો આમાં છેલ્લી, નજરે ચડેલી જે છેલ્લી પુરાણતા રૂપી પરિણામના વિરામને લખને અનુગતિ થતો પુરાણતાનો જે સદ્ગતમ, સદ્ગતર, સદ્ગમ, સ્થૂત, સ્થૂતર, સ્થૂતનમ વગેરે પૂર્વાપરીભાવ તે ક્રમ કહેવાય છે.

અર્થાત્ દરેક નવી વસ્તુ એકદમ તો જૂની થતી નથી. જૂની તો ક્રમેજ થાય. તેજ પ્રમાણે ગુણોની સમાપ્તિ પણ એકદમ થતી નથી. પણ ક્રમથીજ થતી હોવી જોઈએ. આ જાતનાં અનુમાનથી અનુભવવાને યોગ્ય તે, ક્ષણોની ધારાની માફક, ગુણોના પરિણામની ધારા વિગેરેનું નામ ક્રમ છે.

અર્થાત્ અહીં રહસ્ય આ છે. ગુણો કૃતાર્થ થતાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે એ સિદ્ધાંત છે. તેનો અર્થ એ થયો કે જો કોઈ જ ના ગુણો આ પળે કૃતાર્થ થઈ ગયા તો પછી તે ગુણોનું પરિણામ પણ તેજ ક્ષણે બંધ થઈ જવું જોઈએ. એટલે કે તે જ નામના માણસનાં દેહાદિનો તે ક્ષણેજ ત્યાગ થતો હોવો જોઈએ-વિલય થઈ જવો જોઈએ. પણ તે તેનું જોવામાં આવતું નથી. કૃતાર્થ પુરૂષ પણ કૃતાર્થ થયા પછી જીવતો-દેહેન્દ્રિયવાન જોવામાં આવે છે. તો આનું કારણ શું? શું સિદ્ધાન્ત ખોટો?—ના. સિદ્ધાન્ત ખોટો નથી. અને જે જોવામાં આવે છે તે પણ ખરું છે. રહસ્ય એ છે કે કૃતાર્થ થયેલ પુરૂષ પણ ત્યાંસુધી પ્રારબ્ધનો વેગ પૂરો ન થાય ત્યાંસુધી તો દેહત્યાગ કરી શકતો નથી. તેનાં સચ્ચિદ અને દ્વિપમાણુ નિરર્થક થઈ જાય છે. પ્રારબ્ધ પહેાંચે ત્યાંસુધી તે જીવતો-દેહેન્દ્રિયવાન દેખાય છે. જો કે તેનાં તે દેહેન્દ્રિયો પણ તેને બંધનકર્તા તો નથીજ. છતાં પ્રારબ્ધ જોગ પૂરો ન થાય ત્યાંસુધી તેવો જીવતો દેહેન્દ્રિયવાન હોય છે. ધીરે ધીરે પ્રારબ્ધાવસાને તેના ગુણની પરપરાના ક્રમની સમાપ્તિ થાય છે! આ ક્રમે ક્રમે થતો પ્રકૃતિજયજ યોગ્ય છે અને ભુદ્ધિગમ્ય છે. આ ક્રમ અનુમેય છે. અત્યક્ષ જણાતો નથી. પરિણામના વિરામજ સમજાય છે. આથી કૃતાર્થ પુરૂષ કુમારની માફક તલકાળ કુટી જતો નથી. ધીરેધીરે ક્રમશઃ દેહવિલયને-પ્રકૃતિ વિલયને પામે છે-પ્રારબ્ધાનુસાર. ॥ ૩૩ ॥

આમ ગુણોના પરિણામ ક્રમની સમાપ્તિ થાય છે એમ જોવું. એ પરિણામના ક્રમની સમાપ્તિ થતાં પુરૂષને કૈવલ્ય મળે છે. તો એ કૈવલ્યનું સ્વરૂપ શું? એનું લક્ષણ શું? જ્ઞાન વાગનાં યોગાયાયં કર્ણાસિધુ લગવાન મનંજલિ શાસ્ત્રની મતિ ભણતાં કહે છે:—

પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ગુણાનાં પ્રતિપ્રમવઃ

કૈવલ્યં, સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા યા ચિત્તિશકિરિતિ ॥ ૩૪ ॥

મત્રમનો 'ધૃતિ' શબ્દ શાસ્ત્રની સમાપ્તિનો વાચક છે.

પુરુષાર્થગુણ્યાના=ભોગ અને અપવર્ગરૂપી પ્રયોજનને સંપાદિત કરી ચૂકેલા હોઈને પુરુષાર્થરહિત ગુણનાં=કાર્યકારણરૂપે-શુદ્ધિથી માંદીને તે દેહ મુધી વિભક્ત પ્રસરેલા સ્વરૂપ તમ ગુણોનો પ્રતિપ્રસવ=પ્રતિલોભ પરિણામે સ્વકારણ પ્રધાનમાં જે હાય તે કેવલ્ય. વા=અગર તો સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા=શુદ્ધિનો રંગ નિવૃત્ત થયેલા હોઈને સ્વરૂપમાં નિર્ગૂણમાં અત્યંત નિવાસવાળી જે ચિત્તિશક્તિ=પુરુષ નામની જે ચેતનશક્તિ એટલે કે સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ચિત્ત શક્તિ તેમ જૈવમ્ય=કેવલીભાવ-કેવળતા-મોક્ષ છે.

અર્થાત્ આ છેલ્લા સૂત્રમાં કેવલ્યનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. કેવલ્ય એટલે શું? તો ગુણોનો પ્રતિપ્રસવ; પણ તે ગુણો કેવા? પુરુષાર્થ-શન્ય ગુણો. પુરુષાર્થ એટલે પુરુષને માટે ભોગ અને અપવર્ગ. કેવલ્ય અવસ્થામાં ગુણો પુરુષાર્થ શન્ય બની જાય છે. અર્થાત્ કેવલ્ય પામનાર પુરુષને માટે હવે ભોગ કે અપવર્ગ-એમાંથી એકે બાકી રહ્યું નથી. પ્રયોજન પૂર્ણ થઈ ચૂકેલું હોઈને હવે ગુણોના આરભને માટે કારણ નથી. અને આથી ગુણો નવો દેહારંભ વગેરે કરતા નથી. પ્રકૃતિનો-ગુણોનો-કાર્યકારણ ભાવે પરિણામનો-આરંભ ત્યાં મુધી જ હોય છે જ્યાં મુધી પુરુષાર્થ નિષ્પન્ન ન થાય હવે આ પુરુષને માટે તો પુરુષાર્થરૂપી પ્રયોજન પૂર્ણ થયું છે અને આથી હવે ભાવિમાં તેને માટે પ્રકૃતિના આરભનું કારણ જ નથી! આથી હવે કેવલ્ય માટે એક જ કામ પ્રકૃતિ માટે બાકી રહે છે. અને તે પ્રતિપ્રસવ. પ્રતિપ્રસવ શબ્દ પારિભાષિક છે. સૃષ્ટિના ક્રમથી પ્રસવનો ક્રમ હંમેશાં ઉલ્લેખ હોય છે. સૃષ્ટિક્રમને પ્રસવ અગર તો અનુલોભ ક્રમ તથા પ્રસવના ક્રમને પ્રતિપ્રસવ અગર તો પ્રતિલોભ પરિણામ કહે છે. ધૃત્વરેઝાથી પુરુષાર્થ પ્રેરાયેલી પ્રકૃતિ, સામ્યાવસ્થાનો ત્યાગ કરી જ્યારે સૃષ્ટિને આરંભે છે ત્યારે સૌથી પહેલું શુદ્ધિતત્ત્વ, પછી તેમાંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી પંચન-ભાત્રાઓ અને અગિયાર ધન્દ્રિયોનો સમુદાય, અને છેવટે પાંચ તત્ત્વાત્રાઓમાંથી પંચમહાભૂતો અને તેમાંથી વ્યક્તિગત નામરૂપનાગા પદ્ધર્થો પંચીકૃત અવસ્થાએ પ્રકટે છે. આ છે અનુલોભ પરિણામ. પ્રતિલોભ પરિણામ આથી ઉલ્લેખ હોય છે. પહેલાં શરીરમાંનાં ભૂતો-પંચમહાભૂતો-પંચન-ભાત્રાઓમાં, ધન્દ્રિયો અને પંચ-તત્ત્વાત્રાઓ તેમની પ્રકૃતિરૂપ અહંકારમાં, અહંકાર અને તેની પ્રકૃતિ રૂપ શુદ્ધિમાં એટલે મહતત્ત્વમાં અને મહતત્ત્વ પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થા રૂપ પ્રધાનમાં શોન થાય છે! તો આ પ્રતિપ્રસવ-પુરુષાર્થરહિત થયેલા ગુણોનો જે

પ્રતિયોગ પશ્ચિમ પોતાની આઘપ્રકૃતિમાં લય તેજ કેવલ્ય છે. અર્થાત્ કાર્યકારણ સ્વરૂપ એટલે કે દેહેન્દ્રિયાદિ રૂપ ગુણો પુરુષનો ભોગ અને અપવર્ગ. રૂપી પ્રયોજનો ન્યારે સાધી ચૂકે છે ત્યારે કૃતકૃત્ય થઇ નય છે. અને નિરાકુલપણે પોતાના કારણ સ્વરૂપ પ્રધાનમાં પ્રતિપ્રસવ પામે છે. આ પ્રતિપ્રસવ એટલેજ સિંગ શરીરનો ભંગ. કેવલ્ય જેમ પુરુષનું તેમ પ્રધાનનું પણ ખરું. પ્રધાન-પ્રકૃતિ પણ એકલી-અટૂલી થઇ જની જોઇએ ને! આ સિંગ શરીરનો ભંગ તેજ પ્રધાનનું કેવલ્ય છે. અત્યાર સુધી લાગેા જન્મ પ્રધાન આ સિંગ શરીરનો આરંભ કર્યા કરતું હતું. હવે એને એ સિંગ શરીરના આરંભગાથી મુક્તિ મળે છે આથી સિંગ શરીરની નિર્ગતિ એ પ્રધાનની મુક્તિ છે.

આમ સિંગ શરીરનો ભંગ થનાં વૃત્તિ સાથેની પુરુષની સરૂપતા-તદ્રૂપતાનો અભાવ થાય છે. અને એ વૃત્તિ સાથેની તદાત્મતાનો અભાવે પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય છે. સ્વરૂપમાં નિત્ય વસતો પુરુષ હવે પોતાની અસાત્મતાને સ્વયં જુલે છે. આથી હવે તે નિરન્તર સ્વરૂપજૂથ અજ્ઞાનન્દનો ઉપભોગ કરે છે. તો આ સ્વરૂપમાં અવસ્થિતિદ્વારા જે સ્વસ્થ અજ્ઞાનન્દની પ્રાપ્તિ એ પુરુષનું કેવલ્ય છે. કારણકે સંસારના અધ્યન્ત હુ ખોમાંથી મુક્ત થયેલ પુરુષ જ સ્વરૂપાનન્દનો સ્વયમેવ ઉપભોક્તા છે. આનુ જ નામ છે ચિત્તશક્તિની સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા.

અર્થાત્ આ મૂળનું રહસ્ય શું? રહસ્ય એ કે માનુસ ધારે તો સ્વરૂપમાં અગ્નિચિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પોતાના જ નિસ્મૃત આનન્દને પોતે મેળવી શકે છે માયાની અજગરમૃતમાં એ વિના લેવાદેવાએ સ્વયમેવ દુઃસાધને ચીસ પાડે છે. એનામાં માયાનો પરાભવ અને આત્માનું પ્રસ્થાપન કરવાની અનન્ત તાકાત પડી છે. આત્મા સ્વરૂપે જ સમિત્યાનન્દ છે. એના એ સ્વરૂપને એ યોગદ્વારા અનુભવી શકે છે પોતે નિત્ય, શુદ્ધ, છુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવ જ છે એ જાતઅનુભવે જાણી શકે છે એનો સ્વરૂપ મહિમા એ યોગદ્વારા અનુભવી શકે છે. પોતાનામાં અજર-અમર-અનરત-સદા આવિર્ભૂત મહિમામાં એ પ્રતિષ્ઠિત થઈ શકે છે. પ્રાણીમાત્રને એક રિવસ એ સ્થિતિ મેળવવાની જ છે. અરે! એની એ સદાવ સ્થિતિ જ છે! રૂપ એને જોઈને માણુવાની તેટલી બાકી છે! અને એ આત્મરસાસ્વાદ ખારે યોગ એક માત્ર ઉપાય છે. આથી કોઈપણ આત્મા એવાયેલ નથી. કોઈએ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કોઈએ રોકડા કરવાની જરૂર નથી. કોઈએ માયા કે પ્રકૃતિથી ચર્યરવાની જરૂર નથી. અજ્ઞાનનો સમય નાશ થઈ શકે છે. અને સપૂર્ણ માણુસ માટે જોટકું જરૂરી છે તેટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આ જ જન્મે મળી શકે છે અને તે દ્વારા માનવ પોતાનો અસલી આનન્દ-અસલી સ્વરૂપ-સોહમ્ય કે તત્ત્વમયિનો જન અનુભવ કરી શકે છે. ૮

પ્રિય બંધો! આ હેઠાણે ભગવાન પતંગલિનું કથન પૂરું થાય છે!-
મારે તમારો કેટલો આભાર માનવો? આપને કેટલો ધન્યવાદ આપવો?
કેવી રીતે કૃતજ્ઞતા દાખવવી? તા. ૨૦-૯-૪૯ ને દિવસે યોગપત્રાવલિનો
પહેલો પત્ર લખાયો. આજે તા. ૨૫-૯-૫૦ ને રોજ રાતે અગીઆરના
સુમારે, સોમો પત્ર પૂરો થવાની અણી ઉપર છે! એક વરસને લગભગ પાંચ
દિવસનો ભગવાન પતંગલિનો સત્સંગ!! આ દિવસો જીવનની સોનેરી
સ્મૃતિના ધન્ય દિવસો હશે. મધુરતમ સ્મૃતિના કાવ્યમય દિવસો હશે. સંત
સાથેનો આ સંક્રવાસ જીવનની અદ્વૈત્ય પૂંજી હશે. એ ઐહિક અને પારલૌકિક
પાથેય હશે. અને પુણ્યનું પાથેય બંધાવનાર તમારો-મારા મિત્રનો-ભાઈનો
હું કેટલો ઝાણી રહીશ?

અને બંધો! આ યોગપત્રાવલિનો સમગ્ર યથા ક્રમે ફાળે ભય છે?—
મારે?—હું તો ગટર છું. એમાં જે ગંગાજળ વહ્યું હશે તો તે શુદ્ધેવનું છે.
તે મેગેશ્વર અને યોગીશ્વર પરમાત્મા-શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનું છે! જે નિમિત્ત માત્ર
હોય તેને કર્તૃત્વનાં અભિમાન શાં? આ પત્રોમાં જે કાંઈ સત્ય હોય, શિવ
હોય, મુંદર હોય જીવનસ્પર્શી કે હૃદયસ્પર્શી હોય તે મારું નથી-ચોક્કસ
માનજો. આ વિનય પ્રદર્શન માત્ર નથી. હપ્તીકત છે. એમાં પ્રસાદ જેજો
શુદ્ધેવનો, આશીર્વાદ જેજો સંતોનો. કૃતાર્થતા જેજો માતાપિતાની પ્રેરણા
જેજો અનેક ભાઈબેનોની. હાં! એમાં જે કાંઈ અનાતતાનું આપાદક
હોય, જે કાંઈ ત્રુટિ હોય, જે દુષણ હોય, જે સમાધિભંગ હોય, જે
અનુચિત હોય, જે અસત્ય હોય તો તે બધાંયનો એક માત્ર ભાગીદાર આ
અધ્યક્ષ અને અધ્યક્ષકિન પણ નહીં જેવા જીવને જ માનજો. બંધો!
યોગગામ્ભનો આવો કાંઈક અર્થ થાય છે. આટલો જ નથી. આથી મત્સર
રહિત વિદ્વાનો આની શોધ કરે. નિર્વાજકરુણ સંતોની એના ઉપર
કરુણામયી-અમીમયી દ્રષ્ટિ હો. અહીં તો હૃદયમાં જે કાંઈ પૂંજી હતી તે
ધરી દીધી છે. જે કાંઈ સાચ્યનું હતું તે વિશ્વાત્માના ચરણે ધરી દીધું
છે! જે કાંઈ વિચારનું હતું તે યથામાન યથાશક્તિ નિષ્કપટભાવે પ્રકટ
કયું છે! વદાલા બંધો! પ્રસન્ન થાઓ આનાથી હૃદયસ્ય સ્મૃતિશિષ્ટ
પરમપાવન શુદ્ધેવ! અને પ્રસન્ન હો આનાથી અંતર્ગતિ અકલમ્ભર-તિષ્ઠતા.
પ્રેમકર્મિ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર!! હવે એક જ પ્રાર્થના કરવી રહે છે
અને તે આ સાથે કરતા આગો ૩—

—“વ મુરિનઃ સન્તુ મર્થે સન્તુ નિરામયાઃ ।

ટાણિ પશ્યન્તુ મા કચ્છિદ્ દુઃસમાવ્યુયાત્ ॥

શિવ ભાઈની પ્રેમવંદના.

॥ દરિઃ ॐ નમઃ ॥

(૭) ગીતા સમશ્લોકી : કિંમત ડા. ૦-૨૫-૦ : ગીતાના આ સમશ્લોક અનુનાદ મળતું સુરેખ, અષ્ટ અને પૂર્ણ પ્રતિગિય જળારી સખે છે ગીતાના મનુશાના અનેક પ્રવલોમા આ પ્રવલ જોવા જેવો છે મૂળની મધુરતા, અર્થવનતા, ગેસ્તા, લયિતતા, પ્રસાદિકતા, હૃદયમદતા, મરગના અને મગરમગતા આ અનુનાદમા પસ ગેને જળાસહ છે ગીતાના મિદાનોમા સહેતા સમન્વ કરતી રિનેસાન્સ શમની અપૂર્વ પ્રતાપ આ ગ્રંથ ગીતા સાહિત્યમા અનોખું ગહેરો

(૮) પ્રભુને પંથે : કિંમત ડા. ૨-૮-૦ વધરને માર્ગે જવા ધનનારાઓ માટે આ ગ્રંથ દેવના અનિવાર્ય છે ભાર્ગ્યેનના દેવગ, નસવા, નીનરા ઉનાસમને પવિત્રતમ સવાદરે દબોનો આ ગ્રંથ નિરાળી ગળીતા જના યેનમૂન સગા રીતીમાં અત્યત પદ્ધતિસર અને વ્યવસ્થિત નિચારમણી રજૂ કરે છે દરેક ભાગે રેક મેનને વીરપમની તરીકે આપવા જેવો આ અનોખું ગ્રંથ ધરેધરે વચારના જેવો

(૯) નારદ ભક્તિ સૂત્ર સાધન લાખ્ય કિંમત ડા. ૧-૦-૦ : નારદ ભક્તિમુન સાધન લાખ્ય ગૂંજાતમા એક અને અબોડ છે ભક્તિને લગતા આ સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથ પર આ એક સર્વશ્રેષ્ઠ મિદાનોની સમીતિ પામેનું અપૂર્વ લાખ્ય છે એનો ચિન્તન બન ભક્તિમાર્ગની ફકડીગદ ન્યાય મુમગત નિચારમા રજૂ કરે છે ભક્તિમાર્ગનો આ દિલ્લિસ ગ્રંથ ઇનનું અપૂર્વ પાયેર છે

(૧૦) પ્રશ્નોત્તરી : કિંમત ડા. ૦-૮-૦ શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૧ મા ૨૬ થન ૯ મા અધ્યાયની, લગનાન અને ઉદ્ધવના વચ્ચેની આ પ્રશ્નોત્તરી અર્થ ગાતીય, અર્થ શિલાનીય અને મનોહરતાની નજરે અદ્ભુત છે

(૧૧) ભાગવતનો વિધેયર્મ : કિંમત ડા. ૦-૮-૦ ગજવામા રવી સહે ની આ પુસ્તિત સૌએ ધર્મના સાચા રહસ્યને વળસુડા માટે, વચારની જરૂરી છે મની સાચી સમજ જીવનને જીવડા જેવું બનાવે છે આ પુસ્તકમા તમામ ધર્મોના મન્વયની દૃષ્ટિ પ્રધાન છે અધ્યાગમા અજ્ઞાણ પાયરે એવી મન્વ દેવીમા લખાયેની ૧૧ પુસ્તિકા શુભાશુભ પ્રસંગે સ્લાષ્ટી કરના જેવી છે જ્ઞાનગજ મુધિર ને દેવિ રના સવાદમા જોવી આ પુસ્તિતની હાવગમ સમજ નવોજ પ્રમાન ગે

(૧૨) ભાગવતનું યોગીધર દર્શન : કિંમત ડા. ૧-૮-૦ : ભાગવતના કાદશ રહસ્યમા આનતા નર મોગીધરોને આ અદ્ભુત સવાદ આધ્યાત્મિક માર્ગે ચરનારાઓ માટે દિગ્દર્શક છે એની વિસ્તાર જાણના પ્રવન ગળીર ફેરી, વિચરની તેજાશીન રમૂઆત, મનોહર અને હ્રમમગન માનવમ લાખા, અતરને મગસાનન રેજના દેને ત્રાની જાણી એની હાવ સહી અમર સમજો

(૧૩) લાગવતી ગુરુમંચીની : કિંમત રૂ. ૦-૧-૦

અને લાગવત દવાવેલ વચ્ચેના આ અદ્ભુત સાંવાદ છે. કાકેય પ્રકાશની કિંમતની માટે, ગરુડામાં રહે એ કલ્પી આ પુસ્તિકા માર્ગદર્શક થશે. છાત્રનાં અને ઉગ્રાણને માપની, સ્વસ્થ અને સમર્થ રીતીમાં ગ્રુ થયેલી આ આત્મમોક્ષક પુસ્તિકા સૌ આત્મપ્રેમી ભાઈબહેનો માટે રસમય પાઠ્યની ભરપૂર છે.

(૧૪) શ્રીમદ્ લાગવત વિચારદર્શન : કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ : શ્રી નવિન

ભટ્ટના લાગવત ઉપરના તેજસ્વી અને ચોમ્પટી, મંબીર અને પ્રાસાદિકે અપૂર્વ અને અનોખા વિચારોની મંગલધાર. શ્રી નવિન ભટ્ટની સંપત્તિ ૨૦૦૭ માં નવસારીમાં કથે મહાદત્તા પ્રવચનોની આ સંદિપા છે. શ્રી મનવાસ જો. વ્યાખે. તેનું અંપાદન કયું છે શ્રી. વેણિય કર શુદ્ધે તેનું પ્રકાશન કયું છે. આ અંધ મિત્રાવ લાગવતની પુનઃકથા અધૂરી છે

(૧૫) ગીતાશ્રવાણ : કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ : નાનું બાળક પાઠ્ય મનુષ્ય સૌને

રમણીય રીતીમાં લખાયેલું આ પુસ્તક વાંચનારને નવ જ દેહમેષના બાળ બ્રમ્હા લાગવતની અદ્ભુત વાણીમાં તન્મય કરી મૂકે છે. નવસારીમાં વાંચનાં કંઠે અદ્ભુત રી પડે તેનો રસ આ અંધ વાંચનાં પડે છે. આ અંધ અનેથી અસર ઉપભવતાં આ વાચકને પવિત્ર કરનારો છે. અંધનો સદવાસ વાચકને પ્રભુની નિકટમાં રાખનાર થશે.

(૧૬) સત્સંગ મંદાપતિ : કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ : આ પુસ્તકમાં નિવેદ

પત્રો શ્રી. વાપી ચત્તર્મ મંદળને ઉદ્દેશીને શ્રી. ભટ્ટે લખેલા છે. એ પત્રોમાં શ્રી. ભટ્ટ ઉચ્ચત્તમ અને ઉગ્ર ધેન આધ્યાત્મિક ચિંતનના ચમકારાઓનાં દર્શન થશે. એન પાવનતા બેનમન છે. સત્સંગ પ્રેમીઓ માટે એ પત્રોનું વાચન અનિવાર્ય છે. પ્રાપ્ત મિત્રાસુને એ પ્રેમભાગનું પાઠ્ય થઈ પડે.

અંધાંય પુસ્તકો - મોકલવાનો ખર્ચ આલગ લખ્યો.

પ્રાપ્તિસ્થાન :

શ્રી. નવિન મ. ભટ્ટ

C/o રાહદર આશ્ર. પી. શાહ

રહેઠાણરોડ,

વાપી.

અમર

શ્રી. નવિન મ. ભટ્ટ

એસ ટી કોલેજ હોસ્ટેલ, ૩મ નં. ૨

અનેચ્છમરોડ.

ધોળીનગર

મુ. ૫૬-૧.

મુદ્રક : સદાશીવ જી. બરસાગ. નવર. પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, રહેઠાણરોડ-વાપીનો

શ્રેણી : નવિન મ. ભટ્ટ, તંત્રી : "ગીતાશ્રુ" એસ. ટી. કોલેજ હોસ્ટેલ, ૩મ નં. ૨

અનેચ્છમરોડ, ધોળીનગર મુ. ૫૬-૧.

BHAVAN'S LIBRARY

N.B.—This is issued only for one week till _____

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below:

236312

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
1 9			